

15609
2131

ERDÉLYI MÚZEUM

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
SZAKOSZTÁLYAINAK
KÖZLÖNYE

XXXIX. kötet

1934. 1-6. sz.

SZERKESZTI:

DR. GYÖRGY LAJOS

FŐTITKÁR

Új folyam V.

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

CLUJ-KOLOZSVÁR

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság

1934

CENZURAT

TARTALOM

<i>Dr. Tavaszy Sándor: Nyugat és Kelet között</i>	— — — — —	1
<i>Kelemen Lajos: Dr. Ferenczi Miklós (1886—1933)</i>	— — — — —	3
<i>Dr. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban</i>	— — — — —	6
<i>Dr. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve</i>	— — — — —	29
<i>Dr. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai</i>	— — — — —	65
<i>Dr. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság</i>	— — — — —	79
<i>Dr. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok</i>	— — — — —	108

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

<i>Kovács Ferenc: Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván</i>	— — — — —	137
--	-----------	-----

ADATTÁR:

<i>Dr. Baráth Béla: A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek</i>	— — — — —	143
---	-----------	-----

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET:

<i>Báró Jósika János: Elnöki megnyitó</i>	— — — — —	149
<i>Dr. György Lajos: Főtitkári jelentés</i>	— — — — —	151
<i>Dr. Kántor Lajos: Titkári jelentés</i>	— — — — —	152

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY:

<i>Dr. Szádeczky K. Gyula: A Föld geológiai térképe</i>	— — — — —	161
<i>Dr. Balogh Ernő: A komarniki barlang</i>	— — — — —	165

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ iv terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-OT

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 iv. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszermind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejjig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küldi vissza.

Nyugat és Kelet között.

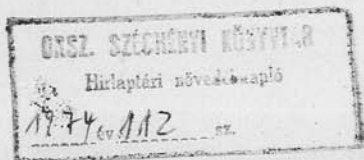
Elnöki megnyitó az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1934. febr. 22-én tartott szakülésén.

Az 1934. évre eső sok ünnepi évforduló közül minket erdélyi magyar tudományos társaságot különösképen kettő érdekel közelebbről: Szenczi Molnár Albert halálának háromszázadik és Körösi Csoma Sándor születésének százötvenedik évfordulója. Az első Nyugatnak, a második Keletnek a szerelmese. Szenczi Molnár Albert az utolsó nagy európai humanista vándortudós, Körösi Csoma pedig az első nagy európai orientalista.

Nem akarom a T. Szakosztály figyelmét most e két nagy magyar kultúrhős jelentőségével foglalkoztatni. Szakosztályunk gondoskodott arról, hogy a legszélesebbkörű közönség előtt métóképen megemlékezék mind a kettőről. Én csupán a napirenden lévő előadás kapcsán, amikor Erdély elnyugatiasodásának a kérdéséről hallunk komoly kutatásokon alapuló tudós előadást, arra a kulturális világhelyzetre akarom a közfigyelmet ráterelni, amelyben mi szegény-gazdag erdélyi magyarok Nyugat és Kelet között élünk.

Kétségtelen, hogy magyar elődeink Európának a legszebb, de egyszersmind a legvégzetesebb pontján telepedtek le, Nyugat és Kelet között, és ezzel különösen Erdélyt és az erdélyi magyarságot a legsúlyosabb, a legtöbb sorsszerűséggel telített történelmi élet hordozójává tették. Keletről jöttünk Nyugatra, hogy Nyugat szellemiségét képviseljük Kelet felé s viszont Kelet szokszínű világát és ősi gazdagságát megismertessük Nyugat felé. Az erdélyi magyar kulturális küldetésnek és elrendeltetésnek ezt a sajátos misszióját hirdeti az első között Szenczi Molnár Albert és Körösi Csoma Sándor.

Az erdélyi magyarságnak ezt a kulturális hivatását, amelyet amaz első nagyok után annyi kiválóságunk ragyogtatott magasan, sokszor sokan megkísérelték letagadni vagy hivatásunknak ezt a jelentőségét lefokozni, a művelődéstörténeti tények azonban nem engedik meg. Ma egyenesen tudományos hadjárat indult ellenünk, hogy mindazt, amit mi

itt, Nyugat és Kelet között, művelődésben, tudományban, művészetben, erkölcsi civilizációban tettünk, eljelentéktelenítse és kitörölje Európa kulturális számadáskönyvéből.

Fájdalom, közöttünk is életre kapott valami keserű lemondás, valami kiábrándult levertség, sötét reménytelenség a mi sajátos kulturális rendeltetésünkre és hivatásunk jövődjére vonatkozólag. Mind jobban hódít közöttünk az a közönséges filiszterség, az az utilisztikus szellemű kispolgári gondolkozás és magatartás, amely kézlegyintéssel akarja elintézni azt a tudományos életakaratot és életigényt, amelyet, legalább mi, mint Erdélyi Múzeum-Egyesület, éleszeni, éltetni akarunk, és amiről lemondani nem akarunk.

Ha valamikor nehéz volt az erdélyi magyar tudományosságunk Nyugat és Kelet között rendeltetését és hivatását betölteni, ma különösen képen az. Talán egyenesen reménytelen birkózásnak tetszik, kétségbeejtő tusakodásnak tűnik fel. De kérdezzük, vajjon nem volt-e reménytelen birkózás és kétségbeejtő tusakodás attól a szegény Szenczi Molnártól, aki üres zsebekkel arra vállalkozott, hogy nemzetét ellássa a legszükségesebb könyvekkel, és nem volt-e kilátástalan vállalkozás Körösi Csomától, aki a rejtélyes Kelet legtitokzatosabb világát akarta megnyitni a nyugati tudományosság előtt?!

Nagy példák, amelyek azt igazolják, hogy nem kicsinyes emberi számításokon alapulnak a nagy szellemi teljesítmények, és nem emberi kalkulációktól függ népek és nemzetek jövődjéje, hanem a felismert rendeltetés és hivatás hűségesebb szolgálatától és odaadó betöltésétől.

DR. TAVASZY SÁNDOR.

Dr. Ferenczi Miklós

Rövid 46 és félévi élet után, tragikus hirtelenséggel tünt el a csendesen, de mindig dolgozó emberek sorából. Halála igazán a villámcsapás megrázó érzését váltotta ki lesújtott családján kívül nagyszámú barátja, megbecsülő pályatársai és ezernyi ezer ismerőse lelkéből. December 30-án még elvégezte kötelességeit, délben kollégáival jókedvűen beszélgetve tért haza. Délután az utcán összesett, s félórán belül meghalt. A közbejött ünnep miatt még haláláról is csak egyetlen reggeli lap útján lehetett mindjárt hírt adni s a legtöbben csak temetése után tudták meg elhunytát.

Dr. Ferenczi Miklós helye sokáig betöltetlenül marad mindazok lelkében, akik szolgálatában és szíveségében részesültek. Mert ő nemcsak testestől-lelkestől ügyszerető szakember volt, hanem azok közé tartozott, akik a közszolgálatot a szó nemes értelmében végezték s becsvágyuknak tekintették, hogy a hozzájuk forduló kutatók munkáját mindenben megkönnyítsék. Élete és szolgálata jó nagy darabját fordította segítő-munkára s ily értelemben reá is idézhetjük legnagyobb erdélyi regényírónk sírjelmondatát: a fákyla másnak szolgál s magát emészti meg.

A férfikora delén elhalt értékes kultúrmunkás Désen, 1886 augusztus 1-én született. Édesapja, Magyarigeni Ferenczi Endre, államépítészeti hivatali igazgató volt. Ferenczi Miklós korán a kolozsvári református kollégiumba került tanulónak s vasárnapjait legtöbbször nagybátyja, dr. Ferenczi Zoltán könyvtárigazgató és író házánál töltötte, majd mikor ez Budapestre távozott, Kovács Dezső kollégiumi igazgató és családja folytak be a serdülő ifjúnál jótékonyan a szülői ház pótlására. Ferenczi 1904 júniusában tette le az érettségi vizsgát s az egyetemre beiratkozva, mint elsőéves bölcsészethallgató, már ugyanabban az évben napidijas gyakornokként az Egyetemi Könyvtár szolgálatába lépett. Itt dr. Erdélyi Pál igazgatóval és dr. Gyalui Farkassal az élén kipróbált, munkás tisztikar és lelkes, törekvő ifjú nemzedék dolgozott. Ezek sorában Ferenczi Miklós kitünő iskolát kapott s a fürge, sokoldalú és élénk szellemű ifjút társai már akkor a könyvtárosi pálya egyik legtöbbször hivatott reménységének tekintették.

Ezt a reménységet aztán ő férfikora munkásságával igazolta. Mint könyvtári segéd tiszt ott dolgozott az 1906/08-ig fölépült új könyvtár átköltözési munkálatai előkészítésénél, azután berendezésénél s

1910 tavaszán megszerezte a középiskolai tanári oklevelet és a bölcsészeti doktorátust. Csakhamar könyvtártiszt lett s 1914 nyarán államségéllyel tanulmányi úton járt Lipcsében. Sokoldalúsága, munkabírása és a könyvtári szolgálat úgyszólván minden ágában megszerzett gyakorlata aztán akkor állotta ki legférfiasabban a tűzpróbát, midőn 1914 nyarán a kitört világháború a könyvtári személyzetnek egyszerre 21 férfitagját szólította a harcerekre. Az igazgatókon és két idősebb tisztviselőn kívül csak a gyenge szervezetű Ferenczi maradt a könyvtári tisztikarból a férfiak közül itthon. A kipróbált munkaerőket túlnyomóan gyakorlatlan, új, kiegészítő alkalmazottakkal s részben nőkkel kellett pótolni. Ferenczire hárult a belső feldolgozó munkára való betanítás és munkavezetés zöme. Óriási nehézségekkel kellett küzdenie, de ő rátermettségével és kitartásával, a személyzet odaadó igyekezetével, fényesen oldotta meg feladatát.

Az uralomváltozás után társai nagy részével helyén maradt s a román nyelvet gyorsan megtanulva, az új viszonyok közt is egyik legkitünőbb tisztviselő maradt és 1923 tavaszán elérte a főkönyvtárosi rangot. Szaktudását és munkáját többször igénybe vette és elismerte a kolozsvári román kir. Tudomány Egyetem több intézete is.

Dr. Ferenczi Miklós mint író is jó nevet biztosított magának. Legelső cikke, *II. Rákóczy Ferencz Kolozsvárt*, 1906 őszén, a kitünő, de rövid életű Erdélyi Hírlap első számában jelent meg. Ugyanakkor apróbb közleményeket adott a Genealogiai Füzetekben is. Doktori értekezését *Hadadi br. Wesselényi Istvánról* és ennek maig kiadatlan *naplójáról* írta (1910.). Róla szólott érdekes előadása is az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1911 évi dési vándorgyűlésén, mely aztán megjelent a vándorgyűlés Emlékkönyvében. Megírta az Erdélyi Múzeum jubileumi emlékkönyvében *gr. Mikó Imre pályáját* s megcsinálta ugyanennek irodalmi munkássága repertoriumát. Írt róla több mint egy évtizeddel később a Pásztortűzben is. Részt vett a maig legjobb Cherestessiu-féle román-magyar és magyar-román szótár munkálataiban, s 1929-ben román nyelven megírta a magyar hírlapirodalom bibliografiáját 1918—1928-ig. Szakjába vágó népszerűsítő, ismertető cikket írt az *Erdélyi Múzeum Könyvtáráról* az Erdélyi Helikon 1931. évi 1. számában. Szaktudományát szolgálta 1926-tól 1932-ig az Erdélyi Múzeumban az *erdélyi magyar irodalom bibliográfiája* összeállításával. Ezek közül az utolsó megjelenését már nem érthette meg.

Dr. Ferenczi Miklósnak egyik legértékesebb könyvtárosi és emberi tulajdonsága az a szíves készség volt, mellyel a mások munkáját mindenben szolgálni és megkönnyíteni igyekezett. A könyvtárosi léleknek a belső szolgálat mértékén kívül kifelé ez a legjobb értékmérője. És ebben Ferencziről csak a legnagyobb elismeréssel emlékezhetünk meg.

Sokoldalú munkaköre, hosszú gyakorlata és kiváló emlékezőtehetsége mellett száz és száz esetben könnyítette meg a hozzá forduló munkáját.

A félmillió kötetes nagy könyvtárban emlékezetből tudta az összes számottevő folyóiratok helyét és azt is, hogy melyikből mi van meg a könyvtárnak. Ugyanigy ismerte az újabb irodalom legjelentékenyebb

műveit s egy-egy kérdés tőle számtalanszor tette feleslegessé a katalógus használatát és a kutatót sok időnyeréshez segítette. Épen így tudta a régi hírlapok, magyar doktori értekezések s a tömérdek naptár anyagát és helyét. A gyászjelentések 83,000 darabból álló gyűjteményének egyik rendezője volt.

Hivatásérzete vitte pályájára, s ott mint tisztviselő és ember egyaránt bevált. Szerető hozzátartozóin kívül pályatársainak, barátainak könnyei és fájdalma s vele az a közérzés kísérte korai sírjába, hogy benne hivatását kitünően betöltött, szolgálatkész, ügyszerető szakembert és lelket sirathatunk.

Koporsójánál Vásárhelyi János ref. püspökhelyettes méltatta nagyon szépen emberi alakját és értékét. A könyvtár részéről dr. Barbul Eugen főigazgató búcsúztatta, meleg és szép elismeréssel. A sírnál pályatársai nevében Valentiny Antal emelte ki tisztviselői és emberi segítő munkásságát s mindnyájunknak azt az érzését, hogy benne nagyon sokat veszítettünk.

Kelemen Lajos.

Erdély a világháborút tükröző román irodalomban.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1933. június 1-i szakülésén.

A „háborús irodalom“ a későbbi kritikus elbírálásában minden valószínűség szerint jóval kisebb részt fog kapni az irodalomtörténetben, mint amilyen szerepet vitt a világháború kitörését követő első másfélévtizedben. Korántsem akarom azonban a „másfélévtizedes“ határmesgyével azt sejtetni, hogy az 1929/30-as évekkal a világháború eseményeinek tárgyköréből vett irodalmi termékek létjogosultságukat veszítik, ámbar az olvasóközönségről bátran elmondhatjuk, mégpedig minden népre vonatkozóan, hogy belefáradt a nagyszámú háborús irodalmi termékek olvasásába. Bizonyára még évtizedek múlva is találkozni fogunk a világháborúból vett tárgyak feldolgozásával s talán épen ezek fognak hozni nagyobb irodalmi értékeket az egyes népeknél. Az idő majd lefokozza a túlságosan előtérbe nyomult mellékcélokot s a tisztultabb léghő megkönnyíti az irodalmiság szóhozjutását a minden nép számára egyaránt nagy égést jelentő s a szenvedélyek harcát mutató világháború eseményeivel kapcsolatban. Mert bármilyen olvasottságra is tettek szert világszerte egyes háborús regények, kevés kivétellel, majdnem mindenikről megállapíthatjuk, hogy belső becsük alapján nem érdemlik meg sem az elkönyvelt irodalmi elismerést, sem az elért anyagi sikert. Hatásukat részben annak köszönhetik, hogy a világháború szörnyűséges borzalmi detektívregényszerű idegizgalmak átélésébe ringatják az olvasót úgyannyira, hogy az irodalmi érték követelése egészen másodrendűvé süllyed az olvasóközönség elbírálásában.

Se szeri, se száma a világháborúban résztvett népeknél azoknak a háborús termékeknek, melyek a könyvpiacot az utolsó évtizedben valóssággal elárasztották. Nemesak az eseményeket legtöbbször hátulról szemlélő újságíró-gárda gondolta kötelességének a haza oltárára legalább néhány novellát letenni, hanem a harc eseményeiben résztvett és a tollforgatás művészetében valamelyes képességet feltételező egyének legtöbbször sem mulaszthatta el, hogy élményeit, legtöbbször naplószerűen, meg ne örökítse az utókor számára. Ez üzletnek kínálkozott s így kiadó is akadt, vagy ennek hiányában az író biztatón kecsgettette a saját-kiadás költségeinek megtérülése. A nagy világégést követő évek-

ben ugyanis minden országban, kivéve a semleges államokat, rendkívül megnőtt a háborús irodalom olvasóközönségének tábora. Ennek az lélektani magyarázata, hogy a háborúban részt nem vettek valósággal lelki szükségétől kényszerítve akarták megismerni azokat a tényleges vagy képzelte borzalmakat, amelyeknek hozzátartozóik részesei voltak, másrészt e borzalmak egykori részesei is az emberi lélek adottságaként szívesen lapoznak a múlt emlékeiben.

Természetesen a román irodalom is termelt háborús könyveket. Ebből a román háborús irodalomból minket most csak azok a művek érdekelnek, amelyek Erdély földével s népeivel, elsősorban a magyarsággal, valamilyes vonatkozásban vannak, vagy ezekre utalnak. A román háborús irodalmi termékeket négy csoportra osztottam: I. csoportban tárgyalom a régi Románia semlegessége idejéből származókat; II. csoportban az erdélyi íróktól írt, vagy kimondottan erdélyi tárgyúakat az uralomváltozásig; III. csoportban az ó-királyságbelieket szintén a háború végéig, és IV. csoportban az uralomváltozást közvetlen követő időkre vonatkozó irodalmi termékeket.

I.

Ismeretes, hogy Románia a világháború kitörése után (1914. aug. 1.) több mint két évig, 1916. augusztus 27-ig, semleges maradt. E két év alatt mind a központi, mind az antanthatalmak mindent elkövettek, hogy Romániát a maguk oldalán beavatkozásra bírják. Mindkét hatalmi csoport igyekezett a román közvéleményt magának megszerezni, hogy a kormányt ezzel is kényszerítse színvállásra. A kényszerítő eszközök közt az ígéretés mellett nem hiányzott a fenyegetés sem, úgyhogy határai biztosítására Románia kénytelen volt semlegességének idején részleges mozgósítást elrendelni. A román közvélemény általánosságban két részre oszlott. A germánofil Marghiloman és Carp Románia legveszedelmesebb ellenségét Oroszországban látta s a beavatkozást a központi hatalmak oldalán az ország érdekében állónak tartotta. Velük szemben a vezető egyéniségek többsége Erdély felé tekintett. Az ország két nagy pártja, a konzervatívok és a liberálisok, állanak a vezérek mögött. A pártok erőbeli viszonya a hadszíntér eseményei szerint ingadozik. Élénk kifejezést nyer e belső harc és az ország közvéleménye az akkori napilapokban és irodalmi művekben. A tényleges helyzet azonban az volt, hogy a kormány nem látta még elérkezettnek az időt a beavatkozásra, bár érzésben az antanthatalmakhoz húzott. Egyrészt komoly megfontolásra készítették a központi hatalmak hadi sikerei, másrészt az ország nem volt még kellően felkészülve a háborúra. A semlegesség idejének kinyújtása Romániát a hadviselő államokkal szemben legalább rövid időre, a bőség országává tette. A központi hatalmak gabonavásárlásai nagyban hozzájárultak az ország anyagi megerősödéséhez.

Az itt csak nagy vonalakban vázolt helyzet teszi érthetővé Octavian Goga költészetének Románia semlegessége idejére eső ciklusát. E ciklus

a *Cântece fără țară*¹ (Hazátlan énekek) címet viseli. Goga ebben az időben már elismert költő volt, kinek egész addigi munkásságán a hazafias érzés vonul végig. Gondoljunk csak a Magyarországról még a háború előtt kitiltott *Domnul notar* (A jegyző úr) című, egyébként nem nagy irodalmi értékű színművére. A regáti közvéleménynek az erdélyi románság sorsa iránt mindinkább fokozódó érdeklődése felkeltésében, a Liga Culturală ismert működésén kívül, legnagyobb hatása talán Goga költészetének volt. Elképzelhető tehát a költőnek az a kétségbeesése, amellyel Románia semlegességét nézte. Esetleg álmaj valóráválásának megsemmisülését jelentheti, ha Románia nem avatkozik be idejekorán a háborúba a központi hatalmak ellen Erdély megszerzéséért. A semleges Romániában Goga hazátlannak érzi magát, széltől hajtott szikra, szegény vak bolond, ki hiába hozta el Erdély meséit, hogy megismertesse azokat regáti honfitársaival. Vérbeázott kiáltása ő az erdélyi özvegyeknek, a győzelem álmodozója, ki szülői örökségképen átkot hord szájában. Az elfelejtett halottak fájdalmát minden kapunál elpanaszolta, de érzi, miként ereszkedik le az éjszaka a tegnapi reggelre s hallja a kinevetés hangját. Jaj annak, ki elveszített hazáját a semlegesektől kéri.² Egy másik költemény szerint Erdély falvainak lakói már egy év óta várnak, hogy meglássanak egy dorobantot, hogy a regátiak az erdélyiek segítségére siessenek.³ A fedezékekből a latinság sír fel, hogy menjenek segítségül, induljanak meg a hegyek felé, mert vagy kiterjesztik határukat, vagy kettétört testtel pusztul el az ország.⁴ Ostorozza a semlegest egyénileg is. A semleges mosolyogva sétál az utcán, nem törődik a világ jajkiáltásával. Lelke olyan, mint az új ház, nem volt még benne nevetés, de nem sírtak el benne tragédiát sem. A halál nem keresi fel azokat, kik sohasem voltak élők. A semlegesnek sohasem volt hazája.⁵ Minden szakasz refrénjeként gúnyosan veti „lelki hazája” szemére, hogy semleges, ámbár ősi, büszkeségbe takart szent holttesteket zár rögei alá. Évszázadok óta dicsőítette ezt az országot az erdélyi román s ma hiába hívja segítségül, mint a győzelem álmát. Kánaán földje lett, hol nincs panasz. Gazdag lett, mindent tud adni, de zugori a vérben a könny nélküli semleges ország. Míg az egész világ a kálváriát járja s lángban áll, a halálordítás pedig az ország határait veri, az áldozat nélküli, semleges ország nem tesz az oltárra semmit. Majd azzal fenyegeti meg, hogy megszűnik egyszer a gomorai tűz s a béke győztes pillanatában, midőn az egész föld táncba kezd, nem lesz testvére a barátnélküli semleges országnak.⁶ A régi hotel sötét manzard szobájában a költő nem tud aludni. A német fedezékből felsíró imát és a román doinát véli hallani.⁷ Hazátlan utasnak nevezi magát,

¹ Octavian Goga: *Poezii*. Cultura Națională. Buc. 1924-ben megjelent gyűjteményes kiadás utolsó csoportja.

² *Fără țară* című költemény, i. m. 259—60. l.

³ *Așteptare*, i. m. 261. l.

⁴ *Latinitatea strigă din tranșee*, i. m. 262. l.

⁵ *Neutralul*, i. m. 283. l.

⁶ *Tara mea de suflet*, i. m. 264. l.

⁷ *In pacea muta*, i. m. 267. l.

akin az ösöktől örökölt vér uralkodik, annak fájalmát kiáltja a világba és új reggelről álmodik. Szaharai utasként nem az értelem, hanem a vér tanácsát hallgatja.⁸ Még reméli azonban, hogy a késői örvény viharzúgással tör Erdélybe, s bár a felszabadulás napján Erdély földje néma és üres lesz, a halottak mégis mosolyogva jönnek a regáti testvérek elé s szeretni fogják őket, amiért kötelességüket, ha későn is, de teljesítették, — nem az erdélyiekért, hanem önmagukért.⁹

A *Portretul* (A portré) című szép költeményben azt festi a költő, hogy az erdélyinek milyen idegen a regáti világ, mennyire nem talál benne megértésre. Maga elé idézi azt a régi nyári estét, midőn gondoltan a távoli hegyeket nézve, a vándorbotot készült kezébe venni. Apjának, a falusi papnak, portréja szeliden nézett a falról rá. Mintha a kép sírni kezdett volna, az ajkak imát morzsoltak. A kép szeméből a költő azt olvasta ki, hogy megjósolja a nagy pusztulást, de titkon kéri, hogy vigye magával. Teljesítette apja vélt kívánságát s mindenüvé magával vitte a portrét. A nehéz viharok óráiban a portréről az apa szüntelenül fiára néz s a költő nem tesz egyebet énekeiben, mint apja világos tanácsait terjeszti. De a portré körül új világ szalad, idegen hangok s ismeretlen gondolatok veszik körül. A keretből az apa megöregedve néz le, fürtjei megfehéredtek, a fiú alig ismer apjára, kinek szeméből új sugár döbben rá: érzi, hogy apja visszavágyik haza.¹⁰

„Az argesi sírban“¹¹ című költemény a multat állítja szembe a semlegesség idejével. Ismeretes, hogy Argesben van eltemetve Neagoie Basarab vajda és I. Károly király. A vajdát felébreszti örök álmából a Fogaras és Olt felől jövő sírás. Neagoie meg akarja ismerni a halott tanácsát (t. i. I. Károly király a semlegességet tanácsolta az országnak). A két nagy halott nem érti meg egymást. Más a beszédjük, más a viseletük. A király hideg büszkeségével némán áll s ebből Neagoie megérti, hogy a Basarab nemzetség elvesztette az uralmat. A költő súlyosan érzi egyedülvalóságát a semleges országban. A bukaresti virágcsata alkalmából írt költeményben nem hullat könnyet a szerencsétlen vakért, mert a vak legalább nem látja az orgiát.¹² A halotti menet után menő özvegyet sem tudta sajnálni, mert a fedezék halottjait látja maga előtt.¹³ Csak a csillagtalán éjszakában egyedül üvöltő farkas a költő álmainak társa, csak a farkas tudja megérteni a hazátlan lelket, mert a farkas is egyedül sétáltatja az erdőben magányos gyűlöletét.¹⁴ Úgy érzi a költő, hogy nincs keresnivalója Bukarestben.¹⁵ Vándorútján nem fénylenek bele az éjbe a csillagok, gondolataival magára maradt.¹⁶ De azért Brătescu-Voinestinek dedikált költeményé-

⁸ *Sângele*, i. m. 265—6. l.

⁹ *Atunci*, i. m. 270. l.

¹⁰ I. m. 271—3. l.

¹¹ *In mormânt la Argeş*, i. m. 277. l.

¹² *Unui orb*, i. m. 284. l.

¹³ *Trecea convoiul mortuar*, i. m. 287. l.

¹⁴ *Lupul*, i. m. 285. l.

¹⁵ *Bobotează*, i. m. 286. l.

¹⁶ *Priveag*, i. m. 296. l.

ben¹⁷ még nem adja fel a reményt, még nem tud hinni a temetési napon, még nem jöhet a pusztulás árja. Ha ez bekövetkeznék, a dalmokok tűzbe dobnák győzelmet álmódó könyveiket s hamvukat szétvinné a szél a semleges országban.

Ebben a gyűjteményben jelent meg Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* c. költeményének eléggé sikerült fordítása is mintegy annak jeléül, hogy a semlegesség idején Goga is a nagy magyar lírikus sorsára vágyott. Közvetlenül e fordítás után következik a Lui Petőfi (Petőfi-nak)¹⁸ c. költeménye, melyben irigyli az „örök ellenségtől“, hogy az istenek meghallgatták kívánságát s vérrel öntözték koszorúját. A román költő szerint Petőfi mosolyogva néz le reá, mert azt hiszi, hogy Apolló csak könnyeket adott Gogának. De eljön a pillanat, midőn a vihar a könnyeket vérré változtatja. Ha majd testét Petőfi kettészakított hazájának földjébe fogják temetni, az ítélet napján ő is szeliden fog Petőfi szemébe nézni s nem fogja gyűlöletével az eget zavarni. Megbékélten együtt fognak sétálni a végtelenségben, dalaik, mint elfelejtett villámok, a visszafizetés szent szövegét betakarva, aludni fognak.

Költészetének e ciklusában Gogát bevallottan a gyűlölet hevíti, csak a gyűlölet az igazi érzése. Egyébként költészetének nem ez a fejezete a legértékesebb, a cél gyakran ugyanazon gondolatokat ismételteti vele; nem is mindig új köntösben. Legfőbb gyengesége az, hogy e ciklusban nincs meg az egység, a gondolatok lazán kapcsolódnak s hiányzik belőlük a fokozódó lendület. Költészetének előbbi erejét e ciklusban csak néhány szép költemény csillogtatja meg.

Mihail Sadoveanu, az elismert novella- és regényíró, akit 1915. januárjában mozgósítottak és csapattestével a határ őrzésére küldöttek, ad egyik novellás kötetében néhány minket közelebről nem érdeklő novellát a galíciai harcokról.¹⁹

II.

Míg a háború első két évének a semlegesség megszüntetését sürgető Gogán kívül a Regátban nem akad számottevő költője, addig Erdélyben annál többen nyernek ihletet a háború eseményeitől, igaz, hogy legtöbbjük prózában. A legtöbb erdélyi háborús irodalmi mű azonban csak az uralomváltás után jelent meg. Első kiadásuk idejét soknak nehéz megállapítani, mert a román kiadóvállalatok általában nem szokták a kiadás évét föltüntetni.

A. Cotrus *Sărbătoarea morții* (A halál ünnepe) címen adta ki egy kis kötetben 1914—15-ben írt közepes értékű verseit.²⁰ A költő maga is résztvett a háborúban, amint egyik költeményében mondja. Az ő nyelvét beszélő jobbagycsapattal indult a nehéz útra.²¹ Költészetén

¹⁷ *Dies illa*, i. m. 304. l.

¹⁸ *Lui Petőfi*, i. m. 291. l.

¹⁹ Mihail Sadoveanu: *Frunze 'n furtună*. Buc. Ed. Cart. Rom. novellás kötetben lásd: *La adăpost de vânt*; *Ionel*; *Cazacul* című novellákat.

²⁰ A. Cotrus: *Sărbătoarea morții* (1914—15) Versuri. Buc. Ed. Cartea Rom.

²¹ *Ca mâne plec de aici*, i. m. 15—16. l.

nagy fajszeretete ²² s az a gondolat vonul végig, hogy a románok nem tudják, miért harcolnak.²³ Az idő előtt megöregedett parasztokat öszszetörte az évezredek igazságtalanság. Nem maradt egyébük, csak a rongyos gyermekük,²⁴ de azért a jobbágyvitézek megállják helyüket a sáncokban, hóban és sárban, fagyban és esőben, menetelésben és rohamokban; a sebesült román katona olyan, mint a büszke római légionárius.²⁵ Ők a föld utolsó hősei.²⁶ A háború kezdetét így jellemzi: gyors visszavonulások, óriási győzelmek, nyugtalanság a falvakban és városokban, sebek, gyászok, ma sírás, holnap győzelmi felvonulások, vakok, bénák, sánták, tele kórházak.²⁷ Legjobb költeménye az, melyben a falú bánatát a kaszáló parasztok bemutatásával tárja elénk. A vasút mellett a magas fűben hosszú fehér fűrtű, bánatos arcú, nedves szemű, bizonytalan lépésű öregek csendesen kaszálnak. Mikor a messzeségben feltűnik a vonat, megállnak és kaszájukra támaszkodva megvárják, míg elrobbog. Csendesen foly arcukon a könny. Övéiket is így vitték el évekkel ezelőtt s hiába várnak rájuk azóta.²⁸ A véres tusát, a költő szerint, az ablakból most is pokoli tekintettel nézi valaki, mint egykor Nero.²⁹

Septimiu Popa, kolozsvári pap és vallástanár, kis elbeszélés-gyűjteményében³⁰ három háborús elbeszélést közöl. Az egyik azt mutatja be, hogy egy öreg sírató asszony, kinek férje még az 1848-as harcok alatt a Iancu hadseregében esett el, egész életén át várja férjét, mert az álmában megígérte neki, hogy egyszer feltámadnak a csontok s akkor ő is eljön nagy sereggel keletről. Az öreg asszony a falusiak hite szerint minden évben Nagy Boldog-Asszony napján Fântânelebe (Gyulakuta) szokott menni férjével beszélgetni s utána megifjodottan tért haza. Minden temetésen jelen volt s egy különös síratódalt énekelt. Sohasem volt beteg. 1916 nyarán hirtelen megbetegedvén, Nagy Boldog-Asszony napján rég meghalt férjéhez beszélve, halt meg³¹ (t. i. Románia a román Nagy Boldog-Asszony napján lépett a háborúba). Míg ebben az elbeszélésben az erdélyi románok keletről remélt segítségvárása fejeződik ki szimbólikusan, a másodikban a szerző az erdélyi románok sorsát akarja bemutatni. Elmondja, hogy midőn a háború alatt letartóztatásban volt s a fogházból az ügyészségre szokták vinni kihallgatásra, ámbár örülnie kellett volna, hogy a fogház nehéz levegőjéből egy-egy órára szabadult, mindig nehéz szívvel ment, mert a járó-kelők fenyegető és megvető magatartásával találkozott. Egyik ilyen útjában egy marosmenti román katona volt a kísérelője, ki a járdán vitte, azon-

²² *In țara morții*, i. m. 31–32. l.

²³ *Viziunile santinelei*, i. m. 19. l.

²⁴ *Geamurile sângerii*, i. m. 3–9. l.

²⁵ *Rănitul*, i. m. 33–34. l.

²⁶ *Spre lazarete*, i. m. 21–22. l.

²⁷ *Nu fu 'ntâmplare*, i. m. 13–14. l.

²⁸ *Trenurile*, i. m. 39–40. l.

²⁹ *Geamurile sângerii*, i. m. 3–9. l.

³⁰ *Când au răspunăt munții și alte povestiri*. Biblioteca Poporului No. I. Cartea Rom. Cluj. 1928.

³¹ I. m. 5–11. l. *Când au răsunat munții*.

ban egy zsidó ráförmedt, hogy a foglyokat az úton kell vinni. Egyszer az ügyészségről visszatértek cellájában egy idegen katonát talált. Sok volt a fogoly. A katonától megtudta, hogy a magyar hadseregben szolgált s három heti szabadságot kapván, anyja beküldötte bevásárolni Kolozsvárra, de a vásárban ellopták a pénzét. Egy román ügyvédhez ment kölcsönkérni, de az gyanus lévén, hogy kémekkel áll összeköttetésben, letartóztatták. A katona fenyegetőzik, hogy átmegy a román fronton s midőn e börtönre kitűzik a román zászlót, ő is jelen lesz. Szerző csak két évvel később, a katona kedvesének temetése után tudta meg, hogy a legény orosz fogságba esett s a román hadseregben Mărășeștinél esett el.³² A *Trei mormănte* (Három sír) című elbeszélés tárgyát a nagy spanyoljárvány idejéből vette.³³

A termékeny erdélyi író, I. Agârbiceanu, kolozsvári esperes egyik háborús elbeszélésében³⁴ egy falusi román asszony küzdelmes életét, de egyúttal az életnek a gyermekben való megújulását festi. Férje a háború harmadik évében elesik az olasz fronton s a még majdnem gyermek nagyobbik fiú lassanként átveszi anyjától a család terhét. Egy másik elbeszélésében a családi élet összeomlását mutatja be a háború következtében.³⁵ Míg a férj két évig távol van, az asszony annyira elzúllik, hogy mikor a férj sebesülten hazakerül, az asszony még azzal sem törődik, hogy férje látja szégyentelenségeit. A férj inkább a lelki kintől, mint a sebében hal meg. Az asszonyt egy téli nap a sáncon megfagyva találják. A gyermekeket az anyós veszi magához, ki menyének unokái árvasága miatt még a halálban sem tud megbocsátani. A halott lelke éjjelente visszajár, hiába a sok miseszolgálat. Végre a járvány idején a gyermekek halálos ágyán bekövetkezik a megbocsátás s a halott lelke nem kísért többé. A *Jupuneasa Clara* (Klára asszonyosság) című elbeszélésében³⁶ egy kedves szász öreg özvegyasszonyt mutat be, ki évtizedek óta abból él, hogy kis román gimnázistákat fogad ellátásba. Ő a legolcsóbb szállásadó. Az öreg asszonynak megvan a maga szigorú nevelési elvei, de azért mindenki szereti. A háború alatt egy német ujságból meríti a háborúra vonatkozó ismereteit. A diákok sok kedves csínyt követnek el vele. Mindig tele hírtarisznyával érkeznek az iskolából s rémítik az öregasszonyt a front eseményeinek elferdítésével. Klára néni nem volt nagyon erős a földrajzban s így elhitetik vele, hogy a Misziszipi egy román generális, ki tönkrevverte Hindenburgot.

Az ide vonatkozó román háborús irodalom legnagyobb írója Liviu Rebreanu, a modern román regény megteremtője, aki a *Ion* című két kötetes regényével, melyben a háború előtti erdélyi román élet képét adja, az akadémia legnagyobb díját nyerte el. Rebreanu a beszterce-naszódmegyei Várorja (Vârarea) községből való s az erdélyi népek életét

³² I. m. 12—17. l. *Un cântec de iubire*.

³³ I. m. 18—23. l.

³⁴ *Primăvara*. Biblioteca Poporului No. 2. Cluj. Cartea Rom. *Solia dela miazăzi c.* elbeszélés.

³⁵ *Calea iertării*, i. m. 28—36. l.

³⁶ I. m. 52—64. l.

kitűnően ismeri. A *Fapt divers* (különböző tett)³⁷ c. novellája két erdélyi román legénynek egy leány szerelméért folytatott küzdelmét adja a háború legelejének keretében. A szegény, de talpig férfi Boroiu kezéről, míg ez katonáéveit szolgálja, elüti a falú legszebb s gazdag leányát a pipogya Haramu. Most egy vonaton mennek a harcterre. Haramu reszket a haláltól s fél, hogy felesége a Boroiu lesz. Boroiu káplárnak nincs mit veszítenie. Bár lelkében felcsillan a remény, hogy egykori kedvesét visszakaphatná, az ütközetben megsebesül, Haramut háttára véve igyekszik kimenteni a tűzvonalból, de mindketten életüket veszítik. Utolsó percében is arra gondol, hátha Haramu nem halt meg.

Magyar szempontból sokkal jelentősebb a *Catastrofa*³⁸ c. novellája, amely a háború forgatagában egy olyan román intellektuelt mutat be, aki nem törődött a politikával s mégis a háború áldozata lett. David Pop a csendes életet szerette, kerülte a szenvedélyeket. Apja, a meggazdagodott naszódi paraszt, fiából urat akart csinálni s a gimnázium elvégzése után Kolozsvárra küldte törvényt tanulni. A fiú azonban a hét évi egyetemi élet után sem végezte el a jogot, de hogy a naszódiai előtt mutasson valamit, leszolgálta önkéntességi évét. Mint tartalékos hadnagyot a király születése napján a gyermekek megcsodálták, a csendőrök üdvözölték s ő boldogan pödörgette bajuszát s csörgette kardját. Csakhamar megnősült s boldogan élt kised családjával. Nem sok gondja volt, a gazdaságot felesége vezette. Nem igen járt társaságba, a politikát unta. Jóban volt a magyarokkal s a románokkal egyaránt. Egy ágens zaklatására előfizetett egy román újságra, s hogy a magyaroknak se lehessen kifogása, előfizetett egy magyar újságra is, de egyiket sem olvasta. A készülődő háborúról is csak a politizáló gimnáziumi igazgatótól hallott, de a háború hírére el is veszítette addigi nyugalalmát. Midőn azonban megkapja a behívót, megnyugszik. A kötelességre gondol, a nélkül azonban, hogy a szó értelmét mélyebben átérezné. A szerb frontra kerül a nagyrészt szamosmenti katonákkal. A katonák szeretik s ő mindenütt kitűnően megállja a helyét. Önkéntelen természetességgel néz szembe a halállal. Ezt mások bátorságnak és hősiességnak nevezték, de nála ez csak kötelességteljesítést jelentett. Csakhamar híre megy. Bajtársai kissé irigyen, parancsnokai tisztelettel néznek rá. Egymásután kapja a kitüntetésekét. Ő azonban nem örül nekik s nem is hordja őket. Nevetségesnek tartja a kötelességteljesítésért kitüntetést kapni. Göresösen kapaszkodik a kötelességbe s ez lassanként fixa-ideája lesz. Míg mások igyekeznek szabadságot kapni, ő valósággal fél ettől, nehogy kiközkenjen a rendes kerékvágásból s elveszítse lelki nyugalalmát. Majd az olasz fronton együvé kerül egy horvát kapitánnyal, egy magyar főhadnaggal és két magyar hadnaggal, akik örökösen a békét óhajtják. Az ezred magyar s David Pop kényelmetlenül érzi magát, mert nem tud tökéletesen magyarul. Ilyen körülmények között kerül össze egy nap egyetemi barátjával, Alexe Candaleval, ki már az egyetemen nagy szerepet vitt a politikai mozgalmakban. Barátjától hallja először, hogy

³⁷ Liviu Rebreanu: *Ițic Ștrul desertor*. 3. kiadás. Cartea Rom. 133—181. I.

³⁸ I. m. 51—132. I.

a románok céltalanul harcolnak, mert mi dolguk nekik a szerbekkel, oroszokkal, olaszokkal. David Pop ekkor még büszkén feleli, hogy két év óta járja a frontokat s még karcot sem kapott. Elválva barátjától, azzal nyugtatja meg magát, hogy Candale mindig ilyen volt. Lassanként elfelejti az egész beszélgetést s visszanyeri szokott nyugalmát. Egy este azonban észreveszi, hogy tisztársai izgatottan tárgyalnak valamit, de előtte titkolóznak. Kérdésére a horvát kapitánytól megtudja, hogy „a románok hátba támadtak...“ „Mint valami banditák, mint valami tolvajok Erdélyre rontottak s talán e pillanatban már falumban vannak...“ — ordítja vad tekintettel a székely főhadnagy. Mindenki David Popra néz s várják, hogy mondjon valamit. De ő nem tud mondani semmit. Aztán hallja, hogy az egyik hadnagy magyarul szól oda a másiknak, hogy „biztosan örül, hiába, áruló vére van“. David Pop megőrizte hidegvérét, bármennyire égették a súlyos sértések. Eszébe jutott a fronti élete. Negyvenkilenc ütközetben vett részt, sokszor megmentette a helyzetet, sohasem veszítette el hidegvérét. Épen most veszítse el? De azon az éjszakán nem tudott aludni. Képzletében feltűnik a kérdés, mi lenne, ha Naszódon a szolgabíró, a bíró, a csendőrök és minden hivatal román lenne? Még a honvédek is román vezényszó alatt lennének? A gondolat gyermeki örömmel tölti el, de aztán korholja magát, hogy ilyen lehetetlenség jut eszébe. Majd felvillan lelkében, hogy mit tenne, ha géppuskáival szembekerülne román testvéreivel. Csak abban talál vigaszt, hogy nincs a román fronton. Itt teljesíti kötelességét s egyébvel nem törődik. Ettől kezdve kereste a halált, bár eddig sohasem gondolt rá. Szívszorongva bűjta az újságokat s szeme mindig a „román front“-on akadt meg. Tíz nap mulva ezredét Erdélybe küldték. Ütközben találkozik Candalevel, aki azt mondja, hogy mihelyt teheti, átmegy a románokhoz. David Pop bizonytalanul ugyan, de megkérdezi: „Hát a kötelesség?“ ... „Hát az eskű?“ Candalének nem volt ideje válaszolni, de tekintetével elárulta megvetését. Aradon találkozik egy másik régi barátjával, egy beszercei ügyvéddel, aki politikai izgatás miatt egyszer be is volt zárva Szegeden. Szintén tiszt. David Pop szívszorongva várja, hogy valami olyat halljon tőle, mi lelkébe megnyugvást hoz. De barátja határozottan feleli kérdésére, hogy csak a kötelességet lehet teljesíteni halálig. Nem lehet az „ellenséghez“ átmenni különben sem. Az „ellenség“ szó törként döf Pop szívébe. Ettől kezdve elveszti minden lelki biztonságát. Nem tudja magát semmire elhatározni s nem látja a jövőt. Bár azelőtt inkább istentagadó volt, most kétségbeesetten keresi az isteni útmutatást az imádságban, de a „kötelesség“ szó már erőtlen lett számára. Megérkezve a frontra, egy kapitánytól hallja, hogy a beszercei ügyvéd, aki halálig akarta kötelességét teljesíteni, román fogságba esett, viszont Candale, ki át akart menni, hősiiesen harcolva esett el román kéztől. Az egész ezred csodálja és sajnálja. A hallottak még jobban megzavarják David Pop lelkét. Mi lesz vele? Következik az ütközet. A románok támadnak, már lőtávolba érkeztek. David Pop nem ad parancsot a géppuskatűz megkezdésére, bár katonái türelmetlenül várnak rá. Mikor látják, hogy a veszély mindinkább növekszik s a parancs késik, egyszerre maguktól megkezdik

a gyilkos tüzelést. David Pop összetört lélekkel, kérő mozdulattal adja a parancsot: „langsam“. Az ütközet hosszan tart. David Popnak minden vágya az, hogy eltalálja őt is egy golyó. Az idegizgalomtól félig eszméletlenül veszi elő felesége utolsó levelét s szorongatja kezében. Végre a harc a románok javára dől el. Arra ócsudik fel, hogy egy tiszt parancsolja a román szakaszvezetőnek, hogy fogja el. Zavartan néz a szakállas tisztre, torka kiszáradt s maga is csodálkozik, hogy hang jön ki rajta: „datoria“ (kötelesség). A tiszt rászegzi revolverét és elsüti. Éles fájdalmat érez oldalában s a géppuska csövére esik, de még van annyi ereje, hogy mondja: „Frate... Român“. (Testvér... román). A szakaszvezető azonban káromkodva förmed rá, hogy őt órája öli őket a géppuskájával s most még azt mondja, hogy „testvér“. Ezzel két kézre fogva puskája csövét, úgy veri fejbe, hogy agyveleje szétloccsan.

Kevés ilyen tökéletes felépítésű novella van a román irodalomban. Erdélyi vonatkozásait pedig fölöslegesnek tartom részletezni, a közölt bő tartalomból eléggé kitűnnek.

Liviu Rebreanu háborús regénye, a *Pădurea Spânzurașilor* (Akasztottak erdeje), sok hasonlóságot mutat az előbbi novellával. Az író a regényt Emil nevű testvére emlékének ajánlja, akit 1917-ben a magyarok a román fronton felakasztottak. A regény a besztercenaszódmegyei Parva (Párva) községbeli Apostol Bologna története. Apja ügyvéd volt s a memorandumpör miatt börtönben is ült. Korán halt meg. Fia, a regény hőse, még kis gimnázista volt, de apja lelkére kötötte, hogy sohase felejtse román voltát. Kezdetben a gyermek anyja hatása alatt nagyon vallásos, később azonban mindinkább elveszti hitét s az érettségi után nem akar papi pályára menni. Midőn anyja az esperes tanácsára megvonja tőle támogatását, kérvényt ír a minisztériumba s stipendiumot nyer. Ingyenes ellátást s még némi zsebpénzt is kap egy egyetemi hallgatók számára felállított kollégiumban. A filozófiai fakultásra iratkozik be. Különösen a filozófia tanára van nagy hatással rá, aki családjába is többször meghívja. Ott ismerkedik meg a tanár unokaöccsével, a későbbi Varga huszárfőhadnaggal. A háború kitörésekor eljegyzi Mártát, a parvai ügyvédnek, Domșanak, leányát. Mivel Márta a hősokeket dicsőíti, önként jelentkezik katonának. Hiába igyekszik lebeszélni anyja, Domșa ügyvéd és Groza esperes, hiába mondják, hogy nekik nincs hazájuk s nem kötelességük a magyarokért harcolni, hanem éppen ellenkezőleg;³⁹ ő kitart elhatározása mellett. Kitűnő katona s hőstetteiért több kitüntetést kap. Csak a kötelességét látja, s egy hadbírósaági tárgyaláson, amelyre őt is behívják, nyugodt lélekkel szavaz Svoboda dezertáló cseh hadnagy kivégzésére. Az ítélet végrehajtását nemcsak végignézi, hanem még meg is tapogatja a kivégzés előtt a kötelet, mintha megpróbálná, hogy elég erős-e? De az elítélt hadnagy elszántsága s különösen találkozása Klapka cseh századossal, aki sokat beszél az olasz fronton levő akasztottak erdejéről, megrendíti egész valójában. Ehhez járul vitája a vallásos örületbe esett lengyel Cserven-

³⁹ I. m. 41. l.

kóval s a szélsőbal gondolkozású Grosz pesti zsidó utászfőhadnaggal. Csak Varga huszárfőhadnagy és Bologa nem tartják szegyennek, hogy a kivégzés mellett szavaztak. De Bologa már félni kezd, hogy a román frontra kerül, s mindent elkövet, hogy ez be ne következzen. Karg generálisról tudja, hogy kívánságát nem teljesítené, s ezért életét újra kockára veti, hogy újabb vitézséggel hívja magára a figyelmet. Hiába minden, Karg kemény szavakkal utasítja el. Bologa már dezertálásra gondol s csak súlyos sebesülése akadályozza meg ebben. Öt hónapig élet-halál közt lebeg, de közben megtalálja célját, amely lelkét megnyugtatta. Az életet egészen új megvilágításban látja. Szándéka keresztültitelében, az átmenésben azonban késlelteti frontmögötti beosztása, megismerkedése a magyar sírásó leányával s az internálásban megtört Boteanu lelkésszel, egykori osztálytársával. Midőn újabb kísérletét, hogy a románokhoz menjen át, a véletlen ismételten meghiusítja, súlyos idegbajjal Meyer orvos előterjesztésére egy hónapi szabadságot kap. Otthon azonban sok kellemetlensége támad. Minthogy Mártával felbontja jegyességét, mert az egy honvédtiszttel udvaroltatott magának, a Domşa család s egykori barátja, a magyarkodó Pálágesiu jegyző, elterjesztik róla, hogy irreudenta s visszahivatják ezredéhez. Közben a fronton mind gyakoribb lesz a dezertálás s a parancsnokság kemény kézzel igyekszik ezt elfojtani. Faget (Oláhbükkös) és Lunca (Küküllőlonka) között az út mellett egyre növekszik a felakasztottak száma. Bologa szerelme az egyszerű magyar parasztlány iránt annyira elmélyül, hogy hivatalosan jegybe lép vele s feleségül is akarja venni. Hiába való Klapka százados lebeszélése. Közben azonban olyan történik, ami a végkifejlést egyszerre meghozza. Behívják ismét a hadbíróóságba, hogy az újabb dezertálók feletti ítélethozatalban résztvegyen. Már nem várhat, még az éjjel át akar menni a fronton. De éppen Varga főhadnagy kezébe kerül, ki már régóta sejtette szándékát s kétszer is megmondta neki, hogy várni fogja. Az ügyész, hogy a sok dezertálást, amit nem tudtak megakadályozni, elfogadhatóan magyarázza, Bologát kémnek tünteti fel. Bár Bologa megmenthetné magát, nem védekezik s hallgatásával elveszíti a bíróság jóindulatát. Az ítéletet végrehajtják rajta.

Ámbár e regény nem éri el az író *Ion* című regényének színvonalát, mégis az egyik legjobb román regénynek mondhatjuk. Minket különösen azért érdekel, mert a háborús idők legkülönbözőbb típusait találóan mutatja be, mind a fronton levőket, mind az otthoniakat, a magyar és a román nemzetiségűeket egyaránt. Ámbár a dedikálásban foglaltak alapján lélektanilag azt is megérteném, ha az író a túlzás hibájába esett volna, meg kell állapítanom, hogy a magyar intézmények és a magyar társadalom jellemzésében nem vezet el fogultság s általában megmarad a realitás határán belül. Mind a *Catastrofa*, mind a *Pădurea Spânzuraților* főhősének lelki fejlődésében az író a lélektanilag egyedül indokolható megoldást tudja elérni. Ezt fenntartás nélkül nem lehet *Ion* című regényéről elismerni.

III.

Románia szerepét a világháborúban több hivatalos jellegű munka igyekszik megismertetni a nagyközönséggel. Ezek közül való Const. Kirilescu összefoglaló műve,⁴⁰ amely Románia hadüzenetétől kezdve adja elő az eseményeket a kommunista Magyarországgal folytatott hadviselés befejezéséig, beleértve Budapest megszállását is. G. D. Mărdărescu generális műve,⁴¹ melyet az 1918/20-i Magyarország elleni hadműveletekről állított össze, minket csak az adatok szempontjából érdekel. A szerző maga sem tart igényt az irodalmiságra, csak az igazságot akarja megállapítani, minthogy sok legenda keletkezett e tárgykörből. P. Dulfu⁴² a nevezetesebb hadieseményeket időrendben, egy katona elbeszélésében, könnyű verseléssel mondja el Románia hadüzenetétől Budapest megszállásáig. Az események nagyvonalú előadása és népszerűsítési célja mellett is elég hűen igyekszik a köznéppel és a gyermekekkel az eseményeket megismertetni. Az érdekesség emelésére a mű képes kiadásban jelent meg. A. Vidraşcu⁴³ a *Flueraş* című, különben kezdetleges elbeszélése az eseményeket egy Flueraş nevű árván maradt parasztfiú történetébe illeszti, aki egykori játszótársával, „Radu úrfival“, a háború kitörésekor ugyanegy ezredhez vonul be. Az elbeszélés második részétől kezdve az előadási mód kettős mederben halad. „Egy tiszt jegyzeteiből“ (a tiszt az egykori Radu úrfi) megismerjük Románia hadműveleteinek fejlődését, mégpedig az Erdélybe való bevonulást, a visszavonulást, Bukarest elvét, a moldovai harcokat. Ezekkel párhuzamosan halad Flueraş szerelmének története. Az író rejtett célja az úr és paraszt közötti különbségek megszűnésének hangsúlyozása a nép előtt. Ezt célozza az egyszerű parasztfiú és a bojár barátsága, másrészt a parasztfiú és a tanítólány szerelme.

A fenti összefoglaló műveknél, ámbár nagyobb irodalmi értékre nem tarthatnak igényt, jobban érdekelnék minket azok a naplószerű feljegyzések, amelyek közvetlen őszinteségükkel sokszor megragadnak. Gheorghe Costachescu főhadnagy „A zászló árnyékában“⁴⁴ című feljegyzéseiben a gyimesi frontszakaszon támadó román csapatokkal átél napjairól emlékezik meg. 1916. augusztus 27-én a legnagyobb titoktartással közlik a tisztekkel, hogy aznap este 9 órakor megjelenik a parancs a mozgósításra és az Erdélybe való benyomulásra. Már este 6 órakor azonban az ezred három oszlopban megindul, hogy a határt három ponton lépje át. Az író százada a harmadik zászlóalj elővédjében van. Augusztus 28-án hajnalban már a kijelölt magaslaton vannak a határon innen. Semmi ellenállás. Csak augusztus 29-én Gyimes-Felsőloknál találnak ellenállásra. Mintegy negyven emberből álló magyar szakasz

⁴⁰ *Povestea sfântului nostru războiu*. Ilustrată de Murnu. Buc. Ed. Cartea Rom. 1930.

⁴¹ *Campania pentru desrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei*. (1918–1920) Buc. Ed. Cart. Rom. 1921.

⁴² *Povestea României Mari spusă de un soldat*. Cu ilustrațiuni de A. Murnu. Buc. Ed. Cart. Rom. 1931.

⁴³ *Flueraş. Povestire din timpul războiului*. Tip. I. C. Văcărescu. 1927.

⁴⁴ *In umbra steagului. Insemnări din războiu*. Buc. Ed. Cartea Rom. 1921.

akarta a községet védeni, de a románok heves tüzelésére visszavonulnak a község előtti dombról. Az író érdekesen beszéli el tűzkeresztségét, amelyért később is lelkiismeretfurdalást érez. Gyimes-Felsőlok elfoglalásakor ugyanis üldözik a falun keresztül menekülő magyarokat. Egy utcafordulónál az író észreveszi, hogy egyedül van. Sapkája a tarkóján, pisztolya a kezében. Fel van hevülve a futástól s az izgalomtól. Egyszerre egy ház sarka mögött szembetalálja magát egy magyarral, akinek kezében leengedett puska van. A tiszt nem gondol semmire, hanem pisztolyából beleengedi az összes golyókat.⁴⁵ Azután sem tudja eldönteni, vajjon a magyar meg akarta-e őt támadni, vagy meg akarta magát adni. Bencéd községgel kapcsolatban egy „szép fiatal“ magyar szakaszvezető hőstettét meséli el az őrmestere előadása szerint. Mikor a magyarok elfutottak, a szakaszvezető egy gödörben maradt s onnan bolondul tüzelt a románokra. Egy kis termetű román katona kezében puskájával a magyar katona felé szaladt. De tíz lépésre érve, a magyar kiugrott a gödörből s a románra vetette magát. Mindketten eldobták fegyverüket s birkózni kezdtek. A magyar egy-kettőre felül volt. Ekkor az alul levő román kihúzta övéből az ásót s fejbeverte vele a magyart. Mielőtt a magyar válaszolhatott volna, odaszaladtak a románok és megölték. Costachescu főhadnagy átkutatja a halottat, de semmit sem talál nála. Kiadja a parancsot az eltemetésére, de tovább mentében folyton e szavak jutnak eszébe: „névtelen hős“. E két szó örökre belevésődött lelkébe.⁴⁶ Etéd községgel kapcsolatban is elmond egy megható történetet egy öreg magyarról. Etéd felé mentükben a románok néhány tűzérségi lövést kapnak. A járőrök kis idő múlva egy öreg magyart hoznak, kit az erdőben találtak egy telefonnal. Az öreg közölte a magyarokkal, hogy hol mennek a románok s ő okozta a tűzérségi lövéseket. Az író mondja, hogy az öreg arcán felismerni vélte ugyanazt az érzést, amit a többi magyaron is látott, kiket összeszorított foggal és ököllel a visszafizetés vágya töltött el. Az öreg nem értette a románul hozzátartozó kérdéseket s ijedten nézett körül. Túlságosan öreg volt ahhoz, hogy megverjék. A zászlóaljparancsnok hátraküldte írással az ezredhez. Costachescu főhadnagy sokat gondol az öreg magyarra, aki egyedül maradt az ellenség háta mögött, bár tudhatta, mi vár rá, ha elfogják. Az író felteszi a kérdést, vajjon mi indíthatta az öreget ilyen elhatározásra. Arra a meggyőződésre jut, hogy csak a gyermek, a ház, a föld, amelyen az ember dolgozik, a levegő, amelyet szívunk, egyszóval a hazaszeretet adhat az embernek ilyen erőt. Az író azzal végzi gondolatait, hogy bár folyton előre mennek és hódítanak, szívét fájdalmas elszomorodás fogja el: „nehezebb, de szebb és igazságosabb dolog a védekezés“⁴⁷ Ezután a visszavonulást mondja el, melyben ő is megsebesül. Majd a románok hadviselésének ismeretes eseményei következnek.

N. V. Hodoroabă,⁴⁸ volt tábori lelkész, a csapatteste hadműveletei-

⁴⁵ i. m. 8. l., ⁴⁶ i. m. 17—18. l., ⁴⁷ i. m. 19—20. l.

⁴⁸ *Din războiul de reîntregire. Note și impresii din campanie 1916—1918.* Ediția II-a. Buc. Cartea Rom. 926.

vel kapcsolatos élményeit írja le 1918. április 18-ig bezárólag. A szerző nem nagy írói készséget árul el s feljegyzéseiben gyakran túlságos egyéni nézeteket vall az eseményekről. Említi, hogy 1916. augusztus 31-én, midőn Petala tábornok Botoșaniba érkezett, a tiszteletére rendezett banketten Andrei C... hadnagy azt kívánja a generálisnak, hogy győzőként vonuljon be „Juda“-Pestre.⁴⁹ A hadseregben uralkodott antiszemizmusra utal a tábornoknak a tisztekhez intézett beszéde.⁵⁰ Még az Okiráltságban, a Békási szoros felé vezető útjukban hallják nagyobb-részt bánáti román hadifoglyoktól, hogy a mozgósítás második napján 20 lepecsételt ajtójú kocsiból álló vonat jött át Predeálon „rendben“ levő iratokkal azon ürügy alatt, hogy a németeknek még elmaradt gabonát szállítanak, és mikor a kocsikat Brassóban kinyitották, 1000 fegyveres katona szállt ki, akik a többi csapatok megérkezéséig elfoglalták a várost.⁵¹ A románok sem adtak hitelt a hadifoglyok elbeszélének. Átmenve a határon Reeste-Falváról (!) írja, hogy egy elmenekült magyar házánál szálltak meg. Egy frissen hantolt helyről csakhamar kiásnak mintegy nyolc bődön túrot, aludttej, szőnyeget, párnákat, tányérokat, kukoricát és más dolgokat.⁵² Putna (!) községről pedig azt jegyzi meg, hogy a házak üresek. Minden fel van bennük forgatva s az udvarra és utcára dobva: ruhák, párnák, varrógépek, papírok és minden más egyéb. Egy telefonpózna tetején egy női kalap, kapukra akasztott nadrágok, gramfontölcsérek a kerítések karóin, egy fehér selyem pongyola kiakasztva a falra, képek, fényképek, asztalok és székek az útra dobva.⁵³ Ditró teljesen le van rombolva. Nem szabad, de a katonák még mindig kotorásznak a házakban. Egy villából az egyik katona nőnek öltözve, szoknyában, bluzban, kalappal és fehér napernyővel jön ki. Mulatnak rajta.⁵⁴ Remetén az egyik házban két magyart talál. Letartóztatják őket.⁵⁵ Szeptember 13-ról írja, hogy két katona szuronyok közt vitt egy öreg magyart 12 éves gyermekével és 14 éves unokájával, kiket az első zászlóalj a hegyen talált. Vezetőnek ajánlkoztak, de hibásan vezették a csapatot.⁵⁶ Említi, hogy Ibănești-Hadikfalván (!) találtak a katonák egy Petrea Ilie nevű románt s őrizetbe vették. A paraszt elmeséli, hogy milyen volt a háború, s miután megszabadult, hogyan rejtőzött el családjával egy sziklabarlangban, ellátva magukat élelemmel. Csak éjjel merészkedtek előjönni marháikat legeltetni. Ismeri Tisza magyar minisztert és Șagunáról beszél. Ismeri a romániai államférfiakat és a pártokat programjuk szerint. Nagy fájdalommal beszél a falu harangjáról, melyet a magyarok elvittek. A pap ugyan ellenkezett, de megverték és bezárták. Az öreg parasztot a tisztek és katonák körben állva hallgatják s megjegyzik: „Hol vannak

⁴⁹ i. m. 22. l.

⁵⁰ i. m. 20—21. l.: „Ügyeljetek mindnyájan és vigyázzatok a zsidókra, mert azok jól tudják tettetni magukat... Csak ha kiherélték őket, vagy ha a mieink zsidó nőekkel házasodnának össze, ami viszont nem lehetséges, csak akkor szűnne meg e faj és olvadna be. Mindnyájan kémek.“ V. ö. Liviu Rebreanu *Itic Ștrul* című novelláját.

⁵¹ i. m. 31. l., ⁵² i. m. 46. l., ⁵³ i. m. 47—48. l., ⁵⁴ i. m. 49. l., ⁵⁵ i. m. 50. l.

⁵⁶ i. m. 57. l.

nekünk ilyen embereink a falvakon? Ilyen embereket nem hajtanának a csendőrök a szavazásra, mint a juhokat. Ritka az ilyen ember nálunk, tisztelendő uram! Nem látja, hogy úgy beszél, mint egy képviselő? Azt hiszem, azért félnek politikusaink a változástól, ami Erdély hozzászátolása után nálunk otthon be fog következni⁵⁷. Libánfalván a magyarok a görögkeleti templomot összerombolták. A zár le van törve, mert a kulcsot egy magyar kapitány magával vitte. A templom közepén s az oltárra dobva férfi, női ruhák, szőnyegek, paplanok, párnák, szétdobott könyvek, székek, asztalok, egy bezárt varrógép és más dolgok. V. Gliga pap háza puszta. Minden szét van benne szórva. A pap könyvtárára az író megjegyzi, hogy az ő papjaiknál nem igen lehet látni ilyen könyvtárt.⁵⁸ Október 2-án már biztosnak látja, hogy nehéz ágyúk nélkül nem tudnak előre menni. A katonák azt mondják, hogy csak most tanulták meg, mi a háború. Az ezred tönkre ment, az ellenségnek jó állásaik vannak s ágyúik kitűnően lönek. Október 7-én az ezredes elkeseredve mondja: „Megverték és vége”.⁵⁹ Kezdődik a visszavonulás, amelyről az író, midőn azt látja, hogy a segélyhelyek, lőszerkocsik, podgyászok és egyéb dolgok miként maradnak az ellenség kezére, míg a boros hordókat a katonák magukkal viszik, felkiált, hogy nehezen veszik el Erdélyt.⁶⁰ Midőn egy hónappal ezelőtt ugyane helyen jöttek, nem is álmodták, hogy ugyanezen az úton s ilyen hamar visszafelé veszik útjukat.⁶¹ Megelégedéssel említi, hogy az ellenség román katonákat is eltemetett, sőt keresztet is tettek e felírással: Zwei tapfere Helden.⁶² Megtudjuk, hogy az ezredes lelő egy kapitányt, mert azt a század nélkül találja, s nemcsak katonák, hanem tiszték is vannak az öncsonkítás vádjá alatt.⁶³ Majd a munteniai visszavonulásról írja, hogy aligha gondolták a diplomaták, hogy a hadszíntér a saját országukban lesz s kénytelenek lesznek az ország nagyobb részét szákmányul átengedni az ellenségnek.⁶⁴ A menekülők között igen sok erdélyi román is volt, kik a visszavonulás alatt sokat szenvedtek s koldulásból éltek.⁶⁵ Az országból Moldova felé evakuáltak közül sokan visszatértek, amikor látták, hogy gondoskodás nem történik róluk s éhhalál fenyegeti őket. Leírhatatlan szenvedésekről tesz említést a meneküléssel kapcsolatban. Az író a parancsnokságot hibáztatja. „Nevethetnek a németek rajtunk, hogy három hónapi hadjárat után ilyen kiképzetlen katonákat küldöttünk a frontra, ruha nélkül és botokkal kezükben”, — mondja Hodoroabă. „Két évi semlegességünk alatt a mienkek csempészéssel, jövedelmező vasuti kocsi-engedélyekkel és multságokkal foglalkoztak, mert hiszen az újságok közölték az elengedhetetlen utcai virágcsatákat.”⁶⁶ A visszavonuláskor a szegények házai tömve vannak katonákkal, viszont az úri házakat bezárták a sebesültek, az elgyengült és megfagyott katonák előtt.⁶⁷

I. C. Vissarion, az egyszerű földművesből lett író, ki a román népies és gyermekirodalomban meglehetősen nevet vívott ki magának, *Sub*

⁵⁷ i. m. 65—67. l., ⁵⁸ i. m. 78—79. l., ⁵⁹ i. m. 91. l., ⁶⁰ i. m. 94. l., ⁶¹ i. m. 95. l., ⁶² i. m. 121. l., ⁶³ i. m. 126. l., ⁶⁴ i. m. 158. l., ⁶⁵ i. m. 168. l.; ⁶⁶ i. m. 176—77. l., ⁶⁷ i. m. 187. l.

călcăi címen⁶⁸ (Sarok alatt) a német megszállás idejét írja le. Mint író, 94 társával, kik között volt pl. Mihai Sadoveanu, Octavian Goga, Corneliu Moldovanu, E. Lovinescu, I. Minulescu és mások, a cenzurához osztották be. București kiürítésekor ő is Iași-ba ment, de még a német megszállás előtt sikerült visszajönnie és hazamennie Costești faluba. Írásából sok érdekes dolgot tudhatunk meg az ismertebb írók pártállásáról: kik voltak a semlegesség mellett, kik a Franciaország és kik a Németország oldalán való beavatkozás mellett. A sors különös rendelése, hogy mind Carpnak, mind Costa Forunak, a két német-barát vezérnek, a fia a németek elleni fronton esett el. Minket érdekelhet az a feljegyzése, hogy a menekültek főleg a magyaroktól és a bolgároktól féltükben hagyták el lakóhelyüket.⁶⁹ A megszállásról szólva, a németeket udvariasabbaknak mondja a magyaroknál. A németek bemennek a házba, köszönnek s aztán mondják: Brot. A magyarok szemtelenek. Bemennek s vesznek maguknak a nélkül, hogy kérnének. Káromkodnak, kiabálnak, bár senki sem mond nekik semmit. A magyarokról általában kedvezőtlenül nyilatkozik mindenütt.⁷⁰ Egy Ștefan Barbu nevű embernek a házát a bolgárok kifosztották, de az író nem sajnálja, mert ez az ember a vejével együtt, mint a hiénák, mentek a csapatok után Erdélybe és szekerekkel hozták onnan az ócskaságokat, pénzt és értéktárgyakat.⁷¹

Az összefoglaló háborús megemlékezések közt kell említenem V. Gorsky alezredes könyvét⁷² is. Gorsky sebesülten került Bukarestbe s a főváros kiürítésekor otthagyták. Könyvében egyrészt adatokat találunk bukaresti dolgokról a megszállás alatt, másrészt átszökéséről Moldvába, ahova 21 napi út után érkezett meg társaival 1917. november 24-én, mikor már több harc nem volt a román fronton. Egyébként érdekes leírásában az ellenségről szólva csak németekről beszél, magyarokat sehol sem említ.

Nem hagyható figyelmen kívül az összefoglaló művek sorában S. Ghișa leírása, amely a románok és a bolsevikiek szibériai harcáról szól.⁷³ Szerző a bukaresti béke után Erdélyből való más két tiszttel Szibérián keresztül a francia frontra igyekszik a franciák anyagi támogatásával. Hosszú, küzdelmes út után jutnak Szibériába, s mint a román légió tisztjei, a csehek oldalán küzdenek a bolsevikiek ellen. Ghișa könyvében több érdekes adat van a magyarokra vonatkozólag. Az 1914. augusztusi tarnovi ütközetről szólva, jellemzi a kozákokat és elismeréssel emlékezik meg a magyar lovasságról.⁷⁴ Különös érdeklődésre tartanak számot azon adatai, melyeket a vörös hadseregben szolgált

⁶⁸ *Sub călcăi (Note și schițe din timpul Nemților.)* Volumul I. (12 Septembrie 1916—1 Februarie 1917. (Régi naptár szerint) Cart. Rom. Buc. 1920.

⁶⁹ i. m. 91. l.

⁷⁰ i. m. 191, 207, 215, 217, 219. l.

⁷¹ i. m. 192. l.

⁷² *Príbeag în țara mea* (Peripețiile unor ofițeri fugiți din captivitate.) Cartea Rom. 1925.

⁷³ *Luptele Românilor cu bolșevicii în Siberia.* Cartea Rom. Buc. 1931.

⁷⁴ i. m. 17. l.

magyarokról és a szibériai magyar hadifoglyokról közöl. Az európai Oroszországban levő Szamaráról szólva, melyet a cseh légió kénytelen volt kiüríteni, írja, hogy a front felé igyekvők között sok volt a magyar hadifogoly. Ezek mind vöröseknél voltak öltözve. Cadletz cseh ezredes, a román légió parancsnoka, mikor a vöröseknél mind veszedelmesebben nyomultak elő Szibériában, Baleanu századost és Ghişa főhadnagyot, minthogy mindketten jól beszéltek magyarul és németül, azzal a parancsal akarja küldeni a hadifogoly táborokba, hogy a románoktól megszállott területekről való magyarokat és németeket beszéljék rá belépésre a román légióba, minthogy úgymint román alattvalók lesznek. Mindkét tiszt azonban a parancs teljesítését megtagadja. Minthogy Ghişa főhadnagy ismételt felszólításra sem engedelmeskedik a parancsnak, hanem arra hivatkozik, hogy mint Ferdinánd király tisztje, nem harcolhat a románság ellenségeinek segítségével, Cadletz ezredes az ügyet szolgálati útra tereli. A hadbírószak Ghişát megfosztja rangjától s hat hónapi börtönre ítéli, melyet ki is töltött.⁷⁵ Ezért Ghişa katonai pályája ketté is tört s itthon elkeseredetten lépett ki a hadseregből.

A vörös hadseregben sok magyar hadifogoly szolgált, főleg a lovaságnál, akik rendszeren az előnyomuló csapatok elővédjében harcoltak. Mint ilyenek kerültek szembe a csehek által utóvédnek hagyott román légióval az Azei környéki ütközetben.⁷⁶ A vörös parancsnokság a magyarokat a kínakkal együtt rendszeren a nehezebb feladatok elvégzésére s az ítéletek végrehajtására használta fel. A fehérek s különösen a csehek vezetői nem igen várhattak kegyelmet, ha a magyarok kezébe kerültek. De nincs igaza Ghişának, midőn e kegyetlenséget egyszerűen az „ölési ösztönnek“ tulajdonítja, hanem elsősorban a bosszúvágy vezette őket, hogy megtorolják az amazoktól szenvedett hasonló kegyetlenségeket.

A több-kevesebb irodalmi értékkel bíró művek közül meg kell említenünk még C. Ardeleanunak a iasi nehéz napokról írt novelláit.⁷⁸ Megrázó képet ad egyik novellájában a Iasi felé menekülésről. A menekülők felett megjelennek az ellenséges repülőgépek. A levegő megtelik a rémület ordításaival. Mindenki menedéket keres. Egyesek a szekerek alá bujnak, mások kezükkel takarják el szemüket, hogy ne lássanak, az asszonyok és gyermekek sírnak. Néhány borzasztó robaj után szekerek, emberek, lovak repülnek a levegőbe. Az állatok vére összefolyik gazdáik

⁷⁵ i. m. 233—34. l., ⁷⁶ i. m. 257—62. l. ⁷⁷ i. m. 246—248. l.

⁷⁸ *Pe străzile Iaşului*. Nuvele. Buc. Cartea Rom.

vérével, idegen emberek szétszakított húsa összekeveredik, mintha egy test lett volna. A mezőn szétszórtan kezek, lábak, testdarabok. Egyesek gyermekeiket, mások szüleiket, feleségüket veszítették el.⁷⁹ Hasonló képet ad a csapatok visszavonulásáról egy katona elbeszélésében: „Nem visszavonultunk, hanem üldözöttük voltunk, mint a kutyák, üldöztek és bombáztak a repülőgépek, lőttek a géppuskák, hogy majd megbolondultunk, futottunk a nélkül, hogy tudtuk volna, hol és mikor állunk meg.”⁸⁰ A menekülteket Iaşiban nem mindenütt fogadták szívesen. „Az ördög hozott ide titeket, — mondja az író háziasszonya, — jobb lett volna, hogy ott maradjatok. Verje meg az Isten ezeket a hegyi lakókat, mert ilyen rossz embereket nem is láttam.”⁸¹ A kiütéses tifusz pusztításai rettenetes arányokat öltöttek a lakosság és katonák között az 1916/17. év rég nem látott kegyetlen telén. Az éhség és nyomorúság ellenére is azonban a lakosság mindenben tud mulatni, még a kivégzésen is.

Al. Lascaroy-Moldoveanu „A halál csapatai”⁸² című kötetét egy már halott barátja naplója után írta. Novellaszerű elbeszéléseiben a háború kiemelkedőbb eseményei nyernek megörökítést irodalmi előadásban. Megtudjuk például, hogy az erdélyi könnyű előnyomulást a katonák nem tartották jó jelnek;⁸³ a főváros mellett visszavonuló csapatokat még jobban leverik a nyugtalanító hírek, árulásról suttognak s hogy a király veszélyben van.⁸⁴ Fogarasi és bánáti menekültek szintén Moldova felé igyekeznek.⁸⁵ Ha valaki pár hónappal előbb mondta volna, hogy a harcok az ország beleséjében lesznek, örülségnak tartották volna.⁸⁶ Meghatóan adja elő Caton doktor lelkiismeretfurdalásait, hogy a sebesülteket magukra hagyta az ellenség kezére került kórházban.⁸⁷ Az orosz forradalom kitörése után az oroszok nagy propagandát csináltak, hogy a románok is kiáltsák ki a köztársaságot. A nagyon veszélyes helyzetet Mária királynő mentette meg, ki a vezetőség minden figyelmeztetése ellenére megjelent az állomáson s az ott egészen más célból összegyűlt oroszokat egy-egy virágszállal annyira hatalmába kerítette, hogy maguk az oroszok hatalmas óvációt rendeztek a királyi párnak.⁸⁸

Mihaiu Lungianu „A nemzet vértanui”⁸⁹ címen adta ki azokat a háborús emlékeket, melyeket eredetileg különböző folyóiratokban közölt. „Az apa”⁹⁰ című elbeszélésében egy öreg papról, saját apjáról emlékezik meg. Erdélyben született, de 12 gimnázista társával annak idején az anyaországba ment át, magával vitte leigázott nemzetének minden gyűlöletét és bosszúvágyát. Pap lett. Az elbeszélés idején 55 éves. A

⁷⁹ i. m. *Spre necunoscut* című novellája, 11. l.

⁸⁰ i. m. *Tara fără de noroc* című novellája, 26. l.

⁸¹ i. m. *Proprietăreasa mea* című novellája, 43. l.

⁸² *Chorteale morții*. Buc. Cartea Rom. 1930.

⁸³ i. m. 8. l., ⁸⁴ i. m. 29. l., ⁸⁵ i. m. 33. l., ⁸⁶ i. m. 67. l., ⁸⁷ i. m. 83—92. l., ⁸⁸ i. m. 147—153. l.

⁸⁹ *Mucenici neamului din zilele noastre grele. Jertfe pentru apărarea țării*. A doua tipăritură. Cartea Rom.

⁹⁰ i. m. 54—70. l.

menekülés idején hiába hívták magukkal felesége, leányai és unokái. Megvárta a németeket és fogadta őket. Aztán kiment az erdőbe s onnan nézte a falu égését. Két nap mulva a tüztől kényszerítve előjött, s mint-hogy az ország belseje felé folyt a harc, Erdélyben pedig nővérei voltak, erre felé vette útját. De az összekötő katonák elfogták s ő belezavarodott a hozzáintézett kérdésekbe, hogy mint lehet szabadon. A katonák nem sokat gondolkoztak, hanem minden ítélet nélkül összekötötték kezét s az út szélére állították, hogy lelőjjék. Az öreg pap engedelmet kért, hogy imádkozzék. Térdre hullva, arcát az ég felé fordította. A magyarok e vallásosság hatása alatt puskájukat lábhoz engedték. Épen arra ment egy tábornok, ki megkérdezte, mi van ezzel az emberrel. Erre a pap azt felelte, hogy Erdélyből való pap, üzleti ügyben jött Romániába s ott érte a háború. A tábornok szabadon engedte. A pap ezután egy ideig nyugodtan végezte a papi teendőket a környékbeli falvakban, honnan a papok elmenekültek. Később összegyűjtötték az összes papokat, így őt is és Brassóban bebörtönözték. Egy hónapi szenvedés után, mint izgatót, Kolozsvárt bíróság elé állították. Itt ismét belezavarodott a kérdésekbe és bajba jutott. De 15 napi börtönbüntetéssel sikerült megszabadulnia, mert azt mondta, hogy regáti pap s a románoknak Erdélybe nyomulásakor nővéréhez jött s itt találta a visszavonulást. Miután büntetését leülte, szuronyok között küldötték vissza falujába. Otthon azonban mindenki kémnek tartotta, mert nem törődve szokott ülni a kapuban s a németek az udvarán étkeztek, levágva marháit. A falusiak gyanúsítása nagyon bántotta s rendkívül megöregítette a papot.

Mihaiul Sadoveanu már említett novellás kötetében⁹¹ a galíciai frontra vonatkozó, néhány novellán kívül nagyrészt ebbe a csoportba sorolható novellát közöl. Magyarellenes hangulatra mutat, hogy a kis gyermekek a szomszéd Osmán nevű láncos kutyáját elnevezik „Ungur“-nak s alaposan elverik.⁹² A tisztiszolgájáról írt novellája egy kisebb honvédjárórral való harcáról szól. „A mérég“⁹³ című elbeszélésben azt mondja el, hogy egy fogságba esett román katona mint szöki meg, s egy éjjel hazalopózva, felesége kéri, hogy ölje meg, mert nem méltó már hozzá. Feleségét és gyermekeit a férj világgá kergeti, a ház ajtaját rázárva a bennlevő megszálló katonákra, felgyújtja s a menekülni akaró katonákat egyenként lelövi, aztán a hegyeken keresztül ezredéhez megy Moldovába. Egy másik elbeszélésében Valeriu Suciú altisztnek, Avram Iancu unokájának, háborús élményeit írja le.⁹⁴

Meg kell említenem Corneliu Moldoveanu és Mircea Radulescu dramatizált hőskölteményét.⁹⁵ Nagy hatással adták elő Iaşiban a nemzeti színházban s kinyomtatva 45,000 példányban jelent meg. Nagy hatását hazafias tárgyának köszönheti. A darabban Cocu nevű katona azzal dicsekszik, hogy 8 és fél németet ölt meg, s mikor társa nem érti,

⁹¹ Lásd a 19. jegyzetet.

⁹² Mihail Sadoveanu, i. m. 69—73. l.

⁹³ Otrava i. m. 93—101. l.

⁹⁴ La cota, 536. i. m. 103—110. l.

⁹⁵ Pe aicea nu se trece. Poem eroic în versuri. Buc. Cartea Rom.

azt feleli, hogy 8 németet, mert a magyart nem számítja egésznek.⁹⁶ Érdekes és újszerű feldolgozása Románia hadviselésének elejétől kezdve Nagy-Románia létrejöttéig *Ion Minulescu* „Piros, sárga és kék“ című regénye.⁹⁷ Külön kiemelendőnek tartom az író őszinteségét, mellyel az eseményeket elbirálja. A regényben szokásos szerelem sem hiányzik e műből. A háborús állapot könnyű fajsúlyú szerelmi kalandjai bőséges alkalmat adnak az írónak műve regényszerűvé tételére. A kémkedést szintén a tárgykörébe illeszti, mint a háború elválaszthatatlan kellékét, ami egyébként nagyban hozzájárult a háborús irodalom olvasótáborának kiterjesztéséhez. Minulescu regénye a román háborús irodalomnak egyik legkiemelkedőbb terméke, mely az olvasó érdeklődését mindvégig leköti.

IV.

Mint az Erdélyt tükröző román háborús irodalomba szerves részként tartozik bele a Goga költészetének „Hazátlan énekek“ ciklusa, mert Románia semleges éveibe élesen bevilágít és az Erdély megszerzését célzó törekvéseket tárja elénk, úgy azokat a műveket sem mellőzhetjük, melyek a Nagy-Románia létrejöttét közvetlen nyomon követő erdélyi társadalmi átalakulást választják tárgyukul.

I. Agârbiceanu „Nehéz álmok“ című elbeszélése⁹⁸ a háborúban eltűnt fiát váró asszony történetével kapcsolatban a földosztással felzaklatott román falu életébe enged bepillanttanunk. A földéhség kirobantja a szenvedélyt, mely nem tekinti a gyengébbet, még ha saját fajáról van is szó.

Egy másik hosszabb novellája a háború utáni meggazdagodási lehetőségeket s az ezzel járó könnyű erkölcs lábrakapását mutatja be.⁹⁹ A novella címe „A gépkocsi“. Ion Albu doktor, nyolc falu körorvosa, becsületes munkában öregedett meg. Alig volt nap, hogy rendes körútját meg ne tette volna. Mindenkihez volt egy jó szava. Most azonban mintha szavát vették volna. Az este kapott levél nem hagyta aludni s elhatározta, hogy bemegy a városba leányához, Vasilescu Margineanunéhoz. Le akarja beszélni a fiatalokat a gépkocsi vásárlásról. Jól tudja az öreg, hogy tisztességes munkával veje nem kereshetett rövid idő alatt annyit, hogy ilyen boldonságokra teljék. Hiszen eddig mindig neki kellett a szegénységükön enyhítenie. Igaz ugyan, hogy az uralomváltozás óta mind ritkábban fordultak hozzá s az utóbbi levelekben leánya arról írt, hogy most jobban megy nekik, de a négy hónap alatt, mióta náluk járt, abból a kis jövedelemből, ami vejének volt, mégsem lehetett gépkocsira valót összegyűjteni. Még a gondolatától is fél az öreg, hogy a világ szája őt is meggyanusítja, hogy benne van ebben az ügyben. „Mennyi minden nem történt már Nagy-Románia óta! Hány emberre

⁹⁶ i. m. 11. l.

⁹⁷ *Roşu, Galben și Albastru*. Buc. Cultura Națională. 1924.

⁹⁸ *Primăvara* című kötetben „Visuri grele“ című elbeszélés.

⁹⁹ *Desamăgire*. Nuvele. Ed. Ancora. Buc. 46—85. I. *Maşina* című novella.

mutatnak újjal, kiről nem is gondolta volna az ember!“¹⁰⁰ Midőn Albu doktor a városba ér, alig ismer a leányáék lakására. Új kisasszony nyit ajtót, veje Bukarestben van, az urak az emeleten laknak, a földszintet a személyzet számára bérlik. A berendezést is kicserélték. Négy szobát rendeztek be más butorral. Leányától megtudja, hogy egy elköltözött Pálfi nevű magyartól vették a butorokat hetvenezer lejtért. Francia kisasszonyt is készülnek fogadni a németen kívül, mert a gyermekeknek szükséges legalább e két nyelvet tudni. Sőt Margineanu is akar franciául tanulni, mert sokszor kárát látja mostani érintkezéseiben, hogy nem ismeri e nyelvet. Az öreg doktor kemény szavakat mond leányának: e nagy kiadások azt jelentik, hogy ura alig hat hónap alatt több mint százezer lejt lopott. Midőn leánya védeni meri férjét a megváltozott viszonyokra hivatkozva, az öreg azt kérdi, vajjon férje nyiltan is csinálná-e bukaresti üzleteit? S keserű fájdalommal teszi hozzá, hogy leányának még szüksége van egy asszonyra, ki reggel mosdassa, öltöztesse és fésülje, meg egy társalkodónőre, férjének pedig egy magántitkárta, meg egy másikra, ki a hátát vakargassa, hogy el tudjon aludni s végül mindkettőjüknek szeretőre. Síró leányát kéri, hogy ne legyen férje bűnének részese, beszélje rá urát, hogy ne vegyék meg a gépkocsit s adják vissza a butorokat, mert nem nekik valók azok. Ha férje nem egyezik bele, térjen vissza hozzá, mert a kisajátítás után megmaradt még annyi vagyona, hogy megélhetnek belőle, ő már úgymint belefáradt a gazdálkodásba. A különben becsületes asszony azonban már tulságosan megszerette a kényelmet ahhoz, hogy könnyen le tudjon róla mondani. Albu doktor belebetegszik a történetekbe s négy hónapig ki sem mozdul hazulról. Leányától nem kapott azóta semmi hírt. Midőn a doktor ismét annyira magához tér lelki fájdalmából, hogy szokott körútját megkezdi, öreg barátja, Márculeț pap, akaratlanul elárulja, amit mindenki tud, csak az apa nem, hogy veje mindenüvé a francia kisasszonnal megy a gépkocsin. Most már leánya is hajlandó haza menni apjához s csak a régi egyszerű bútorokat viszi magával.

I. Agârbiceanu iróniája végig vonul az egész novellán. Különösen jellemző a bukaresti útjáról haza tért Mărgineanu és felesége párbeszéde. A férj az új felfogást hirdeti, míg felesége, apja szavainak hatása alatt, bátortalanul teszi fel a kérdéseket. A férj szerint egy új román társadalom alapját kell lerakni s e társadalmat meg kell erősíteni anyagilag is. Ostobaság volna az alkalmat az anyagi megerősítésre elszalasztani s az idegeneknek, a zsidóknak átengedni. Senki sem mutat reá újjal, sőt mindenki azt mondja róla, „nézd, ez egy derék ember, ki hozzájárul a nemzeti vagyon gyarapításához“. S az ilyen emberek száma folyton növekszik. „Egyszer a mi szavunk lesz a döntő, mi fogjuk csinálni a közvéleményt.“ „Aki nem érzi magát elég erősnek, maradjon el: akadni fognak mások, kik helyüket elfoglalják.“ „Kinek igazolja ő a vagyonát? Ki kéri azt? De kinek is van joga azt kérni?“¹⁰¹

Liviu Rebreanu „Az apostolok“ című háromfelvonásos vígjátéká-

¹⁰⁰ i. m. 53. l.

¹⁰¹ i. m. 67—73. l.

ban¹⁰² egy erdélyi megyeszékhelyen, a leírás szerint hihetőleg Kolozsvárt, mutatja be a lakásrekvirálásokkal nagy hatalomra jutott lakáshivatalt, az Ó-Királyságból Erdélybe jött tisztviselőket, valamint a pártkormányok gyakori változásával előállott áldatlan állapotokat. Szürke és kétes existenciák a párturalom folytán egyik napról a másikra hatalmas potentátok lehetnek s ezért mindenki politizál, valamelyik pártba tartozik, mert csak így remélheti szerencsését. A messziről jött ismeretlent kritika nélkül fogadja be a társaság. Harincea ügyvédné, a közismerten Elza néninek nevezett társaságbeli hölgy, azonban majdnem megjárta Mitică Ionescuval, a lakáshivatal igazgatójával. Ugyanis majdnem feleségül adta neki leányát, az egykori magyar báró özvegyét, pedig a végén kiderül, hogy Ionescu nincs rokonságban sem Ștefan cel Mareval, nincs sem ötezer holdja, sőt a miniszternek sem jóbarátja, hanem egy téglavetőnek a fia, aki életpályáját egy külvárosi színház függönyhúzójaként kezdte. Előbb választási kortes, aztán lakáshivatali igazgató lett, mert kitartottja volt egy volt miniszter szeretőjének, kit az erdélyi városban mint nővérét vezetett be a társaságokba. A meggondoltabb és rátartibb elemet a magyar bajuszú, románul gyengén beszélő Harincea ügyvéd képviseli, akit mindenki Laci bácsinak szólít. Laci bácsi akkor is szembeszállt a család régiségére büszke Elza néni-vel, — igaz, hogy eredménytelenül, — mikor leányukat Elza néni az elszegényedett és gyöngye egészségű magyar báróhoz adta s most is ellene van a lakáshivatali igazgatóval való házasságnak, de csak addig, míg nem sikerült flörtöt kezdeni a lakáshivatali igazgató álnővérével. A fiatal Dogariu ügyvéd tele van politikai idealizmussal, el akarja kergetni a lakáshivatali személyzetet s megszüntetni az egész hivatalt, de midőn pártja uralomra kerül s ő prefektus lesz, csakhamar kénytelen meggyőződni, hogy a politikai összeköttetés nagyobb tényező minden idealizmusnál. Midőn az újdonsült prefektus sértődöttségében le akar mondani, Harincea ügyvéd azzal téríti el szándékától, hogy a pártot hozná zavarba s azzal vigasztalja, hogy „a politikának megvan-
nak a hagyományai, melyek nem változhatnak olyan gyorsan, mint az ő kedves Elza-feleségének a véleménye“.

*

Dolgozatom nem teljes abban az értelemben, hogy felölelné a román háborús irodalom minden idevonatkozó termékét. Elsősorban még ide tartoznak a világháborúra vonatkozó népköltési termékek, de egyfelől azoknak egy tekintélyes részét, a katonadalokat, egy előbbi értekezésemben¹⁰³ már érintettem, másfelől pedig a román háborús irodalom gazdagsága kizárja az összes számbavehető mű bemutatását. A felölelt anyag alapján is megállapítható azonban, hogy az irodalmi értéket véve alapul, a román háborús irodalom sem különbözik más népek átlagos értékű háborús irodalmától. A román irodalomban feltűnő sok az egé-

¹⁰² *Apostolii. Comedie în trei acte.* Buc. Cartea Rom.

¹⁰³ Erdélyi Múzeum, XXXVIII. (1933) 58—62. l.

szen csekély irodalmi becsű naplószerű visszaemlékezés, melyek azonban épen azért, mert kevésbé felelnek meg az irodalmi követelményeknek, nem veszítettek sokat az első lejegyzés őszinteségéből. Egyébként ez az őszinteség egyik jellemzője a román háborús irodalom nagyrészének, s így a történetíró is haszonnal olvashatja. Másik jellegzetes vonása a román háborús irodalomnak, hogy épen gazdagsága folytán csaknem hézag nélkül összeállítható belőle Románia hadviselésének egész története.

Az Erdélyért folyt küzdelmek leírásában, különösen némelyik ó-királyságbeli írónál, a magyarok gyakran csak az „ellenség“ néven szerepelnek, más helyt pedig a magyarok haditettei is a németekéivel együtt könyveltetnek el. Ahol azonban kimondottan magyarokról van szó, nagyon kevés kivételtől eltekintve a magyarokat komoly erőt jelentő ellenfélnek tekintik, akin győzelmet aratni nagy dicsőség-számba megy s akiknek hősiei küzdelme az írót néha annyira magával ragadja, hogy e szólásra buzdul: „nehezebb, de szebb és igazságosabb dolog a védekezés“.¹⁰⁴

Dr. Kántor Lajos.

¹⁰⁴ Lásd 47. jegyzetet.

A moldvai csángók származása és neve.

A tudományos irodalmunkban megindult „átértékelés“ eddig is szép eredményt mutathat fel azáltal, hogy régi elméleteket kritikai vizsgálat alá vetve, közkézen forgó adatokat megrostálva új megállapításokra jutott avagy megdönthetetleneknek látszó igazságokról kimutatta, hogy azok tévesek s meg nem állhatnak.

Újabb kutatások és módszerek, szerencsés meglátások és sejtések eddigi tudásunkat bámulatos új ismeretekkel gyarapították. Így most már világosabban láthatunk sok oly dolgot, amelyet eddigelé homály fedett vagy a feledékenység fátyla takart el. Persze megesisik, hogy az átértékelés esetleg olyan felfogásnak ad igazat, amelyet évtizedeken át támadtak, mint például a hún-székely hagyomány kérdésében. Tanulságos példája ennek maga a csángó-kérdés is, melynek minden egyes részét újra mérlegre kell vetnünk, hogy a valóságot megállapítsuk vagy legalább megközelítsük. Szükséges ez annál inkább, mert még a kérdés könyvészete sincs eléggé összeállítva.¹ Kellő kiegészítése még a jövő feladata.

Sok évi római kutatásom a moldvai csángókról is két kötetnyi okleveles anyagot eredményezett. De érdeklődésem kiterjedt származásuk, nevük, nyelvük, szokásaik, letelepedésük történetére s a környező lakosokkal való életviszonyaikra is. E sokoldalú kutatás aztán annyi új adatot és megállapítást nyújtott, hogy azokra tán nem felesleges rámutatnom addig is, míg forrásmunkám napvilágot láthat.² Hiszen kapcsolatom a csángókkal kis gyerekkoromig nyulik vissza, midőn b. e. édes atyám társaságában, aki a dermanesti (dormánfalvi) uradalom felmérésével volt elfoglalva, két nyarat tölthettem köztük. Szakácsnénk és kocsisunk beszédjéből még a csángó-nyelvből is sok ragadt reánk. Később újból jártam a csángóknál,³ egyik róluk írt tanulmányom meg

¹ Első kísérlet e téren Eötvös Lajosé volt *A csángó-ügy irodalomtörténete* címen a Vasárnapi Ujság 1870-i 353—354. l. Teljesebb ennél Bitay Árpád *A moldvai Magyarág* című történeti áttekintése. Cluj-Kolozsvár, 1926.

² Csángó okleveles anyagomból eddigelé csupán Bandini Márk érsek Romában gyűjtött 33 levelét adhattam ki a Román Akadémia alábbi kiadásában: *Scrisorile misiionarului Bandini din Moldova*. (1644—1650) Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice seria III tomul VI mem. 13. București, 1926. Nagy 8-rétű 67 lap.

³ A tárgy-ocnai csángókról még diákkoromban írt tárcacikkem megjelent a Vasárnapi Ujság 1888. évf. 33. számában.

francia és angol kiadásban is megjelent.⁴ A csángó-kérdéssel a beható foglalkozás különben azért is kívánatos, mert hemzseg a tévedésektől, amelyeket egyik író a másiktól jóhiszeműleg átvett s a köztudatba bevitt. Ezért nagy örömmel tölt el, látva azt, hogy a csángókkal az „Erdélyi Múzeum“ foglalkozik legtöbbit és hálás vagyok iránta, hogy tanulmányomnak is kellő teret adott lapjain.⁵

I.

Kik is voltaképpen a csángók?

Kutatásaim és elgondolásom szerint: a húnok utócsapataként a Prut és Szeret termékeny völgyeiben visszamaradt kún nép. Ez az őshazából, a Kaukázus északkeleti lejtőiről a Fekete tenger partján lassanként felhúzóódó újabb rokon törzsekkel szaporodva idők folyamán elmagyarosodott, megtartván kún antropológiai típusát és beszédének jellegzetes selypítő sajátosságát. Hogy mehetett ez a fontos átalakulás végbe? Egyszerűen úgy, hogy a kúnok felvették a nyilvánvalóan számszerűleg erősebb s már kultúraltabb ott talált magyar lakosság nyelvét. Erről Moldva nyugati vidékén a hegyek és folyók túlnyomóan magyar nevei tanuskodnak; új telepeiknek pedig a maguk nyelvén adtak nevet, aminek igen széleskörű — századokra menő — kiterjedt nyoma maradt mind a mai napig.

Ezt a határozott s tán merész megállapítást most sokkal könnyebb igazolni, mint hajdan, amikor csupán három tudós jezsuitánk, Bonbardi Mihály,¹ Timon Sámuel^{1/a} és Pray György, bátortalan sejtésére,² meg Gegő Elek páter és Jerney János réveteg állításaira való hivatkozással kelle beérnünk. Mert ma már a csángó-kérdéssel foglalkozó szakemberek nagyrésze a kún származás híve.

Helyes nyomon a moldvai csángók eredete kérdésében elsőül Rubinyi Mózes járt, aki 1900 őszén hazatérve az északi csángók közt végzett

⁴ Megjelent Tatrosi János álnéven előbb angolul *The Hungarians of Moldavia* címen; Budapest, 1920. Kis 8-rétű 16 lap. (East-European problems No. 8.) Magyarul *A moldovai csángómagyarok* címen a Katholikus Szemle 1921. 65—76. l. Franciául *Les Hongrois de Moldavie* címen a Revue de Hongrie 1922-i 129—134. és 176—182. l.

⁵ Jelen munkámat a Magyar Néprajzi Társaság 1932 január 27-én tartott felolvasó ülésén mutattam be, de itt bővített alakjában jelenik meg.

¹ Bonbardi *Topographia magni regni Hungariae* (Vindobonae, 1718) p. 321: *Dispersae etiamnum per Moldaviam ac Bessarabiae fines gentis illius (Cumanorum) reliquiae, cui sermo Hungarico haud absimilis usurpatur.*

^{1/a} Timon Sámuel *Imago Novae Hungariae* című művének (Cassoviae, 1734) XIV. fejezete: *De Cumania, sive Moldavia*, s ebben azt vallja, hogy a kúnok a magyarokkal rokonok. A munkájához a rákövetkező évben csatolt kis Additamentum-ban aztán bővebben is ír a moldvai kúnokról, a milkói és bákói püspökségről.

² Pray György *Dissertationes in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* c. műve (Vindobonae, 1774) 124. lapján ezt írja: *Quamobrem id restat denique, ut has Hungarorum in Moldavia et Valachia reliquias, maximam partem ex Pacinacitis, Uzis et Cumanis, quos in unum corpus coaluisse supra narratum est, ortas fuisse dicamus.*

tanulmányútjából, így nyilatkozott róluk: „Nem tudjuk biztosan, akkor maradtak-e a Szeret és Moldova mentén, mikor még nem jutott el a magyar nemzet a Tisza-Duna partjára és Etelköz volt ideiglenes hazája, avagy ifjabb magyarországi, közelebről székely telepítések-e.”³ Ezt vallja róluk legújabbán Györffy István is, midőn azt hiszi, hogy „a moldvai csángók a magyarság legősibb elemei, valószínűleg még az etelközi magyarság maradekai.”⁴ Az eredet kérdése rejtélyének megfejtése azonban Weigand Gusztáv, a nemrég elhunyt kiváló romanista érdeme, aki mind antropológiai, mind nyelvi alapon azt találta, hogy a moldvai csángók elmagyarosodott kúnok. E fontos megállapításra azáltal jutott, hogy: 1) a csángók típusa különálló s feltűnő vonásokban különbözik nemcsak a romántól, hanem a székelytől is, 2) az *s* hangot *sz*-nek ejtik, mint a hajdani kúnok⁵ és 3) *a csángók a magyar nyelvnek nem egy hangját ki sem tudják ejteni s úgy beszélnek nyelvüket, mint a gyermekek, akik még csak próbálgatják a nyelv hangjait.*⁶ E megállapítás helyességét magam is igazolhatom avval, hogy midőn fiammal a tán legősibb nyelvet beszélő csángók közt jártam, napok teltek belé, amíg szabófalvi gazdánk felesége meg kislánya beszédét megértettük. Így járt maga Jerney is öszfejú csángójával Klézsén, ahol pedig sokkal magyarosabban beszélnek.^{6/a} Még érdekesebb azonban Rubinyi megfigyelése, mely szerint a csángók magánhangzóikat is oly zártan ejtik ki, hogy eleinte az ember azt hiszi, mintha beszélő régi magyar nyelvemlékek közt járna!

Weigand útmutatását követve Munkácsi Bernát bővebb példákat hozott fel a kúnok török nyelvjárásában is dívott *s*, *ž* és *c* hangoknak *s*, *z* és *c* változatú ejtésére s arra a következtetésre jutott, hogy a moldvai csángók elszékelyesedett kúnok,⁷ akik a XII—XIII. században közvetlen szomszédságában laktak Moldvában a székelyeknek s velők

³ Ethnographia 1901-i 115. l.

⁴ Györffy István *Az Est Hármaskönyve*, 1926. 168. l. Továbbá Moldváról írt tanulmányában, a Földrajzi Közlemények 1916. 498—502. l. (A csángók kis néprajzi térképével.) A moldvai csángókról, a *Zsebtalasz az 1917. évre* 68—74. l. (A moldvai csángók nagy, színes néprajzi térképével.) Valamint *A kúnok megtérése* c. tanulmány (Budapest, 1925) 4. l. (Különlenyomat a Protestáns Szemléből.)

⁵ Gustav Weigand: *Der Ursprung der s Gemeinden*, a Neunter Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache zu Leipzig, 1902. 131—137. l.

⁶ Rubinyi Mózes kivonatolta szavakkal *Tanulmányok a moldvai csángók nyelvjárásáról* c. értekezése (Budapest, 1902) 5. l.

^{6/a} Jerney János: *Keleti utazás a magyarok ős eredeti helyeinek kinyomozása végett* I. köt. (Pest, 1852) 27. l.

⁷ Ezt Munkácsi Bernát egyik német cikkében különösen szabatosan fejezi ki az alábbiakban: Die Kumanen, die im XII. und XIII. Jahrhundert die östlichen Nachbarn der Székler waren und mit diesen in solch reger Verbindung standen, dass sich ein Teil von ihnen in der Moldau auch sprachlich den Székler assimilierte, und somit die mit dem Namen *csángó* bezeichneten katholischen Ungarn im Seret-Tale sind széklerisirte Kumanen. Keleti Szemle, 1913—14. 233. l.

nyelvileg is asszimilálódtak.⁸ Munkácsi megállapításában annak a felismerése a lényeg, hogy a csángók — kúnok, mert hogy nem csángókká vált székelyek, azt már Pray igazolta azzal a szellemes kijelentésével, hogy ki kellett volna ürülnie egész Erdélynek, ha a Moldvában létező magyar helyek lakóssai mind onnan költöztek vala ki.⁹

A kún-származás elméletét napjainkban néhai Karácsonyi János történetíró különvéleménye igyekezett erőtleníteni. Ennek azonban az a feltűnő érdekessége, hogy belőle csupán az állhat meg, amire nyelvészeti alapon jutott, holott ő nem volt nyelvész. Karácsonyi szerint t. i. a csángók azért nem lehetnek a Szeret vidékén visszamaradt kúnok elmagyarosodott maradványai, mert a XIII. század elején, „midőn a kúnok megtérítése kezdődött, Moldvában már nem is laktak kúnok, mert az már Brodniknak nevezett valamelyik szláv nép birtokában volt,“ amely később meghódolt azoknak a tatároknak, akik itt 1263-tól 1346-ig uralkodtak. Utánuk a Máramarosból kivonult románok itt külön vajdaságot alapítottak Magyarország fennhatósága alatt. De ez a hűbéri állapot lassanként annyira gyengült, hogy azon csak 1412-ben sikerült Zsigmond királynak a lengyelekkel megegyeznie; hanem a belső viszályok következtében az élet oly bizonytalan volt Moldvában, hogy teljes biztonsággal tulajdonképen csak 1433-ban bukkanunk ott magyar eredetű városra s ezért ennél hamarább a csángók bevándorlása Moldvába nem is történt.¹⁰

Ahány állítás annyi tévedés meg téves vélekedés. Íme néhány ellenvetésünk.

1. Az Etelközben — a Donig terjedő földön — élő kúnok, kiknek országa Fehér Kúnország (Cumania alba) volt, éppen a Kalka mellett 1225-ben vívott csata után a tatárok elől vonultak nyugat felé, hogy átlépve a Szeret folyót, Fekete Kúnország (Cumania nigra) fajtestvér lakóival egyesüljenek, a mai Moldva területén. Ezt Thuróczy János is Fekete Kúnországnak írja krónikájában, miként Moldvát az ő idejében — Mátyás király korában — általánosan nevezték.¹¹ A dolog azonban némi kiegészítésre szorul, amennyiben Fekete Kúnország a Moldvától nyugatra eső Havasalföldre, meg Erdély keleti felére is kiterjede, úgy hogy később a törökök az elsőt maguk is Kara-Iflaknak nevezték. Ez elnevezések származása is rendkívül érdekes. Némelyek szerint a turáni népeknél a nagy (nemesebb) horda lakóhelye mindig „fehér“ nevű, a gyengébb, alávettetté pedig „fekete“ volt.^{11/a} Az elnevezés jelen-

⁸ Munkácsi Bernát: *A moldvai csángók eredete*. Ethnographia 1902. 433—440. l. Németül a Keleti Szemle, 1902. 245—253. l. Az elmélet fontosságát méltatta Erdélyi Lajos *A moldvai csángók nyelvjárásának tanulmányozásához és történeti értékesítéséhez* c. cikkében, Magyar Nyelvőr 1930. 187—190. l.

⁹ Jerney idézete Prayból id. m. I. köt. 222. l.

¹⁰ Karácsonyi János: *A moldvai csángók eredete* (Budapest, 1914) 4—8. l. (Különlenyomat a Századokból.)

¹¹ Thuróczy krónikája (Augustae, 1488) X. fejezetében olvassuk ugyanis: in nigram Cumaniam, quae nunc Moldavia forte creditur.

^{11/a} Dr. Fischer Emil néhai bukaresti jeles orvos véleménye *Die kumansche Sprache* c. értekezése (Hermannstadt, 1910) 11. l.

tőségének igazi rejtélyét azonban — azt hiszem — a magyar Fischer Károly Antalnak sikerült igen szellemesen megfejtenie, midőn azt állítja, hogy az elnevezés az illető népek ruházatának színe szerint határozódott el. E fontos kérdés döntő ötletét az 1885-i országos kiállításon látott moldvai csángó sötét zekéje adta, mire kérdőleveleket küldvén szanaszét az országban, a kétféle — fehér és fekete — színű népek térképét is megszerkeszté. Erről kitűnt, hogy Erdély lakossága, kevés kivétellel, fekete ruhás, sőt, mivel a Dunántúl legnyugatibb népessége is az, sajátságosan ez is bizonyítékul szolgálhat a hajdankori oda elszármazott székely telepek létezésének.^{11/b}

2. Tudjuk, hogy a tatárok Moldovában is zaklatták a kúnokat. Ez lehetett egyik oka annak, hogy 1239-ben IV. László király hívására Kuthen vezérük alatt Magyarországra vándoroltak szívesen. De a kivándorlást legkevésbé okozhatták a brodnikok. Sőt ezek nem is igazták le a kúnokat, hanem megegyeztek velük akként, hogy megtartották maguknak Moldova északi részét, meg Beszarábia és Bukovina területét fel Halicsig. Különbösen is a kúnok ezeknél hatalmasabbak lehettek. Földjük a Dunáig lenyult s nyugat felé az Oltig húzódtott. Nem tartom ugyanis véletlenségnek, hogy okleveleiben IV. Béla király következetesen a kúnokat és országukat említi először s csak utánuk a brodnikokat, még 1254-ben is, amikor Karácsonyi szerint a kúnok már nem laktak Moldovában.¹² Hisz az első rendszeres térítést 1228-ban végezte Kumániában és a brodnikok országában a magyar király megbízásából Róbert esztergomi érsek, midőn Borc kún vezért 15,000 főnyi népével megkeresztelé. Az ekkor alapított kún püspökség területén ez a térítő munka tovább folyt Károly Róbert és Lajos király alatt is. Hogy aztán a milkovi püspökséget az esztergomi érseki szék alá rendelték, azt a királyi tekintély mellett, úgylátszik, az egységesebb egyházi kormányzat érdeke kívánta. Így jött létre a szereti püspökség is, a maga buzgó ferencendi barátaival, kiknek sorában 1349-ben két vértanú is talá-lunk.^{12/a} Ezek nyilván az ősi valláshoz ragaszkodók áldozatai, hisz kilenc évvel előbb állítólag 200,000 kúnt kereszteltek meg a Szeret vidékén, ahol még 1410-ben is laktak pogány (mohamedán) kúnok.^{12/b} A franciskánusok buzgóságának eredménye volt később a bákói püspökség alapítása is, amely a szeretinek lett természetes folytatása.^{12/c}

3. Népvándorlás-történeti kutatások tanúsága szerint egyetlen nép sem hagyja el soha maradéktalanul hazáját. Így a kúnok sem ürítették ki egészen Moldovát, amikor hazánkba költöztek, úgyhogy országu-

^{11/b} Fischer Károly Antal: *A kúnok és magyarok „fekete” illetve „fehér” elnevezésének megfejtése.* (Budapest, 1888) 84. l.

¹² Ez események kitűnő, áttekintő előadása bő okleves idézetekkel dr. Emil Fischer *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien* c. műve (Hermannstadt, 1911) 101—106. l.

^{12/a} Egykorú források alapján Romulus Cândia: *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern* (Leipzig, 1917) 24. l.

^{12/b} J. Marquart: *Über das Volkstum der Komanen* (Berlin, 1914) 33. l. Roessler Róbert adata nyomán.

^{12/c} Cândia id. műve 52. l.

kat okleveleink még akkor is Cumania néven idézgetik, amikor ott már rég a moldovánok voltak az urak.

4. A Moldovában visszamaradt kúnokat nem érintette különösebben sem a hódító tatárok jelenléte, akiknek szállásai szomszédságában nyugodtan megfértek, sem a német lovagrend vitézeinek előtörése, akiknek térítgető munkáját már szívesen fogadták, sem pedig a sok belső viszálykodás; legfeljebb annyiban, hogy most már harcolniok kellett a moldovai vajdák csapataiban, akiknek a XIV. század közepe óta alattvalói voltak. Ebben a meggyőződésben megerősít a tudós Hâşdeu, aki még 1870-ben ezt írta: A kúnok nem vesztek el egyszeriben a moldovai állam megszületésével, mert a Neámcu körül élők egész a XV. század végéig megmaradtak, habár a német lovagok rég bevették őket a katolikus hit kebelébe, s ügylátszik a románok is térítettek köztük az ortodox vallásra. A Neámcu-vidéki tatárokról egy 1453-i meg egy 1466-i vajdai oklevél is tanuskodik. De ami még jellemzőbb, egy és ugyanabban a megyében két folyónak a neve: Neamţu és Coman. Kész történelem három szótagban!¹³

5. Kúnországot okleveleink állandóan „a havasokon túl“ megjelöléssel emlegetik az 1231—1325 közti években.¹⁴ Épily ismert tény az is, hogy királyaink IV. Bélától egész Zsigmondig következetesen használják a „Rex Cumaniae“ címet, holott ekkor annak az országnak valójában már rég Moldova a hivatalos neve,¹⁵ s ez pedig hűbérese volt Magyarországnak még Mátyás király alatt is. A Kúnország elnevezés azonban annyira általános volt, hogy oklevelekben 1370 előtt Moldova neve nem is fordul elő.

6. Végül, az 1433 előtti időből is tömérdek magyar helynevet találunk a csángók földjén, eddig figyelembe nem vett moldovai oklevelekben.

E tekintetben egy román történetíró, a néhai Rosetti Radu műve, a legkitűnőbb forrásunk, miként arra — elsőül — már 1921-ben rámutattam.¹⁶ E szerint a csángók ősi földje, Bákó vidéke, helynevei majdnem kizárólag magyarok, de igen sok a magyar hegy- és folyónév feljebb is, fel Piatráig, amelynek a csángók közt járt Bandini érsek jelentése szerint még 1646-ban is Karácsonyköve volt a neve.¹⁷ A Moldova

¹³ Hâşdeu B. P. cikke a „Columna lui Traian“ 1870 december 7-i 59. sz. 3. l.

¹⁴ Zimmermann-Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I—III. kötete (Hermannstadt, 1892—1902) okleveles adalékai nyomán.

¹⁵ Zsigmond király 1395-i oklevelében találjuk: minor Volachia seu terra nostra Molduana; Fejér: *Codex diplomaticus regni Hungariae*, XI/2. k. 295. l. Zimmermann kiadásában pontosabban.

¹⁶ A Katholikus Szemle 1921. 66. l.

¹⁷ Ezt a Román Akadémia könyvtárában őrzött eredetijéről V. A. Urechia adta ki *Codex Bandinus* címen, az Analele Academiei Române XVI. kötete-ként (Bucureşti, 1895) 4-rétű 335 lapon, de telve téves olvasásokkal és hibákkal, kivált a 33 moldvai községben élt csángók magyar névsorában (a 273—303. lapon), mivel a kiadó magyarul nem tudott, sem magyar emberrel nem nézette át a nagybecsű névsort, amely 1122 csángó család nevét őrizte meg számunkra Beke Péter jezsuita pontos összeírásában.

és Erdély közti vidéken (Suceava és Neamtu megyékben) a határhavasok neveinek nagyobb része román, úgyhogy 26 név közül csupán a következő 9 magyar: *Vereskő, Cserebükkt, Kelemen, Czibles, Csepkés, Kerekhavas, Toroklyás, Meleghavas* és romános képzéssel: *Tarkucza*.¹⁸ De amint lejjebb jövünk a Tatros völgyébe, ahol a csángók legtömegesebben laknak, a havasok neve majdnem kizárólag magyar s azokat még a román lakosok is úgy használják, mivel legtöbbjüknek nincs fordítása. Ime tehát: *Tarhavas, Csüdamér, Aldamás, Pipő, Apahavas, Kerekbükkt, Sólyomtár, Magyaros, Magyaros Sorka, Nagy Nemere, Kis Nemere, Mikes, Kis Sándor, Nagy Sándor, Kecskés meg Halas*.¹⁹ Ezek a magyar nevek azonban nem szorítkoznak csupán a határszéli havasokra, mert találunk belőlük az egész Tatrosvidéken, így pl. *Kishavas, Sárosa, Piliska, Nagyfark, Kisfark, Lápos, Kikillő Akna* mellett, *Karakló, Berek* (Perchiul) Onești mellett. Igen érdekes aztán a Putna tartományban fekvő *Boszorkányok hegye*, románul „Dealul Poșorcanilor,” miként a nép nevezi, nem lévén tudatában annak, hogy a „boszorkány” az ő nyelvében strigát jelent, minek következtében a hegynek tulajdonképpen „Dealul strigoilor” lenne a román neve.

A vidék legnagyobb folyója a *Tatros*, mellékfolyói pedig: *Ojtuz, Tázló, Sóstázló, Uz, Kasin, Aszó*; egyéb mellékfolyók az Aranyos Beszterce folyammedrében: *Csudamir, Csugyes — Csügés, Kucsur, Sulcza, Szaloncz, Zsíros, Örményes, Karakló, Talamba, Nagy és Kis Kajucz, Kasin, Kalász és Kotumba*. Igen jellemző, hogy még oly helyeken is, ahol már egyetlen magyar sem él, mert románokká váltak, mint pl. a kasini kolostor jószágain, ilyen nevekkel találkozunk: *Kászón, Kalász patak, Kis és Nagy Halas*, úgy is mint hegy-, úgy is mint pataknevek; a Kajucz melletti patak pedig *Köves*.

E nagyrészben magyar toponimia azt mutatja, hogy az említett helyek nevöket a magyaroktól kapták, úgyhogy mikor a románok a magyarok után Moldovába jutottak, azokat ők már készen találták s megtartották. Kétségtelen, hogy e nevek némelyike idővel román névvel cserélődött fel, de tekintélyes ama magyar nevek száma, amelyek mai napig is fennmaradtak, s azt hiszem — mondja Rosetti — több mint bizonyos, hogy Moldova megalapítása előtt Tatros tartománya lakosságának nagyobb része magyar volt.²⁰ Ezt a feltevést az is erősíti, hogy a Tatros-vidék szélén fekvő két falu alapítói magyarok voltak; így Rădeana ős szerzője Forró Miklós, a kajuci birtoktesteké meg Boszorka Tamás. Továbbmenve, a Bokó-havas melletti jószágot a XVI. században Iváskó Ungurean adta el Izveret Jánosnak és feleségének, aki Forró Miklós leánya volt. Itt megjegyzendő, hogy Ungurean a csángók neve általában ma is Moldovában, a János név pedig magyarosan van írva a nem-magyar nyelvű oklevélben.

¹⁸ Szerzőnk ugyan csak négy magyar nevet talál magyarnak, de bizony a többi öt is az.

¹⁹ Elhagytunk a jegyzékből három nevet, amelyek románok, még ragozásokban is.

²⁰ Elismeri ezt ma már Iorga N. tanár is *Istoria Românilor prin căldători* c. műve 2. kiadása, I. k. (București, 1928) 89. és 239. l.

A Tatros-vidéken eltűnt magyar nevek és falvak közül is négynek emlékét tartja fenn egy 1410-ből való moldovai oklevél. Közülük három falu már nincs meg, de a negyediknek, az ó-szláv oklevélben *Laslovovcnak* írt falu alapítója nyilván egy László nevű magyar ember volt. Az adománylevélben szereplő bojérok is, akik a XIV. században meg a XV. század elején éltek, kétségtelenül magyarok voltak s köztük Gelebi Miklós feltétlenül még a moldovai állam alapítása előtti időben születhetett. Az idézett oklevélben előforduló nevek íme ezek: Domonkos asztalnok és testvérei Balázs meg Jakab, Gelebi Miklós fiai, akik Sándor vajdától hűséges szolgálatuk jutalmául hat falut kapnak a Kasen és Ohtuz partján. Gelebi Miklós magyar voltát az is bizonyítja, hogy neve az oklevélben magyarosan van írva, vagyis előbb család- s utána keresztnéve. De ez az eset egyáltalán nem egyedül álló, mert példának okáért ugyancsak Sándor vajda egy 1413-ban kelt oklevele Leveti Miklósnak adományoz birtokot. Az is érdekes, hogy az első moldovai vajdák tanácsurai közt igen sok a magyar nevű, épúgy mint a birtokosok között. Ilyenek Domonkos, Korlát, Miklea és Miklós, Sándor, György és János bojárok, akiknek neve majd minden oklevélben előfordul. Végül Román és Bákó megye számos falujának magyar volt alapítója. Így *Miclăușeni* falué Roman (Románvásár) mellett Miklós vornik, nyilván még a Sándor vajda előtti időből, *Tamás* és *Birăiești* (ma Gherăiești) falvakat pedig Bákó megyében Tamás, illetve Bíró alapíták; de azok idegen kézre jutván, István vajda idejében (a XV. században) Bíró dédunokái, Koszta és Pipó-Bíró váltották vissza.

A fentiekből kitűnik, hogy a moldovai állam alapításakor a Szeret és Tatros völgyeiben kétségtelenül nagyszámú magyar lakosság élt letelepedetten. E népesség nemcsak parasztokból állott, hanem számbavehető emberekből is: falusi kenézekből és bírákból, akik nem késtek csatlakozni a moldovai vajdákhöz. Összevegyülve a román kenézekkel és bírakkal, száz esztendőnél rövidebb idő alatt teljesen asszimilálódnak a moldovai bojárokkal.²¹

E végtelen becses s a magyar irodalomban merőben ismeretlen adatokhoz egy árva szót sem adtam hozzá, betűszerint fordítván le írójuk román szövegét.²² De rendkívül fontos, hogy Rosetti megállapításait — tőle függetlenül — Weigand is megerősíti helyszíni tanulmányai alapján,^{22/a} midőn hangsúlyozottan írja, hogy a Beszterce és Tatros

²¹ Radu Rosetti: *Despre Unguri și episcopii catolice din Moldova* (București, 1905) 2–7. l. (Különlenyomat az Academia Română Analele c. kiadványa történelmi osztálya XXVII. kötetéből)

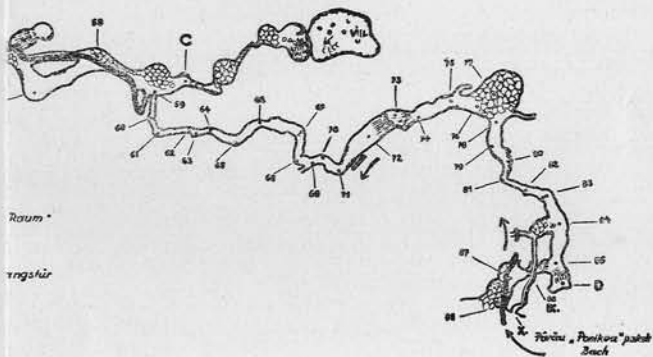
²² Rosetti ez adatait idézett felolvasásomban mutattam be, amikor még nem ismertem Domokos Péter Pál *A moldvai magyarság* című munkáját, melynek 84–86. lapján Rosetti művéből néhány nevet idéz. Domokos kötete Csíksomlyón nyomtatva 1931 végén jelent meg s róla először a Keleti Újság 1932 január 15-i II. számából értesültem.

^{22/a} Gustav Weigand *Ursprung der südkarpathischen Flussnamen in Rumänien* c. értekezésében, a *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig XXVI–XXIX*. 1921. kötete 70–103. l. Ismertette és sok helyütt javította Györffy István az *Ungarische Jahrbücher* 1921. VI. köt. 146–149. l.

LEGENDÄ ~ JELMAGYARÁZAT ~ ZEICHENERKLÄRUNG

tab

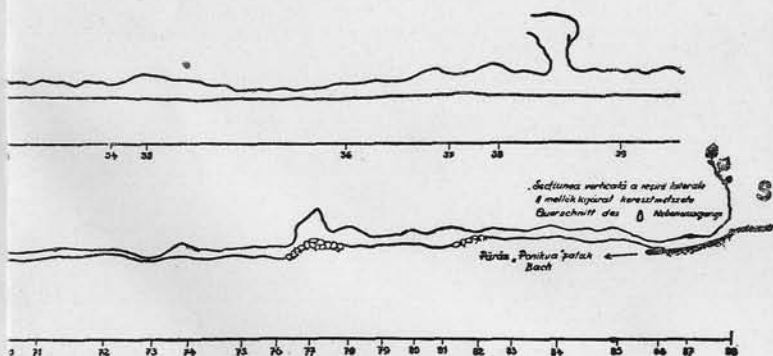
- Puncte fixe trigonometrice - Trigonometrische Fixpunkte
- Morman de stânci, stânci risipite - Sziklatörmelék, szétszórt kővek
- Stalactite și stalagmite mai mari - Többnyitű cseppkövek
- Formațiuni mai mari de stalactite și stalagmite pe pereți - Többnyitű cseppkő-képződmények a falakon - Mauern von grösseren Tropfsteinmassen überzogen
- Bazinuri din travertin - Cseppkőmedencék
- Forme morfologice - Domborzati formák
- Adâncături - Mélyedések

Raum -

ringshür

HAUPTGANG DER HÖHLE

la 10 m. de la pârâu (Temp. de apă) : 20°C la următoarea p. fixă	8 - 8°0	6 - 8°0	56 - 9°5°0
la intrarea în cel. în dreptul p. fix. 20°C și următoarea p. fixă	5 - 7°5	8 - 9°	60 - 9°3
la 10 m. de la pârâu (Temp. de apă) : 20°C la următoarea p. fixă	5 - 7°5	29 - 9°	82 - 12°

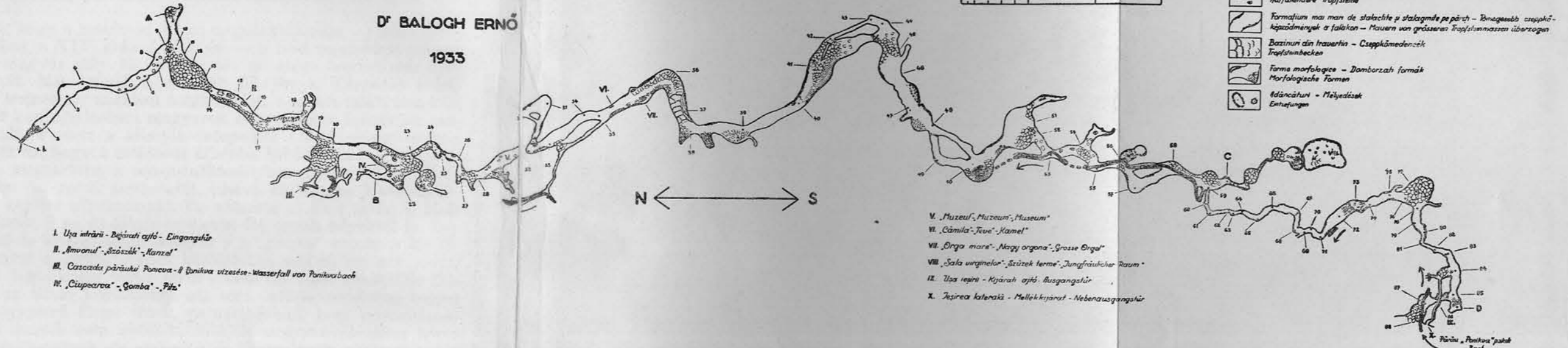
Stalajk
1916. 37

PEȘTERA DELA COMARNIC ~ A KOMARNIKI BARLANG ~ DIE HÖHLE VON KOMARNIK

Cartografiată de ~ Felvetté ~ Aufgem von

Dr BALOGH ERNŐ

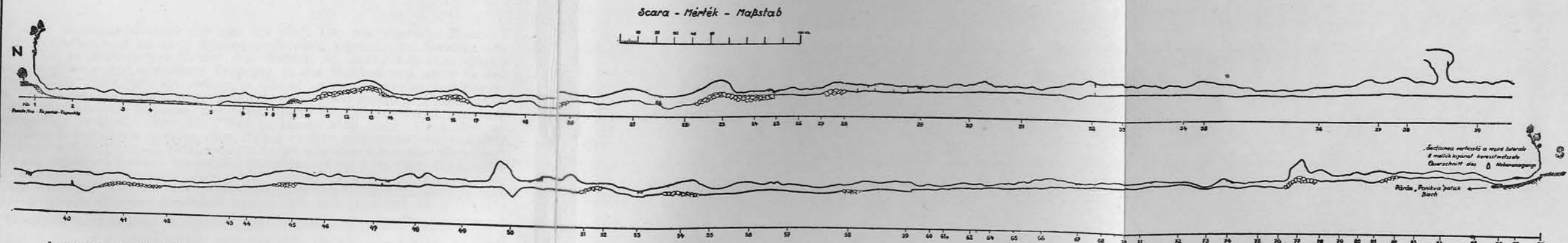
1933

- I. Ușa intrării - Bejárati ajtó - Eingangstür
- II. „Amvonul” - „Szászok” - „Kanzel”
- III. Cascada pârâului Panikva - ű Panikva vízestése - Wasserfall von Panikwabach
- IV. „Ciupercarca” - „Gomba” - „Pitz”

- V. „Muzeul” - „Museum” - „Museum”
- VI. „Cămila” - „Kamele” - „Kamel”
- VII. „Orga mare” - „Nagy orgona” - „Grosse Orgel”
- VIII. „Sala urgimelor” - „Szűkek terme” - „Jungfrauenkammer”
- IX. Ușa ieșirii - Kijárat ajtó - Ausgangstür
- X. Jesirea laterală - Mellékjárati - Nebenausgangstür

SECȚIUNEA LONGITUDINALĂ PE CORIDORUL PRINCIPAL AL PEȘTERII - HOSSZMETSZET A BARLANG FŐJÁRATÁN ÁT ~ LÄNGSSCHNITT ÜBER DEN HAUPTGANG DER HÖHLE

<p>Lungimea coridorului principal al peșterii Ți barlang főjáratiának a hossza Länge des Hauptgangs der Höhle</p>	<p>Lungimea totală a peșterii împreună cu coridoarele laterale Ți barlang teljes hossza mellékjárataival Totale Länge der Höhle samt Nebengängen</p>	<p>Ținălțimea cea mai mică a peșterii la punctul fix 38 Ți barlang legnagylacsonyabbja a 38 fixpontnál Grösste Höhe der Höhle zwischen Fixpunkte Nr 38</p>	<p>Coborâtul coridorului principal de la ușa ieșirii până la punctul fix 2 Ți főjárati lejtése a kijárat ajtótól a 2. fixpontig Senkung des Hauptgangs von der Ausgangstür bis zum Fixpunkte Nr 2</p>	<p>Temperatura peșterii la 23. III. 1933 între adâncime de ca. 10 m. de la pârâu peșterii (Temp. de ajărat) ~ 7°C la următoarea p. fixe Ți barlang hőmérséklete 1933. III. 23. - én a főtájéll legmagasabbján körül 10 méterrel ~ 7°C a következő fixpontoknál Temperatur der Höhle am 23. III. 1933 in ca. 10 m. Höhe von dem Bache (Ausgangstür) ~ 7°C bei folgenden Fixpunkten</p>	<p>2 - 8°C 6 - 8°C 36 - 9,5°C 3 - 7,5°C 8 - 9°C 60 - 9,5°C 5 - 7,0°C 29 - 9°C 82 - 12°C</p>
---	--	--	---	---	---

Stalagmit

völgyeinek folyónevei még a románok letelepedése előtti időből erednek. Sőt bizonyos, hogy a románok jöveletekor a kúnok voltak Moldovában urak s nagy területeket népesítettek be.^{22/b} Fontos megállapítása különösen hatásos, ha moldovai magyaros folyóneveit bokorba fogva mutatjuk be: Tázló, Somuz, Bicz-Békás, Tarkó, Fărcașa-Farkas, Hangul, Tatros, Uz, Ojtuz, Cuchiniș-Kökényes,^{22/c} Ágas, Foroia-Forró, Asău-Aszó, Șoimul-Sólyom, Orășu-Óriás,^{22/d} Belciul-Bölcs, Zabola.

Annak a képnek még jobb áttekintése végett, melyet e két tudós ismertetéséből nyerünk, az alábbi érdekes körülményekre is rá kell mutatnom.

Az egyik az, hogy a moldovai állam megalakulásakor — tehát Drágos vajda idejében, a XIV. század közepén — a neki meghódolt csángó nép a rengeteg magyar hely- és tulajdonnév tanúsága szerint már egészen magyar volt. Más szóval, a csángók földjén, a Kárpátok keleti napos lejtőinek termékeny zugában meghúzódott s az ott talált hun-kún törzsekbe olvadt honfoglaláskori magyarok már teljesen felszívták magukba az utánuk érkezett s közéjük telepedett rokon csángó-uz-kún népeket. A másik az, hogy a moldovai államba behódolt csángó-magyar nép továbbra is megtartotta a rezezi-intézményben gyökerező önállóságát, mondhatnám ősi rendi szerkezetét, illetve különleges kiváltságokban nyilvánuló sajátos alkotmányát. Ez választá el őket aztán a Moldovát alapító román s az új állam területén élő egyéb népektől is. Így maga a rezes-szó is kétségtelenül magyar s a „részes“ romános kiejtésével azonos, mivel a „rezeș“—részes közbirtokos szabad embert jelent, aki jószágát ősi foglalkozás jogán bírta s nem tartozott semmiféle földesúr, sőt még az állam joghatósága alá sem. Afféle bocskoros nemes emberek, akik egyszerű életet élnek, parasztházban, nem udvarházakban laknak; ha maguk nem győzték, földjük megmunkálásához béres jobbágyokat is felfogadnak, de szabadok és függetlenek, akiknek senki sem parancsol. A *rezes* magyar eredetére legegyszerűbb csángó ember, a derek Petrás Ince János klézsei pap mutatott reá 1841-ben s maga is kisebb

^{22/b} Fontos megállapításának szövege így szól: Das magyarische Element ist in der Walachei nur an zwei Stellen verbreitet, nämlich im Gebiete des Amaradia und in geringerem Grade des Buzău, es lässt sich aber durch Ortsnamen ergänzen und erweitern. Dagegen in der Moldau und zwar in der westlichen Hälfte haben wir ein grösseres Gebiet an der Bistritza und besonders im Trotuștale. Es besteht kein Zweifel, dass diese meisten Flussnamen längst vor Stephan dem Grossen, der bekanntlich Siedler ins Land kommen liess, vorhanden waren, denn die Namen lassen sich aus Urkunden zu Stephans Zeit belegen; sie müssen also längst vorher und zwar vor Ankunft der Rumänen üblich gewesen sein, sonst würden die ankommenden Rumänen sie nicht angenommen haben. Jedenfalls steht das e i n e fest, dass die Kumanen bei Ankunft der Rumänen dort nicht nur die Herren waren, sondern tatsächlich sich auf den von mir bestimmten Gebieten niedergelassen und das Land auf grössere Strecken besiedelt hatten. (Id. mű 95. és 99. l.)

^{22/c} Weigand nem tudván magyarul, ezt magyarázata nélkül hagyta.

^{22/d} Ezt Weigand a város szóból származtatja, de nézetem szerint az csak *óriás* lehet, mert Város-nevű folyónév nem lehetséges.

nemeseknek tartja őket.²³ Még világosabban beszél a szó magyar eredetéről Jerney,²⁴ s azt hiszem, hogy a „rezes“ szó e két értelmezése a helyes még mai nap is, és nem az, amely azt a sugártól (rază) származtatja a francia „rayon“ értelmében.²⁵ Különbösen is a rezes román írásmód a szó eredeti középkori magyar írásmódját tartotta fenn romános hanglányítással, amennyiben a régi magyarságban az *sz* hangzót is csupán *z* betűvel írták, például: Zamos, zekel, ziv, zomoru, zudar, habár a nyelv szellemében kifogástalanul *sz*-nek olvasták. Egyébként a fogalom magyar eredete kitűnik magából az intézmény lényegéből. Ezt igen jól ismerjük (az 1693-ban uralkodott) Cantemir Demeter tudós moldovai fejedelem Moldováról írt könyvéből, amelyben a nevüket ő *rezesi*-nek írja, miként általánosan hallotta. A szó „răzeși“ alakja csak később alakult ki, talán fonetikus írásmód alapján.

Cantemirtől tudjuk, hogy a Bákóvidékét magában foglaló Vrancea-tartományban a rezesek tizenöt faluban laktak, a bukovinai Câmpulung-vidékiek meg tizenkettőben. Ezekben ők a maguk külön törvényei és szokásai szerint éltek s parancsokat még a vajdától sem kaphattak, sem bírákat nem fogadtak be, ha csak nem udvariasságból a vornikot. Fizettek ugyan valamicske évi járulékot, melynek összegét minden vajdával külön tárgyalták meg a kebelükből udvarába menesztett küldöttségeik által. Ha azonban olykor megesett, hogy időközben azt a vajda felemelte vagy a közikbe küldött valamely vornik által többet kívánt annál, ami köztük meg volt szabva, a rezesek egyszerűen nem fizették meg avagy a fizetség elől havasaikba menekültek, ahol őket semmi állami hatalom utól nem érhetette. A rezesek e hagyományos rendkívüli kiváltsága végig megmaradt, sőt azokat még az 1864-i általános agrárreform keresztülvitelénél is tekintetbe vette az állam. A rezesekre mégis beállott új helyzetnek megfelelő gazdasági viszonyokat Poni Péter kitűnő tanulmánya tárgyalja hiteles statisztikai adatok alapján és megyék szerinti beosztásban. Ennek lapozgatása közben aztán az a meglepetés ér, hogy azok a falvak, amelyeknek lakossága majdnem kizárólag rezes, jóformán mind idegen s egészen sajátosságosan hangzó — nyilván kún — nevűek. Ez egyben az intézmény ősi voltára is visz-

²³ A Döbrentei Gábor 7-ik kérdésére adott válaszában ekként: Birnak azonban ma is némely helyeket s azon birtokaiknál fogva mint kisebb nemesek oláhosan „rezesek“-nek hivatnak, mely nevezet használtatik az oláh nemzetű hason birtokiakra is. Én úgy vélekedem, hogy az érintett „rezes“ szó nem ok nélkül vehette eredetét a magyar „részes“ szótól, mely úgy látszik alkalmasint kijelöli afféle birtokosok helyzetét, minthogy résziben osztoznak egymással. (A Tudománytár 1842-i XII. kötete 29. l.)

²⁴ Jerney meghatározása meg ez: Léteznek Moldovában számtalan helységek, melyek földesurak (boér) alatt nem lévén, szabadon, önmaguk közt fölosztva bírják határukat. Az ily lakosok „Rezes“ néven hivatnak, mely nem egyéb a magyar „részes“ szónál, s úgy a nevezet, mind maga az institutio azon előkorból veszi eredetét, midőn még magyar ajkú kún nép lakta e tartományt. (Id. m. I. k. 26. l.)

²⁵ N. Iorga írja ugyanis: Die Bezeichnung răzeși in der Moldau entspricht dem Worte rază im Sinne des französischen rayon; a *Geschichte des rumänischen Volkes* c. műve (Gotha, 1905) I. 334. és II. 85. l. A románok közt

szamutat még oly helyeken is Moldovában, amelyeknek lakossága már századok óta elrománosodott.

*

Ha a csángóg fő fészket, Bacău (Bákó) megyét, tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a rezeși-falvak főleg a Tázló völgyében fekszenek Tázló és Comănești járásokban. Így az elsőben az 1912-i népszámlálás adatai szerint 4150 rezeși lakott 37 faluban, s ezek közül 18 falu vegyes lakossága, összesen 470 volt robotos jobbágy — clăcaș (azaz kalákás) lakóssal. A másodikban 2269 rezeși lakott 24 faluban, melyek közül 15 falu vegyes lakóssága, 525 volt kalákással, s ez a szó valószínűleg maga is kún-származású. A bistrițai (besztercei) járás rezeși-falvai egész a Szeret völgyéig elhúzódnak, amelyben ma is laknak csángók. Lakóinak száma 1765 rezeși 21 faluban, amelyek közül 10 vegyes lakósságú 483 kalákással. Rövidség okáért mellőzve a további — folyton ismétlődő tanúságot nyújtó — részleteket, megemlítem, hogy Răcăciuni járásnak 12 rezeși-faluja van, a szeretinek 10, a tatrosinak 25 igen kevés vegyes, nem részes-lakóssal.²⁶

Legtanulságosabb azonban a Putna-megyei vrâncsai részesek elhelyezése Moldova délnyugati csücskében fel Susițaig a sovejai havasokig. E vidéknek két fontosabb völgye van, a putnai és zabolai, amelyek a hegyek lábánál egyesülnek s félkör-alakban foglalják magukban a Vrancea nevű tartományt. Ennek két nevezetes tanúsága van. Az egyik, hogy — Poni adatai szerint — lakói kizárólag részesek s nem találunk benne egyetlen kalákásokkal is bíró falut, sőt még egyetlen vegyes lakósságút sem. A másik, amire Weigand tanár mutatott rá, az, hogy benne laknak a legősibb csángók, akik még keleti módra körülborotválják a homlokukat s nyelvök is eltérő a többiekétől.²⁷

Vrancea-tartomány keletre a Panciu folyó medréig terjed, magában foglalván a Zăbrăuți és Putna közti vidéket, melynek szintén egyetlen kalákás faluja sincsen. Északra a Caregna járással határos, amelyben már vegyesen laknak a részesek a kalákásokkal. De ezek száma itt is felülhaladja amazokét, mert az arány ilyen: Vidra járásban 30 részes és 8 kalákás falu, a zăbrăuciban pedig 31 részes és mindössze egyetlen kalákás falu 50 lakóssal. Igen érdekes Román-megye helyzete, amenny-

voltak, akik a „rezes” szót a lengyel rycerz (Ritter) szóból eredettnek vélték, de azt román ember, Minea I. tanár cáfolta meg a jási Cercetări Istorie 1926. II. kötetében.

²⁶ Cantemir kitűnő műve előbb német fordításban jelent meg *Demetrii Cantemirs Beschreibung der Moldau* címen 1771-ben Frankfurtban. De később előkerülve eredeti latin kézírata, azt *Descriptio Moldaviae* címen a Román Tudományos Akadémia adta ki 1872-ben s a rákövetkező évben román fordításban is. Latin kiadásból idézzük a 112-ik lapról a rezesekről szóló alábbi részt: *De nobilitate Moldava*. Ultimi sunt Rezesi, quos colonos liberos, quam nobiles vocare malleamus, Russorum Odnovorcis fere correspondent, nec rusticorum aulas habent, sed plures simul unum pagum habitant suasque terras vel ipsi, vel per servos conductitios colunt.

²⁷ Weigand cikkét hátrább idézzük és ismertetjük bővebben.

nyiben ott a részesek a Szeret folyó hegyeit telepíték be, míg a jobb-oldali falvak egész a bákói Bistricáig húzódnak le. Iasi-megye Turia magyar nevű járásában hat faluban 271 részes lakik s köztük csupán egyben van 8 volt jobbágy. Vaslui-megyében szétszórta találunk részes-lakosságú falvakat. Tutova-megyében érdekes maga a Corod (Kórod) nevű járás 1887 részest számláló 9 nagy falujával. Ezek úgyszólván láncszerűen fűződnek a Tutova-megyei részes-falvakhoz, melyek közül a ma is nagyszámú csángóval bíró Găiceana-járásban 2778 részes lakik 44 faluban. A tutovai Kóroddal egyesül majdnem a Covurlui-megyei Harincea-járás 31 falva 4411 részes-lakóságával. Keletre ez a részes-falvak legszélsőbb nyulványa, de észak felé egész Suceava-megyéig felnyúlnak s itt azt az érdekes megfigyelést tehetjük, hogy a legtöbbnek nevében megtaláljuk a Dorna melléknevet, mintha ez lenne a vidék betelepítőjének neve.

Igen jellemző az is, hogy a részes-falvakkal teleszórt területeken alig találunk vajdai adományokat, mivel azokon szabad, gazdátlan jószágok nincsenek, mert a részesek régóta — az első foglalás jogán — bírják és lakják. Ha mégis előfordul valami adománylevél, az feltétlenül valamely elszegényedett vagy magtalanul elhalt részes birtokáról szóló. Ez annyira a köztudatban volt Moldovában, hogy 1817-ben a moldvai fejedelmi tanács írásban is kijelenté, hogy részes-birtokosoknak peres ügyekben nincs szükségök vajdai levelek felmutatására, mivel földjüket ősidőktől, még a moldvai állam megalakulása előtti időkből birtokolják. Ezt az ősi foglalást tanúsítják a már felsorolt régi kún-magyar nevek is a részesek földjéről, melyekhez ilyeneket is hozzácsatolhatunk, mint például *Rarău-Răró*, hegyesúcs Dorna mellett Suceavában; *Crasna-Kraszna* és *Elan* járások Gălcui-megyében; *Cudalbi-Kudalbi* falu Covurlui-megyében; valamint *Urminiș-Örményes*, *Tâmpeștiu-Tompa*, és *Săcăreștiu-Szekeres*, ama falvak sorában, amelyek megszűntek, illetve magyar nevük időközben megváltozott.²⁸

II.

A csángók kún-származásának bizonyítékai.

Rosetti ismertetett tanulmánya egészen új világításba állítja a moldvai csángók középkori történetét. Fontossága az, hogy megdönti Karácsonyinak azt az idézett henye állítását, hogy Moldovában magyarok 1433 előtt nem is lehettek. Előadásának azonban egyéb fontossága is van, s ez az, hogy moldvai oklevelekből bokrba fogva mutat be egy rakás olyan magyar nevet, amelyeknek egyrésze tulajdonképen kún. Ezen a nyomon tovább haladva jutunk a csángók kún-származása

²⁸ P. Poni: *Statistica răzeșilor* (București, 1921) 22—113. l. (A Román Tud. Akadémia „Studii și Cercetări“ kiadványa V. kötete.)

kérdésének szerencsés megoldásához is. Tudjuk példának okáért, hogy *Bacău* város nevének semmi köze sincs a *bakóval*, miként azt nyelvészeink régebben magyarázták, mivel az íródiákat jelent a kún, étekgó fő embert a csagatáj nyelvben.¹ De épígy kún — azt hiszem — *Toroklyás, Csüdamer, Nemere, Kalabucs, Tázló, Karakló, Kotumba, Ohtuz-Oituz, Dormán és Katlabuka*² avagy *Kománfalva, Rekecsen, Doftána, Faraoan-Forrófalva* és *Dsidafalva*, ahol már Gegő páter is járt. Ám különösen fontosnak tekintem az *Uz* folyó nevet, amely íme mind a mai napig megőrizte Moldovában a kúnok származásának bizonyító pecsétjét.

A kúnokat uzoknak elsöül Konstantinos Porphirogenetos nevezi 950 táján, amikor a besenyök volt tanyáin laknak a Volga és Jaik (Ural) között. A kúnok mint uzok lépnek a történelem színpadára, de tanuságos, hogy a bizánci írók következetesen kumánoknak nevezik őket.³ Hogy az uzok és kúnok egyek, azt irodalmunkban először Pray vette észre és magyarázta.⁴ Ezt újabb íróink is egybehangzóan hirdetik, megállapítván azt is, hogy a kúnok nyelve egyik tagja a török nyelvjárásoknak, de eltérő az oszmántól, sőt attól is, amelyet a kazarok beszéltek.⁵ Legjobban látszik kifejezni ezt szentkatolnai Bálint Gábor, — Marquarttal és másokkal szemben, — mivel az uzokat már Anna Komnena is kománoknak nevezi és bizonyos, hogy I. Elek bizánci császár alatt (1081—1118) a besenyőkkel együtt az Alduna jobb partjának vidékét pusztítják. Hogy az orosz évkönyvekben emlegetett polovci (és polovec) népnév a besenyő név szláv fordítása s így eredetileg nem a kún, hanem a besenyő törzseket jelölte, mutatja a palóc nyelvjárás.⁶ Nem kétséges azonban, hogy e két nép rokon. De itt nem is ez a fontos. Mivel tudjuk, hogy az uzok 1065-ben Duka Konstantin bizánci császártól szenvedett vereségük után az orosz fejedelemségek felé igyekeztek,⁷ íme a csángók földjén maig fennmaradt nevük bizonyítéka annak, hogy ott megtelepedtek s egybeolvadtak az utánok jött későbbi testvér kún

¹ A *Magyar Etymologiai Szótár* I. k. (Budapest, 1914—1930) 241. l. szerint a kún *bogaul* — vigil, custos, placarius, scriba publicus, tabellio, greffier; a csagatáj *bakaul* pedig ein hofbeamter der tatarischen fürsten, der mundschen, speisenaufseher.

² E kettő Ladislaus Rásonyi-Nagy: *Valacho-Turcica* c. munkájában (Berlin, 1927) sok más kún szómagyarazattal együtt.

³ Paul Hunfalvy: *Die Ungern oder Magyaren* (Wien, 1881) 82—99. lapján, a Kumanen fejezetben.

⁴ Pray id. *Dissertationes* c. műve 111—114. l.

⁵ Gróf Kuun Géza: *A kúnok nyelvéről és nemzetségéről* (Budapest, 1885) szemben Gyárfás István amaz alaptalan állításával, hogy a kúnok valóságos magyarok és nyelvök a magyar nyelvnek csupán dialektusa.

⁶ Dr. Szentkatolnai Bálint Gábor: *A honfoglalás revíziója* (Kolozsvár, 1901) 161. l.

⁷ Idézve már P. Gegő Elek által *A moldvai magyar telepekről* c. műve (Buda, 1838) 63. l. Marquart kutatásainak összefoglalása Kossányi Béla *Az uzok és kománok történetéhez a XI—XII. században* c. értekezésében a Századok 1924. 520—537. l.

népekkel. A Dunán inneni letelepedésükről tanuskodik az is, hogy a Jalomicának a Dunába ömlésénél még a XIV. század közepén is volt egy Uz nevű helység.⁸ Végül a két faj közti rokonságra mutat az is, hogy a Magyarországra átjött kúnok egyik vezérének neve Uzur volt,⁹ de Uz nevűt találunk a kúnok közt 1299-ben, aki nyilván azonos lehet azzal, aki már 1279-ben, Uzaeusnak írva fordul elő egy oklevélben.¹⁰

A nyelvészek előtt ma már az is tisztázott kérdés, hogy a kúnok atyjafiai voltak a hunoknak. Legelőször ezt Timon páter állapította meg immár éppen kétszáz éve. Ő állította össze a moldvai magyar községek és magyaros helynevek alábbi jegyzékét is: *Alfalva, Bája, Bakó, Bogdánfalva, Catnari, Comanfalva, Domófalva, Forrófalva, Godra; Herlo, Hidegkút, Hus, Lukácsfalva, Német, Román, Szabófalva, Szaloncza, Szeretin, Szoczova, Szöbörcesek, Takucs, Tatros, Terebes; Újfalva, Vazlo és Völcsök.*¹¹ Timontól függetlenül bő magyarozatát adta a hunkún-származásnak egy másik rendtársa, Szegedi János, idézve Odo-ricus Raynoldus adatát is az 1374-ben Moldovában élő kúnokról. Egyúttal a helynevek jegyzékét is kiegészíté az alábbi új nevekkal: *Berlát, Esperecz, Foksán, Galác, Gorzafalva, Jászvásár, Kalogerpatak, Kiczko, Sófalva, Tamásfalva és Zsidófalva.*¹² Megjegyzem, hogy e névsorok neveinek nem mindegyike magyar s csupán azt mutatják, hogy a hívatkozott falvakban — az idézett két magyar író idejében — magyarok (vagyis csángók) is laktak.

A két rokon nép nevének szakszerű magyarozatát napjainkban Németh Gyulától nyertük. Szerinte a *hun* és *kún* a török hangtörténeti fejlődés alapján jól érthető alakpár.¹³ Míg Bálint Gábortól azt is megtudjuk, hogy a magyar *kún* elnevezés semmikép sem a *koman*, *kuman* név magyarosítása, hanem a *hun*, *khun* névnek változata, mert az adighe-kabard emlékezésekben is igen gyakori a *kun*, *kun-dex* nevezet, ami azt mutatja, hogy a *Kun* népnév az alapszó.¹⁴

Mellőzve a kérdés roppant irodalmát, íme a hun és kún rokonság két kevésbé ismert bizonyító adata. Az egyik Bálint Gáboré, aki a kínai évkönyvekről szóló írásában megállapítja, hogy a besenyők, azok (kúnok) a nyugatra vonuló hunoknak utócsapatai voltak s így könnyen elképzelhető, hogy a hunok nyugatra vonulása alkalmával a kúnok

⁸ Lajos király 1358 június 28-i oklevelében. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae* IX/2. köt. 688. l.

⁹ Így fordul elő a kúnok ismert 1279-i törvényében, Alpár nevű társával.

¹⁰ Fejér id. oklevéltárának indexe 469—470. l.

¹¹ Timon Sámuel id. műve *Additamentumában*, Chuni, sive Chumani ad Istrum c. fejezetében.

¹² Szegedi *Decreta et vitae regum Ungariae, qui Transylvaniam possederunt* című (1743-ban) névtelenül megjelent műve II. kötete első négy fejezetében.

¹³ Németh Gyula saját szavaival: *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. műve (Budapest, 1930) 146. l.

¹⁴ Szentkatolnai Bálint Gábor id. m. 162. l.

tőlük elmaradozva az úgynevezett Etelközben telepedtek le.¹⁵ Véleményem szerint céltudatosan hagyták ott, hogy hátvédül szolgáljanak a hunoknak más utánuk jövő esetleges ellenséges népekkel szemben. Onnan aztán nyugodtabb időkben a Pruton és Szereten átkelve, a később Moldovának nevezett területen telepedtek le és alapítottak kún-csángó-magyar hazát, magukba olvasztva nyilván az ott talált s visszamaradt honfoglaláskori magyarokat, akiknek új nyelvüket is köszönhették. A másik adat az az érdekes jelenség, hogy nemzeti krónikáinkban a *Cumani* név alkalmazását a *Cuni* népnév előzi meg,¹⁶ viszont a *Kún* és *Kunos* személynév oklevelesen már 1138-ban előfordul, amikor még kúnok nem laktak hazánkban.¹⁷

A hún-kún-magyar nyelv rokonságának azonban egyéb középkori bizonyítékai is vannak. Így Plan Carpin ferencrendi barát, aki 1246-ban jutott Ázsiába, a Jaik-folyó körüli Baskirdiát Nagy-Magyarországnak mondta; miként Julián domonkosrendi szerzetes tíz évvel előbb, aki szintén azon a vidéken útazott le egész a Terek-folyóig. Utánuk a minorita holland Rysbroek Vilmos jutott el az Uralig 1253-ban, munkájában határozottan állítván, hogy a baskir és magyar *egy és ugyanaz a nép* és hangsúlyozottan jelenti ki, hogy innen származtak a *húnok, akiket később magyaroknak* neveztek. Az ő nyomukon haladva az orosz Klaproth Gyula is megfordult a baskirok közt, az Ural déli vidékén, ahol még a mult század elején nagy számban laktak, el egész az Aral-tóig.^{17/a} Azt is Rysbroektól tudjuk, hogy a baskirok országát Pascaturnak is nevezték, mivel a tatárok a *b* betűt nem bírják kimondani.^{17/b} Az idézett orosz tudós nagyértékű könyvéből arról is értesülünk — fenti soraink kiegészítéseül — hogy a legrégebb összekeveredése az európai kinézésű törököknek a mongol kinézésű népekkel az első század végére esik. Ekkor tették tönkre ugyanis a kínaiak az északi törökök (Chiungnu) országát, megvervén királyukat (Csen-jut) a felső Irtis szomszédságában, minek következtében a Chiungnu-nép régi országát a Sian-pi nevű tunguz nemzet foglalta el, amelybe aztán beolvadtak s velük egy népet alkottak.^{17/c}

¹⁵ Bálint Gábor: *A hunn kérdés*, Keleti Szemle 1902. 307—308. l.

¹⁶ Mátyás Flórián és Sebestyén Gyula megállapításai nyomán, Kossányi, id. h. 536. l.

¹⁷ Idézve Jerney János *Magyar Nyelvkincsek Arpádék korszakából* c. műve I. k. (Pest, 1854) 81. l.

^{17/a} Julius Klaproth: *Asia polyglotta* (Paris, 1831) 189. és 220. l. A Rysbroeck jelentéséből vett idézet így szól: Le langage de ceux de Pascatur (Baskir) et des Hongrois est le même; ce de ce país de Pascatur que sortirent les Huns, qui depuis furent appelés Hongrois, et cela est proprement la grande Bulgarie.

^{17/b} Rysbroeck jelentésének eredeti latin szövegében ez így van: Idioma Pascatur et Ungariorum idem est et sunt pastores sine civitate aliqua... De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari, unde est ipsa Maior Bulgaria; Aurélien Sacerdoțeanu: *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIII-e siècle* (Paris, 1930) 162. l.

^{17/c} Klaproth id. műve 238. l.

Hogy a moldvai csángók uz-kún-utódok, azt további okleveles anyaggal is bizonyíthatom. Legrégibb adatom az az 1393-ból való hrizov, mellyel Tompa (Tîmpa) Péter két falut kapott adományul István vajdától Tatros tartományában, a Nagy Tázló torkolatánál; ezeknek neve *Szemes* (Zămeșești) és *Szakállas* (Săcăloșești), más néven *Edumer* (Edumerești) *Mánfalva* (Mănești) mellett, határa kiterjedvén a Karakló vizétől egész a Belik (Belicea) patakáig.¹⁸ Ez az okleveles bizonyíték valóságos ércetablája a moldvai csángók kún-származásának és fényes megvilágítója két egymást kiegészítő régi magyar adatnak. Ugyanis Anonymustól (Béla király névtelen jegyzőjétől) tudjuk, hogy *Ed* és *Edumer* volt a hét kún vezér két előljáró — mert legelől említett — tagja. Ez a két vezér meghódolt Almosnak és feleségestől, gyermekestől, nem különben nagy sokasággal Pannoniába indula.¹⁹ Csakhogy a dolgot Kézai Simon mester jobban tudta és okosabban hallotta az öreg táltos magyaroktól, midőn azt írja, hogy Pannoniába *Edu* és *Edumer* közül csupán az egyik költözködött át a magyarokkal, a másik pedig Scythiában marada atyjánál.²⁰ Mi következik ebből a hihetetlenül értékes krónikás adalékból? Az a megbecsülhetetlen tanúság, hogy *Edumer* visszamaradt népe tovább élt és szaporodott Moldova földjén, — ősi jószágán, — amelyen a nemzetség egyik falujának neve *Edumer* (az eredetileg helyesen írt név romános ragozásával *Edumerești*) volt és maradt, mivel létezését még egy 1650-i oklevél is hitelesen bizonyítja.²¹

A Scythiában — Moldovában — visszamaradt kún vezér neve mindkét moldvai oklevélben (mind az 1449-i átiratában, mind az 1650-i eredetiben) helyesen *Edumer*nek van írva, amiből két további fontos tanúság következik. Az egyik az, hogy az Anonymus 17-ik fejezetében helyesen *Edumer*nek írt nevet²² a krónika másolója két további helyen hibásan másolta le tisztázásában *Edumen*nek.²³ A másik az, hogy előadásában Kézai felcserélte a két kún testvér nevét, mert íme *Edumer* maradt vissza Moldovában, nem pedig *Ed*, miként írja. Ezt az összevetést krónikájának másolója annyival inkább elkövethette, mivel meglehetősen pontatlan volt, amennyiben az Anonymustól átvett *Edu*

¹⁸ Az oklevél 1449-ből való átiratában, az „Uricarul“ c. történelmi tár XXII. k. (Iasi, 1893) 338. l.

¹⁹ Anonymus műve X. fejezetében.

²⁰ Kézai munkája X. fejezetében, amit aztán a Bécsi képes krónika is átvett.

²¹ Mihai Costăchescu: *Documentele moldovenesti înainte de Stefan cel Mare* vol. II. k. (Iasi, 1932) 375. és 412. l. Az oklevél átvéve az *Uricarul* 22. kötetéből, ahol először megjelent volt.

²² Ily szavakkal: *Et ibidem iuxta Tocotam et infra silvas dux Arpad dedidit terras multas diversorum locorum cum suis habitatoribus Edunec et Edumerneec.*

²³ A 8. fejezetben így ír: *Ed*, *Edum*, később a 10-ikben: *Edumen*, a 32-ik fejezetben meg: *Edume*.

ment is Edemennek írta, Edut pedig Ed-nek, más helyén meg Eed-nek.²⁴

Első helyen idézett krónikásunktól azt is tudjuk, hogy Árpád a két kún vezérnek (Edunek és Edumernek) nagy földeket adományozott; s azok a Mátrában feküdtek, ahol unokájuk várat épített és ősévé vált az Aba-nemzetségnek, miként ezt Kézai is megerősíti.²⁵ Most tehát, hogy a két nevezetes kún vezér ősi fészket Moldovában megtaláltak és Anonymus meg Kézai krónikájának egy nevezetes részéről megállapíthattuk, hogy az nem mese, azt hiszem magától elesik újabb történetírásunknak az a vélekedése, hogy az Aba-nemzetség hún-származásának hagyományát és a Csaba-mondával kapcsolatbahozását feltétlenül Kézai tudákos okoskodásának kell tartanunk.²⁶ Elesik pedig azért, mert itt Kézai feljegyzésének nem az a lényege, hogy a két kún vezérnek Csaba volt az atyja, — ami az események időrendjében zavart látszik kelteni, — hanem az, hogy ők kúnok voltak s az Aba-nemzetség ősei, akik Moldovában, a Tázló völgyében laktak, kiknek ott maradt utódai még a XVII. század közepén is Edumer nevű ősi szálásukat bírták. Érdekes egyébként, hogy maga az Ed név egy skythánépnek is neve, amely szó gyökét megtaláljuk Edelény, Ederics és Edve helységneveinkben; míg az őshazában Kom-Ed alakja is volt, habár külön is előfordult a szétválasztott név a skytháknál.^{26/a}

Hogy Scythia a leírt események idejében már a mai Moldova földje volt,^{26/b} azt Kézai további magyarázatából is tudjuk, mely szerint Ed és Edumer vezérek atyja, Csaba, Görögországból visszatérve Scythiába, nem hazulról, hanem a Corozmin-földről házasodott. Mi más ez a *Corozmin* északi Moldova (Bukovina) s a tőle keletre fekvő terület régi *Cozmin* nevével, ahogy azt a középkorban hívták, sőt ilyen nevű falu még a XVII. században is létezett Cernăuți közelében.²⁷

²⁴ Simonis de Keza *Chronicon Hungaricum*-ának jelzett helye így szól: Iste ergo Chaba filius Ethele est legitimus ex filia Honorii imperatoris Grecorum genitus, cui Edemen et Ed filii sui sunt vocati. Edemen autem, cum Hungari in Pannoniam secundario sunt reversi, cum maxima familia patris et matris introivit. Nam mater eius de Corosminis orta erat. Eed vero in Scythia remansit apud patrem. Ex isto enim Chaba generatio Aba est egressa. *A magyar honfoglalás kútfői* (Budapest, 1900) 484. l. Ez talán hibátlanabb kiadása.

²⁵ Anonymus XXXII. fejezetében olvassuk: Tunc dux Arpad in silva Matra dedit terram magnam Edu-nec et Edumer-nec, ubi postea Pota, nepos eorum, castrum construxit, ex quorum etiam progenie, longo post tempore rex Samuel descendit, qui pro sua pietate oba vocabatur.

²⁶ Hóman Bálint vélekedése *A magyar hún-hagyomány és hún-monda c. műve* (Budapest, 1925) 74–78. l.

^{26/a} Anton Carl Fischer: *Erklärung der skythisch-sarmatischen Namen und Wörter aus der ungarischen Sprache* II. köt. (Berlin, 1917) 37. és 92. l.

^{26/b} Skythia kiterjedésének kérdését igen jól megvilágítja Fehér Géza *Beiträge zur Erklärung der auf Skythien bezüglichen geographischen Angaben der ungarischen Chroniken* c. értekezésében; a Körösi Csoma-Archivum I. k. (Budapest, 1921) 40–58. l.

²⁷ Cantemir Demeter fejedelem Moldváról szóló könyve latin kiadása 17. l. így: pagus Cozmin ad annem Cuczur.

A két kún-vezér — Edu és Edumer — együttélésének és birtoklásának Cumaniában sajátosképen más nyoma is van Moldva-Havasalföldében: mindenütt, ahol kúnok tanyáztak és kúnok adtak mai napig fennmaradt nevet lakóföldjüknek. Így Moldovában van Brăila-megyében Edu halma (*Movila Edului*) két helyen is; Dorohoi-megyében meg Edu rónája (*Podișul Edului*) és Edu tava (*Balta Eduța*) a Prut közelében; ugyanott Edu völgye (*Valea Eduțului*) az Edu hegye alatt (*Dealul Eduțului*) egy mainapig is Edu (*Eduț*) nevű falu határában, Iași-megye Turia járásában, a Prut folyó jobb partján; mind meg annyi helynév kún lévén egy rakásban. Am Havasalföldében is van Edu völgye (*Valea Edului*) Vâlcea-megyében, az Olt közelében; Edu tava (*Balta Edului*) Dolj-megyében, amelynek közelében ömlik az Arpadia a Gilort folyóba; aztán még egy Edu völgye (*Valea Edului*) Muscel-megyében,²⁸ ahol amúgy is sok a kún helynév. Ide tartozik még a Berlád folyóba ömlő *Idrics* patak is, a mellette fekvő két hasonló nevű faluval, amelyeknek lakói nagyrésztben részesek.^{28/a} Ime, micsoda élő történelem ez a magyar krónikákból megismert *Edu* tanúsága mellett!

Ezek a ma is élő helynevek époly fényes bizonyosságai a kúnok első telepeinek, mint idézett két moldvai okleveles adalékunk, amelyek ekként Edu és Edumer első szállásaira világítanak fel. Sőt ez okleveles adatok régebbiek nem is igen lehetnek, mivel a legelső ismert moldvai oklevél 1374-ből való. Ez időtől kezdve azonban 1437-ig rengeteg kún-magyar hely- és családnevünk van a moldvai csángók földjén. De megjegyzem, hogy nagyobb tanúság okáért azokat nem lefordítva közlöm, hanem eredeti írásmódjukban, úgy amint ó-szláv nyelven szerkesztett oklevelekben magyarosan írva — s gyakran magyaros ragozással is — találhatók. Míg azonban a fenti helynevek úgyszólván a kúnok első foglalása térképét szemléltetik, az alább következők a csángóföld XIV—XV. századi rajzát nyújtják, úgy amint azon még a szláv nevek is magyarosan átalakultak az évszázadok folyamán magyarrá vált kúnok nyelvén.

Ime a hely- és folyónevek: *Sós Tázló* 1399-ből, *Kraszna patak*, *Fekete Krakó*, *Szék-Sác*, *Bérc*, *Gherghel*, *Beresti*, *Avar*, *Temes*, *Leukus*, a mai Szabófalva mellett, tehát az északi csángók földjén, *Buciumeni* és *Gociman* falvak 1424—1442 közt; *Léte*, *Szarka patak*, *Huba* a tázló vámnál, *Ruda patak*, *Tamáspatak*, *Annuska udvara*, *Almásvize* egy 1435-i oklevélben és *Bálint falu* a Szeret partján 1492-ben. A felsorolt nevekkal kapcsolatban az alábbi magyar nevű birtokosok fordulnak elő: *Giula* 1384-ben és leányának ura, *Soldan*, *Jónás vitéz* 1392-ben, *Ravasz*, *Zsurzs* ungureanul, *Sándor vajda* szolgája, aki *Bákó* melletti birtokára kap megerősítést, *Domonkos asztalnok* 1409-től kezdve, aki később 1432-ben *Damakos* néven szerepel, *Giurca*, *Veres*

²⁸ A *Marele Dicționar geografic al României* III. k. (București, 1900) 305—306. l.

^{28/a} Az id. *Dicționar geografic* III. köt. 33. l. Erről a folyóról Weigand tévesen írja, hogy neve a kisorosz jádro szóból ered és hibás az is, hogy a Szeret baloldali mellékfolyójának nevezi. (Id. m. 88. l.)

Tódor, Bákó melletti falujában 1414-től kezdődőleg, atyjafiaival 1546-ig követhetően, Dienes 1428-ban, aki kilenc év múlva már logofet; Sándor, Tivadar, Miklós és Sándor 1397-ben, kinek utódjai még 1803-ban is ugyanazon csángóbirtokon élnek; Giurgiu ungureanul 1409-ben Bákó mellett, Dankó György fia, aki 1433-ban adományul négy tatár szállást kap a vajdától, Atok György 1434-ben,^{28/b} kinek adománylevelét a szucsvai vajdai udvarban Dancs diák írta, aki hét év múlva már asztalnok; Lázár, Forró Balázs és Misa, mint tanúk 1435-ben; Sándor szpátár 1455-ben, aki nyole esztendő múlva már logofet; Aczél Mihály íródiák 1436-ban, ugyanekkor Ungureanu Péter, aki Bákó tartományban kap két falut s végül Béla 1437-ben.²⁹

Az idézett helynevek közt néhány szlávós is akad, mint pl. *Kraszna* és *Szalonc*, de azok Moldovában csángó hatás útján jutottak a román nyelvbe. Másik megjegyzésem, hogy az oklevelek „ungurean“ vagyis „magyar“ nevezete mindig csángóra vonatkozik, akiket mai napig is úgy hívnak Moldova csángólakta vidékein. A nép így különbözteti meg a katolikus csángókat a moldvai görög-keleti románoktól.

A felhozott helynevek közt sok van felismerhetően kún származású. De szándékosan hagytam külön fejtegetés tárgyául az 1409-ben előforduló és 1432-ben is előjövő *Turul* falut a Bákó mellett, a Tázlóba ömlő Turul-patak mentén, melyet György csángó kap adományul a vajdától. Néhai Thury Józseftől tudjuk, hogy a *turul* szó kún név s e névvel kapcsolatban nemrég mutattam ki, hogy az első Baszarabák címere ugyancsak a *turul* volt, mint őseinké, akikkel a Baszarabák — mint kúnok — évszázadokig együtt éltek az ázsiai őshazában s később az ún-kúnokkal Moldovában, ahonnan a XIII. század második felében fellekeredvén, alapították a havasalföldi vajdaságot a magyar királyok fennhatósága alatt. Hogy pedig okoskodásom nem pusztá képzelődés eredménye, bizonyítottam avval a fontos okleveles adalékkal, hogy ez a ma is *Turlui* nevű moldvai falu még 1462-ben is evvel a nagyértékű megkülönböztetéssel fordul elő: *Turlui* vagy másnéként *Komán mezeje*, *Turlui*an Sima jószágá a *Turlui* pataka mellett.³⁰ A nevezetes falu lakói természetesen hamarosan csángókká váltak, s még a XIX. század elején is felerészben azok voltak.³¹ Sőt igen érdekes, hogy még a *Turlui*an részes bojer-család is élt (még 1850-ben is) ősi jószágán tizenkét csángó-családdal gazdálkodva.³²

^{28/b} Érdekes idejegyezni, hogy Szeged mellett is volt egy Átokszállása nevű kún szállás, ma Átokháza.

²⁹ Costăchescu tanár id. műve jelzett éveit alatt.

³⁰ Ld. *Originea stemelor țărilor române* c. értekezésemet, a bukaresti *Revista Istorică Română* 1931. 225—232. l.

³¹ Comes Géza Kuun *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima* c. műve I. k. (Claudiopoli, 1893) 181. lapján: *In nomine possessionis eujusdam in Moldavia Turlujan dictae, quam priore hujus saeculi dimidio partim Hungari incolebant, fortasse vocabulum Turul continetur.*

³² Említi Jerney, id. m. I. köt. 218. l.

III.

A magyar husziták Moldovába költözködése.

Tanulmánya második részében Karácsonyi János azt írja, hogy miután 1412 után dult hazánkban a huszitizmusnak nevezett nagy vallásos mozgalom, melynek főfészke a Szerémség volt, az onnan 1439-ben Moldovába üzött huszita magyarok ősei a csángóknak. Ez a megállapítás azonban csak azokra a hazánkból kiüzött magyar huszitákra vonatkozhatik, akik Moldovában telepedtek le, azokon a helyeken, ahol már magyarul beszélő fajtestvérekre akadtak az ősi csángó népből, amelybe aztán hamarosan beolvadtak. Elméletét Karácsonyi arra alapítja, hogy a szerémségi magyarok utódai lévén a 850 táján a kazar nemzettől elvált kabaroknak, akik nyolcadik nemzetként a honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak, megtanulták ugyan a magyarok nyelvét s a magyarokkal vallásilag is egyesültek, de egyet a középük települt papoknak sem sikerült megváltoztatni, t. i. azt a sziszegő beszédmódot, amely a török nyelvből megmaradt s a moldvai csángóknál is megvan mind a mai napig, „emlékeül annak, hogy ezer év előtt más nemzet fájáról letörve találtak a magyarokban előbb hű szövetségeseket, azután testvéreket.”¹

Az elmélet e részének helyességét igazolta Losonczy István, midőn tanulmánytárgyává téve a Szerémségben élő magyarok nyelvét, arra az eredményre jutott, hogy nyelvi okokkal nem cáfolható meg Karácsonyi felfogása s így nem tartja valószínűtlennek, „hogy a csángóknak legrégebb elemei Szlavóniából származnak s a legelső moldvai magyarok a huszita üldözés miatt költöztek oda.”² Ez persze most már — fenti okleveles bizonyítékaim után — úgy értendő, hogy a huszita-mozgalmak miatt kiüzött magyarok Moldvába telepedésének lehet bizonyítéka beszédjük sziszegő sajátága, de semmiképen sem úgy, mintha ezek lennének ott a csángók legrégebb elemei. Bizonyítéka ennek az is, hogy a huszitizmusnak az egész csángó lakosságra különösebb befolyása nem volt, amennyiben Miatyánkjuk szövege eltér a huszita biblia Miatyánkjától.³

A huszita magyarok kivándorlásáról bővebb adatokat történetírásunk nem nyújt, sem pedig Moldvába telepedésükről nem szólnak a moldvai krónikák. Letelepedésükről mindössze 1461-ben Moldovában szerkesztett hittételök tanuskodik,⁴ meg a Prut-folyó közelében fekvő

¹ Karácsonyi, id. h. 18. l.

² Losonczy István: *A moldvai csángók eredetéről*, Magyar Nyelvőr 1915. 66. l.

³ Ezt Csúry Bálint figyelte meg a Bogdánfalván leírt csángó Miatyánk kapcsán, melynek szövege még leginkább a Peer-kodexéhez áll legközelebb, de készülhetett az valamely bibliafordítástól függetlenül is a hívek számára. Magyar Nyelv 1930. 170—172. l.

⁴ Kiadta Tóth-Szabó Pál *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon* c. műve (Budapest, 1917) 433—436. l. (Fermendzin könyvéből lenyomatva.)

Huși város alapításának legendája. Ezt a csángók Bandini érseknek 1646 telén akként adták elő, hogy midőn Mátyás király 1460 táján a törökök elleni hadjáratából Boszniából hazatérve, Sopron és Pozsony környékén több magyar és német huszitára akadt, azok közül a predikátorokat elevenen eltemettette; nehogy azonban ez eretnokség mételye tovább terjedjen, Hus követőit összefogdostatta és Moldovába üzte, ahol letelepedésük fő helyét mesterük tiszteletére Hus nevérol nevezték el. A város román történetírója, Melchisedek püspök, ezt mesének véli, mert a város alapítója az oklevelekben először 1489-ben említett Hus György nevű bojár lehetett. Am ennek könnyen ellentmond az a tény, hogy a városnak még Bandini idejében is nagyobb számú volt a magyar, mint a román lakossága, mivel az érsek 682 embert számolt benne s ezeknek a befolyása természetesen akkora vala, hogy városbíróul egyik évben magyart, a másikonban románt választottak.⁵ E mellett a magyarok oly tekintélyesek voltak, hogy a városnak csak kis részét engedték át lakóhelyül a románoknak. Ez pedig nagy szó, ha meggondoljuk, hogy Huși városában István moldvai vajda 1495-ben görögkeleti templomot épített nyári palotája udvarán, amely száz év mulva püspökségi székesegyházzá lett. A magyarok azonban a környezet hatása alatt mind jobban elrománosodtak. Mivel pedig katolikus templomuk újraépítésére nem nyertek engedélyt az ó-hitű püspöktől, a szomszédos Kornfaluba szorultak s kénytelenek voltak megelégedni ottani kápolnájukkal.⁶

A Moldvába kiüldözött huszitákkal hozták kapcsolatba napjainkig a tatrosi 1466-ban másolt magyar bibliát is, de Gálos Rezső róla írt tanulmányában nemrég kimutatta, hogy ez helytelen s így „a huszita biblia-fordítás emlegetését ki kell törölnünk a magyar irodalom történetéből,”⁷ bár abba mégis csak beletartozik.

Moldvai középkori magyar és magyaros hely- és tulajdonneveink 1437-ig bemutatott lajstromát további húsz éven át egészíthetem ki Costăchescu Mihály jási tanár jeles oklevéltára befejező második kötete gazdag anyagából, amely a szétszórtan megjelent okleveleket is felöleli a képzelhető legnagyobb teljességben és tudományos szempontból is mintaszerű szép kiadásban.

1438-ban Sándor fia Kozma, kinek már nagyatyja is zászlósúr s később egész 1457-ig követhető, Balázs (Bálos) pohárnok, Forrópan Forou, Berindei és Dancs asztalnokok, valamint Dienis logofet Illyés vajda udvarában; György csángó (Giurgiu Ungureanul) Bákó körüli birtokos, már 1409 óta, Tivadar már 1428-ban is, kinek családját 1498-ig követhetjük. Folyónévül előfordul *Krakó vize* és *Tatárka pataka*, Neamțu-megyében.

1439-ben *Böszörmény* (Bârsomean) falut találunk Botoșani-megyében, épígy *Buciumeni* és *Temes* (Temeșești) falvakat, valamint több

⁵ Bandini id. m. 197. l.

⁶ A *Marele dicționar geografic al României* III. k. 758–760. l.

⁷ Gálos Rezső: *Legrégibb bibliafordításunk*, 2. kiadása (Budapest, 1928) 26. l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 9. sz.)

Halom melléknévvel képzett helynevet Suceava-megyében, *Holm*nak írva így: *Holmul negru* stb. 1443-ban *Kopasz* (Copoșești) falu fordul elő a Somuz partján, Sana, Berkes-Bearchis, Hodor Burciuc kúnos nevekkel, valamint *Örményes* (Urmeniș) patak; 1445-ben *Ciumălești* falu szerepel a Szeret mentén, *Csonka* (Ciunca) és *Karácsonköve* község, Peatra nevének ősi magyar nevéként; 1446-ban *Acél* (Oțel) Dragomir *Bodza* (Bozieni) falura nyer birtokerősítést, amelyet Kormohuz Stanciutól vásárolt; 1448-ból a *Kórod* vizét ismerjük; 1452-ben *Dancs* porkoláb szerepel, *Sándor* (Șandru) pedig *Lyukas* (Iucaș) faluban birtokol már 1440 óta, végül 1456-ban *Urmező* (Urmezeu) falu tűnik fel Hotin mellett.

Nem kevésbé tanuságosak az oklevelekben előforduló és következetesen használt alábbi magyar kifejezések: *bărbântă*-berbence, *berbeci*-berbecs, *bir*-bér adó-értelemben, *birău*-bíró, *cântar*-kantár, mérleg, *cârciumă*-korcsma, *diac*-diák, *florini ungurești*-forint, *heleşteu*-halastó, *hotar*-határ, *hotnog*-hadnagy, *iliș*-élés, adónem; *gold*-zsold; *majă*-mázsa; *nădragi*-nadrág, *păharnic*-pohárnok, *pâră*-per, *pârcălab*-porkoláb, *pradă*-préda, *sabie*-szablya, *sălaş*-szállás, *strajă*-strázsa; *șapcă*-sapka; *șetrar*-sátoros, *tarcan*-tárkán, adómentes; *vamă*-vám és *vameș*-vámos. Igaz, hogy e szavak egyrésze szlávós, de érdekes jelenség, hogy azok magyar alakjukban mentek át a moldvai nyelvbe.⁸

Costăchescu oklevéltára közvetlen kiegészítője kíván lenni annak a korábbinak, amely István vajda, Mátyás király kortársa, okleveleit tartalmazza néhai Bogdan János volt bukaresti egyetemi tanár pompás kiadásában, számos csángó-magyar adalékkal az 1457—1503 közti évekből.⁹ Ime belőle néhány hely- és folyónév: *Almás falu*, *Kis Almás falu* és patak, *Almásmező*, *Ardó*, *Aszó*, *Avas* (Aoșa) *hegy*, *Bahló*, *Bahna*, *Bakó*, *Balintit* (Balintesti) falu, *Balomir*, *Berhes vize*, *Botos* (Botăș) falu, *Buda*, *Bulhák vize*, *Farkashegy*; *Fedeles*-Fedeleşani, *Halastó*-Heleşteu, *Halom*-Holm; *Hodor*, *Homor vize*, *Horgas* forrás-*Fântâna Horgăi*, *Kálmán*-Kaliman, *Kálnó*-Kolunoi, *Kopasz* (Kopoșești) hegy és falu, *Korod*, *Krakó*, *Lábas* (Lăbășești) Bacău-megyében, *Laczkó*, *Lászlófalva*, *Lökösfalva* (Leucusani) Roman-megyében, *Lukácsfalva* (Lucăcești) Bacău-megyében, *Lyukas* (Iucaș) hegy és falu Neamțu-megyében, *Madarász* (Mădărjești) eltűnt falu Suceava-megyében, *Majtény* (Măiatini) patak Beszarábiában, *Nádas* (Nadișa) Bákóban, *Niemic* és *Nemes* a mai Peatra Neamțu, *Oituz* folyó, *Rekető* (Răcățau) vize, *Reketyés* (Răchitiș) falu, *Ruda* pataka, *Szabófalva* (Săbăoani) Roman-megyében, *Szakállos* (Sacălișești) falu a Tázló torkolatában s egy másik Románban, *Szalonc* (Solonț) folyó és község Bacău-megyében, *Szamos* folyó, *Szarka* (Șarcă) falu Iași-megyében, *Szék* vize, *Szeret* folyó és város, *Szöcs* (Socii) falu Neamțu-megyében, *Tamásfalva* (Tămășeni) Fălciu-megyében, *Tankó* pataka, *Tarkó* vize, *Tatárka* patak, *Tatros* folyó és város, *Tázló* és mellékvize, *Torontál*

⁸ Az Uricarul XVIII. k. 15. l.

⁹ Ioan Bogdan: *Documentele lui Ștefan cel Mare*; București, 1913. Két kötet. Ismertettem az Erdélyi Múzeum 1914. 279—282. l.

(Torontai) Beszarábiában, *Turia* hegye; továbbá romános képzéssel a csángók hegyeire, völgyeire és szőleire vonatkoztatva *Ungurași, Ungureni, Dealul Ungurașului, Valea Ungurului, Viile Ungurilor* stb.

E felsorolt helyek birtokleveleiben ilyen nevekkal találkozunk: *Avar, Bibarcz, Biró, Horvát Lőrincz, Kis László és Farkas, Fazekas* (Fasechiș) ungur, *Gáspár, Gyurka-Jurcău, Imbre, Oláh János, Sebestyén, Stecko, Tót István* harlói lakosok 1499-ben; *Miklós vornik, Agata* asszony, *Korod György* bojer, *Tumurug* rezes-nemzetség Bákó- és *Kocsorbeni* rezes-nemzetség Tecuci-megyében; *Barta és Tamás* Vasluiban, *Bene, Bocz Laczkó és Lukács, Boncsok, Bora Sándor, Borcsa diák; Botos, Buda, Buza János és Mihály; Damokos* asztalnok, *Dancs, Dankó, Délceg* (Deltag) *Péter, Dienes* bíró, *Domokos, Farkas János és Péter, Hodor, Horvát Márkus, Huszár Péter, Indre-Endre, Jónás, Kálnó* (Kálnău) szpatár, *Kozma, Mátyás és Máté* diák, *Madarász, Madárzsák* (Mădărjak) lányai, *Mihály* mester, *Násfa Illyés, Némái Iván, Ördögös* (Urdugas) *Tódor, Reczés* (Reaș) neameui porkoláb, *Stecko* diák, *Szakállas Iván és Tódor Tamás* Vaslui-megyében; valamint az ilyen kúnos nevek, mint *Kupcsics* logofet és *Pogan Danciul* avagy például: *Ivánka Ungureanul* és *Oana Ungureanul* stb.

Ezeknek a csángó-magyaroknak még az az érdekességük is van, hogy egyrészüknék az őseit már korábbi jegyzékünkéből ismerjük, másoknak az utódai pedig sokáig szerepelnek később is a moldvai oklevelekben. Így Pan Șandru 1517-ben, kinek az Ojtoz vize melletti birtokukban utódait 1591-ben Tamás tatrosi scultetus erősíti meg.¹⁰ Korlát Tódor bojer István vajda udvarában él egy Tatrosi nevű kancellárral együtt 1518-ban.¹¹ Birtalan és Joanis diákok Péter vajda udvarában működnek 1529-ben.¹² Az Agapia zárda melletti *Ungurești* falu dolgában pedig 1610-ben egy Székely nevű kamarás jár el.¹³

Az oklevelekben előjövő magyar nevek jegyzékét még az alábbiakkal egészíthetem ki: *apród, bán, chezăș-kezes; cheltui-költeni, fertal-fertály; helgie-menyéthölgy, medenicear-a* medencéből képezve, *megiaș-mesgyés, szomszéd, mertic-mérték, ocna-akna, veg-vég* posztó, *viteaz-vitéz, katona* (miles) értelemben.^{13/a}

Kiegészítésre szorul Munkácsi Bernát ama vélekedése is, hogy a moldvai csángók elszékelyesedett kúnok, mert ez csak is a déli csángókra találna, ha ősi kún-telepeik annyi bizonyítékát fel nem soroltuk volna. Helyesen tehát azt mondhatjuk, hogy beszédjük hatása érezhető nagyon, mivel e déli csángók nyelve és szókincse leginkább hasonlít a

¹⁰ Az *Archiva Istorică a României* 1864. évf. 29. és 105. l.

¹¹ Wickenhauser után Hurmuzaki: *Documente*, II/3. k. 297. l.

¹² Egy Hârlăuban általuk 1529 október 4-én írt oklevélben, St. Nicolaescu: *Documente slavo-române* (București, 1905) 158. l.

¹³ Az *Archiva* id. 1864. évf. 22. l.

^{13/a} A régi szláv-román oklevelekben előforduló magyar neveket Tremel Lajos foglalta össze fogalomkörök szerint csoportosítva, *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen* c. értekezésében, az *Ungarische Jahrbücher* VIII–IX. kötetében; Berlin, 1928–29.

székelyekéhez, habár sok olyan sajátsága van, mely a székely nyelvből nem magyarázható meg. Még szembetűnőbb ez „az északi csángóknál, Szabófalván, akiknél a régi moldvai csángó nyelv tisztábban őrződött meg, mint délen“¹⁴ és e mellett figyelembe veendő az a néhány száz eredeti szavuk, amely semmiféle magyar tájshólásban meg nem található és kétségtelenül kún hagyatéok.

Nevezetes Weigand további kijelentése, hogy Moldovában a székelyt a csángóval összetéveszteni lehetetlen, mert a csángóknak más a nyelvök, típusok és ruházatuk. Ezt a három fontos dolgot bővebben is kifejti. De nem kevésbé fontos az, amit arról ír, hogy a szűk Susita-völgyben, fel Sovejáig, az öregebb csángók ma is boncsokban hordják a hajukat vagyis leborotválják homlokuk felett meg két oldalt a haját 2—3 újjnyi szélességben,¹⁵ akár csak Keleten a mai török-tatár népek. Épígy „kún eredetre mutatnak a Bákó mellett ma is látható *kún hal-mok*, melyekről szóbeli hagyomány után a csángók beszélnek, hogy ott elődeik az isteneknek lovakat áldoztak fel,“ miként azt már a lelkes Gegő páter feljegyezte,¹⁶ talán azért, hogy róla a szaktudomány tudomást ne vegyen.

IV.

Székelyek lassú beszüremkedése Moldovába.

A székely hatás a csángók nyelvében a szomszédos Erdélyországból való lassú beszivárgás eredménye.¹ Ezt a beszivárgást régebben nem ismerték s ezért Szarvas Gábor, aki a nyelvészek közül elsőül járt a moldvai csángók közt és írt nyelvükről,² — épen hatvan esztendeje, — azt hitte, hogy „a nyelvbéli adatok kétségtelen tanuskodása szerint a moldvai csángók s a székelység egymástól elszakadt részeknek bizonyulnak, úgyhogy a csángók a székely néppel hajdanában egy fajt

¹⁴ Wichmann György megfigyelése. *A moldvai csángó mássalhangzók történetéből* c. értekezés befejező soraiban, Magyar Nyelv 1908. 160. l.

¹⁵ Gustav Weigand: *Die Dialekte der Moldau*, im Neunten Jahresbericht (Leipzig, 1902) S. 143: Im Susitathale trifft man vielfach ältere Personen, die sich die Haare an Stirne und Schläfen etwa 2—3 cm. breit abschneiden und rasieren, so oft sie nachwachsen. Früher war diese Sitte viel allgemeiner, sie hat sich in grösserem Umfange nur bei den Tschango gehalten. Lásd Györffy István ide vonatkozó cikkét is: *Tarfejű férfi Moldvából*. (Képpel.) Népelet 1926. 29—30. l. Német kivonatban, *Beiträge zur kahlen Haartracht in der Moldau* címen, az Anzeiger 1926. 48. l.

¹⁶ Gegő Elek id. m. 68. l.

¹ A moldvai székely telepekről legelőbb Nagyajtai Kovács István értekezett *Moldva magyar nyelvet beszélő lakóinak egy része: székelyföldről oda kiköltözött székelyek maradéka* c. munkájában a Nemzeti Társalkodó 1836 dec. 20. és 27.-i 25—26. sz. 387—406. l.

² Szarvas Gábor tanulmányában, a Magyar Nyelvőr 1874. 6. és 54. l.

képeztek.“ Látszatra a dolog így is néz ki, csakhogy a látszatot megcáfolja a valóság. Ez pedig az, hogy apró kivándorlás, tehát beszivárgás, már az első Árpád-királyok alatt állandó volt. Miért? Azért, mert a Magyarországból való kivándorlásra három dolog csábítá és ösztönzé az embereket: 1. A szomszédos Moldovában — Kúnországban — a könnyebb birtokszerzés és megélhetés lehetősége, mivel ott tizedet nem kellett a papnak fizetni, sem kilencedet a földesúrnak; 2. a honvágy, illetve visszavágyódás az Edu vezérrel elhagyott hazába; 3. a későbbi, újabb időkben pedig menekülés a katonafogdosás elől.

Első állításunk bizonyosságául szolgálnak azok a rendeletek, amelyekkel királyaink, még a tatárok beütése előtti időben, megtiltották a kivándorlást; az utolsó igazolásául meg azok a napirenden volt kiszökések, amelyek legnagyobb számban a XVIII. század végén történtek Erdélyből, az osztrák uralom katonafogdosó lelketlen eljárása miatt. A két korszak közé esnek azok a majdnem állandó szórványos kitelepések, amelyek a moldvai vajdák tudtával és gondosan megállapított szabályok szerint intézményesen folytak a legrégebb idők óta. Ezek a birtokos bojérok, de főleg kolostorok által létesített szállásolások = sloboziák vagyis „novae plantationes“ jellegű telepítések, melyekkel rendkívüli kiterjedésű, parlagon heverő lakatlan földjeiket idegenből behívott emberekkel népesíték be és tették termékenyekké.³ Ennek a nagyszerűen bevált intézménynek legrégebbi írott nyomát 1458-ból ismerjük, amikor Nagy István vajda a románi püspökséghez tartozó *Lőkös* (Leucuseni) nevű két falu bármily nyelvű lakóit felszabadítja három esztendőre mindenféle *élés* (ilisz) és *bér* (bir) fizetése alól. Ugyanő telepít magyarokat tíz esztendő mulva, a Mátyás királlyal való háborúja után, tán azok közül, akik önként visszamaradtak a hazatérő király seregéből, Bákó vidékére, ahol őket bojárjai közt szétosztá.⁴ Jeremia vajda 1602-ből való urikjai, továbbá Sándor vajdáé 1629-ből szintén magyar telepésekről szólnak. Istrate Dabija vajda (1661—1665 közt) megengedi a husi püspöknek, hogy Erdélyből hozathasson magyarokat s azoknak négy évi adómentességet biztosít. Duka vajda 1669-i engedélyével a bistricei kolostor magyarokat telepít. István vajda pedig 1673-ban sloboziát engedélyez a Román tartományban lévő Sagna folyó mellé, amely név se nem magyar, se nem román. Ez a telepítési rendszer még István vajda koránál is régebb Moldovában, mert magyar falvakat

³ Erre vonatkozó alábbi adataimat V. A. Urechia *Notițe despre slobozii* című tanulmányából vettem, amelyben 52 oklevelet közöl és ismerteti a Román Tudományos Akadémia *Analele* c. kiadványa 1887-ben megjelent IX. k. 149—174. l.

⁴ Cantemir Demeter moldvai vajda nagyértékű adaléka Moldva leírását tartalmazó műve latin kiadásának 18. lapján így: *Bacovium habet episcopum ecclesiae Occidentalis, qui Bacoviensis nominatur. Sunt enim in submontanis districtibus complures subditi Moldavorum, tum natione, tum religione, ut se vocant, Catholici, quos Stephanus Magnus, victo Mathia Hungariae rege, inde abegerat et suis boeronibus donaverat.*

(Ungureni) találunk nem csángó-lakta vidéken is, már a XV. század elején. Igy 1414-ben a Berlad folyó mentén, 1429-ben Suceava-megyében és 1452-ben a Prut mellékén.⁵

A sloboziák keletkezését és rendkívüli elszaporodását három fontos körülmény biztosítja: a) rendszeren két-négy esztendei teljes adómentességet élveztek; b) őket a vajdák külön joghatóság védelme alá helyezték s így függetlenek voltak minden egyéb állami közegtől, s végül c) lakosságuk zavartalan nyelv- és vallásgyakorlat mellett élhetett. Az adómentes évek elteltével a sloboziák lakói igen mérsékelt adóval tartoztak. Igy például a jási metropolia telepein még 1758-ban is házas ember évi 8 lejt, nőtlen négyet fizetett, negyedévi könnyű részletekben. De ami ennél is fontosabb volt, a sloboziákon állami embernek, a Vornikon kívül, még járnia sem volt szabad, tolvajlás és emberölés esetét kivéve, amelyeknek letárgyalása a vajdai szék elé tartozott. A határszéli csángók földjén sok község egyáltalán nem adózott. Ilyen teljes adómentességet élveztek például a Nagy Tázló vidéki lakosok Ghika György vajda 1657-i urikja alapján, amiért határőri szolgálatot végeztek.⁶ Ez kétségtelen ősi joguk megújítása lehetett, amire mindig erőlesen hivatkoztak, ha abban megrövidülést szenvedtek. Dormánfalva (Dărmănești) lakói például 1649-ben Vasile Lupu vajda színe előtt jelenték ki egy per alkalmából, hogy az erdélyi határokig terjedő földeket őseik szereztek meg s azokon ők egyúttal határőrszolgálatot is teljesítenek.⁷

Am ez a kiszivárgás Erdélyből sem a középkorban, sem azután nem volt oly nagyarányú, — a vázolt kedvezmények mellett is, — hogy a székelyek önálló telepet alkottak volna Moldovában. Mert kijöve, vagy elvegyültek a csángó népben, melynek nyelvét a sajátjukkal gazdagíták, vagy pedig hamarosan románokká váltak a kolostoroktól alapított sloboziákon, idegen — román — új környezetükben. Ez utóbbit igazolja a Moldovában mai napig is meglévő sok Ungureni nevű község, melynek lakossága immár századok óta elveszté székely nyelvét. Megtörtént olykor az is, hogy hivatalosan érkeztek vagy esetleg kényszerűségből mentek ki Moldovába s ily esetekben a bojárok vagy a kolostorok jobbágyaivá kellett válniuk.^{7/a} Igy történt például a XV. század végén,

⁵ Costăchescu id. műve jelzett évei alatt.

⁶ Ghika vajda id. urikjának vonatkozó szavai így szólnak: pentru căci Domnia mea i-am lăsat să păzească strajă pe apa Tazlăului celui mare, cum ține și alte străji și toate să li se ție. (Urechia id. h. 173. l.)

⁷ Uricul din 16 Noemvrie 1649 aminteste cum satul Dărmănești a probat lui Vasile Lupu, în procesul ce a făcut acestui sat mănăstirea Pângărații pentru niște poeni și curățituri din munte, dela hotarul Transilvaniei, că acele poene au fost *descălecate* de moșii și strămoșii și părintii locuitorilor din Dărmănești, fiind acolo de strajă. (Ibidem, p. 169.)

^{7/a} Ezt maga Cantemir fejedelem írja meg legvilágosabban, midőn megemlíti, hogy Moldovában a jobbágyok nagyobbára Erdélyből bevándorolt magyarok, akiknek neve ott Ungureni vagy vecini, annak jelentésül, hogy a szomszédból jöttek; Cantemir id. műve német kiadása 274. l. és román kiadása 131. l. Ezt Románia nagy földrajzi szótárának számos adata is igazolja s így egyáltalán nem állhat meg Iorgu Iordan tanár evvel szemben

midőn Báthori István erdélyi vajda kegyetlenkedései és zsarolásai miatt szöktek ki sokan Székelyföldről,⁸ hogy aztán már az első vagy második nemzedéken elveszítsék nyelvüket és származásuknak még az emlékét is.

A régi — mondjuk középkori — időben történt kivándorlásokról azoknak gyér okleveles nyomai mellett az a körülmény is biztos tájékoztatást nyújt, hogyha a székelyek nagyobb csapatokban vonultak volna ki erdélyi lakóhelyeikről Moldovába, akkor — miként már régebben kimutattam — a moldvai csángó falvak közt épúgy találánánk „Szent“ előnevűeket, mint Székelyföldön, ahol egymást érik a Csik-Szent-Domokos, Csik-Szentlélek, Csik-Szentmárton, Csik-Szenttamás, Szentgerice, Szentkatolna nevű helységek. Ilyenek teljes hiánya szintén azt a felfogásmat erősíti meg, hogy a csángók Moldovában őslakók, akik községeiket még a pogánykorban alapították. Azokat a kereszténység földjükön már készen találta, illetve neveiket még a kúnoktól vették át s tartották meg hagyományszerűleg akkor is, mikor a kún-nyelvet rég nem beszélték.⁹ Hogy pedig ez az elmagyarosodás hamar végbement, arra még okleveles nyomunk is van, amennyiben a Bákó melletti Ungureán falut, György csángó (Ungurean) jószágát, melynek határa a Turlui vizéig és Conan helységig terjed, már 1409-ből ismerjük.¹⁰

Megemlítem még az Illyés vajda 1433-ból való latin oklevelének *Egyedhalma* — a mai Adjud — kún-magyar nevét, főleg azért, mert ez vezette Karácsonyt arra a téves megállapításra, hogy ennél régibb magyar név Moldovában nincsen.¹¹

való tagadása, midőn *Rumänische Toponomastik* c. műve (Leipzig, 1924) 108. l. így ír: Alle Orte mit dem Beiworte Unguréni sind Dörfer, deren ursprüngliche Bevölkerung aus Rumänen bestand, die Ungarn her eingewandert waren. Ich komme auf diese bekannte (!) Sache nur deswegen zurück, weil das *Dictionar geografic* sagt, dass der Name Ungureni „Ungarn“ bedeute. (Jordan állítása legfeljebb a Munteniában letelepedett erdélyi román bársan-juhászokra vonatkozhatik, akikről alább idézett értekezésemben bőven írtam. De ez a moldvai kérdés egész más dolog, melyet Cantemir közvetlenebb megfigyelés alapján jobban ismert.)

⁸ A hét székely szék II. Ulászló királyhoz intézett 1493-i siralmas panaszleveléből, melyben szomorú sorsukon így keseregtek: Nonnulli ex incolis terrae Maiestatis Vestrae in Moldavia et partibus Transalpinis araverunt et seminaverunt, seque waivodis dictorum regnorum in jobbagionem dederunt, terram Maiestatis Vestrae reliquentes et in dominium dictorum waivodatum fugere propter maximas oppressiones waivodae (Bathori) multi decreverunt; Engel német munkájából a *Székely oklevéltár* I. köt. 276. l. Lenyomatva belőle Hurmuzaki: *Documente*, II/2. k. 345. l. is.

⁹ Tatrosi id. cikkében, a 66. lapon.

¹⁰ Sándor vajda 1409 január 28-án a Turlui vize melletti jószágairól írt oklevelében, amely Domokos asztalnokot is említi.

¹¹ Karácsonyi ezt az oklevelet Hunfalvy Pál *Az oldhok története* I. k. (Budapest, 1894) 50. lapjáról idézi, aki azt viszont Albert Amlacher *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos* c. műve (Hermannstadt, 1879) 21—22. lapjáról használja, ahol az teljes terjedelmében ki van adva eredetijéről.

A csángó név eredete.

Mindenek előtt megállapítható, hogy a moldvai csángók kún-származását oklevelek is igazolják oly időből — a XIV. század végéről s a következő elejéről — mikor Moldovában már kún-nyelvet beszélő kúnok nem voltak, mivel rég magyarrá vagy helyenként moldovánokká váltak. Így találjuk 1398-ban Sándor (Sandru) birtokost a Somuz partján, míg György Ungurean Bákóban, Turlui és Koman nevű jószágain birtokol 1409-ben, ahol Gál-fia Koman kenézséget is visel.¹ Ez értékes adatokkal majdnem egykorú a *csángó* szó okleveles nyoma is, István moldvai vajda amaz 1443-i urikjában, amellyel Sanga Iliásnak az Örményes, Tázló és Tatros folyók mentén egy-egy falut adományoz.² Utána előfordul egy 1533-i erdélyi oklevélben,³ míg egy a székelyföldi Maksán írt 1560-i végrendeletben Csángó Andrással találkozunk.⁴ Viszont az irodalomban, tudtommal, legelőbb gróf Teleki Domokos használta a csángó szót 1805-ben.⁵

Nem lévén nyelvész, mindig bizonyos tartózkodással tekintetem arra a filológiai tornára és üres szójátékon alapuló okoskodásra, amellyel nyelvészeink a *csángó* szó eredetét magyarázták a letűnt ötven-egyhány esztendő alatt. Am bocsanat e kifejezésért, tartózkodóan tekintetek arra céhbeli nyelvészek is: Rubinyi Mózes⁶ meg Horger Antal, aki azt írja, hogy e régiebb magyarázatok naivak és tudományos módszer nélkül szűkölködnek⁷

Első a viaskodók sorában Munkácsi Bernát. Szerinte a *csángó* szó a *csángani* s a Csíkmegyében ma is élő *csángódik* igéből származik, amely annyi mint *elkorcsul*, *eloláhosodik*. Ezt a magyarázatot Melich János ugyan kevésbé valószínűnek tartja, de mivel azt hiszi, hogy a csángó név nyilván tréfás-gúnyos eredetű, figyelemreméltónak tekinti Horger magyarázatát, aki azt találta, hogy a *csángó* szó eredeti jelentése: *kóborló, vándorló, nomadizáló*, sőt minthogy a *czammoy* igének is,

¹ Costăchescu id. oklevéltára I. kötetének megfelelő évei alatt.

² A Suceavában, 1443 június 8-án kelt ó-szláv nyelvű oklevél közölve u. o. I. k. 155—159. l.

³ Ezt Aranka György idézi 1796 november 6-án Kovachich Márton Györgyhez intézett levelében, az alábbi sorokat írván ki az általa látott 1533-i régi latin írásból: Turci, Hungari, Csángó Hungari et Siculi... aztán meg: Terra Turcorum, Blacorum, Csangorum, Siculorum et Ultrasilvania. Figyelő 1878. 148. l. Lenyomatva újra Magyar Nyelvőr 1912. 245. l.

⁴ A Székely oklevéltár, V. k. 76. l.

⁵ *Reisen durch Ungern und einige angraenzende Laender* c. munkája (Pest, 1805) 106. lapján így: Die Tsangó von Gyémes-Lunka.

⁶ Ethnographia 12. évf. 124. l.

⁷ Horger Antal: *A csángó nép és név eredete* (Kolozsvár, 1905) 24. l. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeumból.)

a *csángó* szó — szerinte — legközelebbi rokonának, régebben szintén élt *csammog* változata, *csammogót*, nyájaik után erre-arra járó pásztorokat jelentene a *csángó* szó⁸ s így a *csángók* nem mások, mint nyájaik nyomában legelőről-legelőre *csángó* azaz *csammogó* székelyek.⁹ Sajnos, nem bírom belátni, mi ebben a magyarázatban a figyelemreméltó, ha csak nem az a megállapítás, „hogy a mai magyar ember nyelvérzéke a *csángó* és *csammogó* szavak között már nem érez semmi kapcsolatot,” mint Horger tanár.¹⁰ Ám ha nem érez ilyen kapcsolatot, akkor valami baj van a magyarázat körül, mert velem együtt sok más magyar sem igen fogja érteni, hogy miként jelent mégis a *csángó* *cammogót*? Még kevésbé értem, hogy miért „éleselméjű fejtegetés“ ez a legújabb, amilyennek azt Losonczy tartja;¹¹ csak azt látom, hogy az egy másik nyelvész, Zolnai Gyula szerint ingatag alapon áll.

A magam részéről helytelennek tartom a magyarázatot, már csak azért is, mert nem ismerek népet, amely magát valamely fogyatkozásáról nevezte volna el, amilyen a *csángálás*, kóborlás, amelyről Melich is idézi, hogy a *csángó* szót a *csángók* „nem szívesen hallják s örömszebb magyaroknak nevezik magukat.“¹² De ettől eltekintve, a *csángók* 1) nem *csángálnak*, mert kevés nép van, amely annyira ragaszkodnék ősei földjéhez, mint a moldvai *csángó*; 2) nem *cammogók*, legalább is nem jobban, mint más népek, és 3) nem pásztorok, akik nyájaik után erre-arra járnának, mivel a juhászok századok óta románok még a székelyek közt is, a Balkánhegységtől fel a mármarosai és bukovinai havasokig, miként azt az erdélyiek juhlegeltetéséről írt gazdaságtörténelmi tanulmányomban számtalan okleveles adattal igazoltam.¹³

Helytelen Losonczy magyarázata is, hogy *csángó* az, „aki távozni kénytelen, távozó, kóborló;“ valamint Alexics György korábbi ötletszerű véleménye arról, hogy a *csángó* — szerinte román kiejtéssel *şalgău*, *şangău* — annyi mint *sóvágó*, mivel az oknai sóbányák munkásainak egy része *csángó*.¹⁴ Ez hibás magyarázat azért is, mert a moldvai román nép a *csángót* bizony tisztán *ceangău*-nak nevezi és írja, amint azt mindenki tudja, aki köztük járt; de meg Tiktin és Damé román szótárai is

⁸ Ugyanott, 30. l. Erdélyi Lajos kivonata belőle *A csángók eredete nyelvjárásainak alapján* c. értekezése (Budapest, 1908) 5. l.

⁹ Zolnai Gyula kivonatolásában, ez elméletről írt bíráló cikkében, Magyar Nyelv 1905. 402. l.

¹⁰ Horger id. m. 31. l.

¹¹ Losonczy id. m. 16. l.

¹² *Magyar Etymologiai Szótár* I. 842. l.

¹³ Román nyelven *Păstoritul Ardelenilor în Moldova și Țara-Românească* c. munkámban, a Román Akadémia kiadásában; Bucureşti, 1927. Nagy 8-rétű 104 lap, okleveles melléklettel; magyarul, de sajnos melléklet, sőt idézetek nélkül *Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldében* címen, Budapest, 1928; 8-rétű 60 lap. (Különlenyomat a Magyar Gazdák Szemléjéből.)

¹⁴ Alexics György cikke a *csángó* névről, Magyar Nyelv IX. 349—352. l.

igazolják.¹⁵ Ezek különben az erőszakolt „salgäu“ szót nem ismerik, mert a moldvai román nyelvben — Ocna vidékén — a sóvágó csángók neve *şangău* s csupán az ország egyéb csángó-lakta helyein *ceangău*. Hogy ezek a csángók a sóvágást az aknai gazdag sóbányában időtlen idők óta majdem kizárólagosan folytatják, annak vélekedésem szerint az a magyarázata, hogy ők azon a vidéken őslakók — részesek — voltak s ezen az alapon élvezték annak előnyeit lassanként kialakult ősi szabályok szerint. Ezek közé tartozott, hogy minden ház köteles volt hetenként 40 kősöt kitermelni és számba adni; ha pedig valamivel elmaradt, azt a rákövetkező héten pótolta. Munkájukért a csángók minden kőső után egy ezüst pénzt vagy két lengyel polturákat kaptak, év végén pedig — a szeptember 1-én kezdődő moldovai újév első napján — minden ház, lakóinak száma arányában, egy-két-három szekér sőt kaptott; viszont a munkaközben keletkezett sőtörmeléket naponta magukkal vihették kosárkában. Az aknai sóbánya már a XVII. században száz öles volt s a gépekkel felvont só hegyekben hevert a bánya udvarán, várva elszállítását a világba. A bányászok felett *kamarások* álltak, így magyaros névvel jelölve. Magyar vonatkozása van annak az adatnak is, hogy az Ocna melletti kolostor egyik papja 1691-ben Sărcă (Szarka) János, kétségtelenül románá vált csángó volt.¹⁶

A „csángó“ név legrégebb értelmezése Pető Dénestől ered, ezelőtt épen hetven esztendeje. E szerint „a *csan* a magyar nyelvben tiszta gyök s származéka *csanog*, annyit tesz, hogy *rutul*, *kellemetlenül hangzik*; miután pedig a csángók nyelve a magyar fülnek szokatlanul, tehát kellemetlenül hangzik, meglehet, sőt valószínű, hogy innét ragadt rájuk e név, mely tulajdonképen nem is csángó, hanem, mint helyvel-közzel a székelyeknél csakugyan hallható: *csangó*.“^{16/a} Öt évre reá egy másik székely, Orbán Balázs igyekezett magyarázni, azt mondván, hogy ezt a szót „a székelyek az ős hazából kiszálló, az ős lakhelyről távozókra alkalmazzák s az gyarmatot, kitelepülőt, elcsatangolót jelent; erre mutatna az is, hogy mindazon gyarmatait a székelyeknek, melyek a székely területről akár a vármegyékre, akár a szomszéd országokba áttelepültek, csángóknak nevezi a székely.“¹⁷

¹⁵ E magyarázatról Horger így nyilatkozott: Alexicsnak erről az ötletéről egyelőre még nem lehet komolyan tárgyalni; a Magyar Nyelv 1913. 418. lapján, dacára annak, hogy Alexics még ezt is hozzáfűzte elméletének hihetőbbé tevésére: Az újabb keletű *ciangău*, a mely „csángó“-magyart jelent; a „sóvágó“ szónak oláh hangtanon átment s a magyarba visszakerült, onnan meg ismét az oláh nyelvbe való átvétele; Magyar Nyelv 1913. 349—352. l. Ld. még Földrajzi Közlemények 1918. 216. l.

¹⁶ N. Iorga *Privilegiile Şangăilor dela Târgu-Ocna* című értekezésének adatai alapján, a Román Tud. Akadémia Analele c. kiadványa 37. kötete (Bucureşti, 1915) 245—263. l. A város piacától mintegy három km-re fekvő sóbányát 1888 nyarán látogattam meg és írtam le a Vasárnapi Ujság id. 1888. évf. 33. számában, ez lévén talán magyar embertől egyetlen ismertetése mind a mai napig.

^{16/a} Pető a moldvai csángók földjén tett kirándulásáról írt utolsó cikkében, a Vasárnapi Ujság 1864. 4. száma 39. l.

¹⁷ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása* III. k. (Pest, 1869) 24. l.

Ezt a mai napig rejtve maradt két magyarázatot sikerültebbeknek tartom a fentieknél. De azért nem fogadhatók el, mert meggyőződésem szerint a „csángó“ ép olyan név, mint akár a magyar vagy török. Eredete megfejtésében pedig néprajzi kutatások támogatnak s fognak ahhoz az új megállapításhoz juttatni, hogy a *csángó* név a *moldvai magyaroknak az őshazából magukkal hozott* természetes neve.

Bizonyosnak véve, hogy a csángók ázsiai őshazájukban mindenütt együtt laktak a magyarokkal, akik tőlük hamarabb váltak el, amit számos etnologiai adat látszik igazolni, nevüket sok helyen megtaláljuk a Kaukázus és Ural vidékén. Így Chmelin orosz tudós 1737 nyarán Jakuck felé utaztában, a Talba folyó mellett egy *Sangagtag* nevű mezőn táborozott.¹⁸ Egy emberöltővel utána, egy másik tudós honfitársa, Güldenstädt, Mozdokból kiindulva, a Terek folyón át Kabardiába jutott, ahol egy *Csinaga* falut talált, míg kissé odább, a Baksan folyó melletti egyik tatár kán neve *Schangot* volt. Ezek nyilván kún-származású nevek, mert azt a fájat, a Kuma folyótól délre, amely mellett az egykori Madsar város romjai is vannak, Kuman-sivatagnak nevezik.¹⁹ Ugyancsak Güldenstädt feljegyzéseiből látom, hogy e vidék ingus-népe a csecsengekkel azonos nyelvet beszél és uralkodó családjuk a Turkán és Avar kán; lakóhelyük egyik felét Chunságnak nevezik, nyelvükben pedig a *csago* szó durvát, erőset jelent úgy náluk, mint a tusetisek nyelvében.²⁰ Két esztendő múlva Gmelin járt újból Madsar romjai meg az ingus-nép közt, amelynek tagjairól azt a nevezetes kijelentést tette, hogy utódaik Madsar város egykori lakóinak, akiket scytha-eredetűeknek tart.²¹

A tatár eszterkeszek *Sankot* őséről minden köztük járt orosz tudós szól, s azt annyira tisztelik, hogy az ógyallai Besse Károly feljegyzése szerint *Sanka* őt apostoluk egyikének neve.²² A csángó nevet megtaláljuk azonban egyéb alakban is. Így a Kaukázus északi lejtőjének egyik

¹⁸ *Gmelins Reisen* II. k. (Göttingen, 1752) 568. l.

¹⁹ Dr. J. A. Güldenstädt's *Reisen nach Georgien und Imerethi* (Berlin, 1815) 42. és 245. l.

²⁰ D. Johann Anton Güldenstädt: *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge* (St. Petersburg, 1787) I. része 480–485. l. és II. r. 504–511. l. Az így tudomásra jutott Avar és Kunság (Hunság) magyar vonatkozásairól először írt Dankovszky Gergely *A magyar nemzet maradéki az ősi lakóhelyben* címen, (Posony, 1826) kaukázusi magyar hangzású szavakat is közölvén; aztán Jerney János *Világosítás, Ásiában a Kaukaszus hegyein lakozó avarok és kunságiak nyelvének magyartalanságai eránt c. értekezésében* (Szegeден, 1829) és Antal János Jakab, a Tud. Gyűjt. 1832. XI. füz. 69. l.

²¹ *Gmelins Reise durch Russland* IV. k. 22. l. után a Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens IV. k. (St. Petersburg, 1841) 69. l. Itt találjuk Madsar városnak a XVIII. század elejéről való nagy könyomatú rajzát is, amely némely házának még alaprajzát is bemutatja. Madsar város tatár sírkápolnáinak rajza megvan Pallas alább idézett műve 6. rézmetszetű lapján. úgy amint azokat 1780-ban lerajzolta s a jeles orosz tudós megjegyzi (műve I. köt. 278. l.), hogy akkor még 32 nagy középülete volt a falunak, de később azokat a szomszédfalvak lakói széthordták.

²² Jean-Charles de Besse: *Voyage en Crimée, au Cavcase* (Paris, 1838) 384. l.

5051 m. magas kettős csúcsának neve *Dzsanga*, az alatta elterülő Muzsal falú georgiai lelkésze pedig *csangi* nevű hárfáján játszva szórakoztatta Déchy Mórt ottjártában.²³ Ennél is meggyőzőbb — vagy találób — lehet az, hogy a második század közepén élt Ptolemaios szerint Scythia egyik népének neve *csán* volt, amely gyök mai napig is megvan sok helynevünkben, mint pl. a Csán, Csány, Csanád, Csánig és Csánk szavakban.²⁴

Különben a „csángó“ eredhetett a *csánga* szóból is, amely a karacsáj-nyelvben nemest jelent,²⁵ az 1066-ból való közép-török szótár szerint pedig hálót, tehát halászó szerszámot.²⁶ Azt is tudjuk, hogy a *kún* szó adjectivusi alakban *nagy* és *hatalmas* értelmű.²⁷ Az ily jelzők különben általánosak a keleti népeknél, hisz maga a *hún* népnév eredeti jelentése is: ember.²⁸

Egyébként a csángó szó valamelyik alakjában most is általános Keleten. Így Vámbéry Ármin szerint Ázsiában ma is élnek *csangirok*, sőt azokat a magyarság bölcsőjével köti össze.²⁹ Még többet tudtam meg a nemrég elhunyt lelkes India-kutatónk, Tóth Jenő írásából: Észak-Indiában az ottlakó hunzáknál ma is előfordul a *sangó* nevezet,³⁰ tehát azoknál, akiket már Klaproth orosz tudós hasonló néven (Chundzag) megtalált 1807-ben a Kaukázus keleti lejtőin. E fontos adat ellenőrzéseül Stein Aurél utazónk munkáihoz folyamodtam, s nagy meglepetésemre egyikökből megtudtam, hogy India északnyugati részében tett kutató útján, a práni felföldön egy *Csangá* nevű falura akadt s annak rajzát is közli.³¹

Megeshetik, hogy nyelvészeink felfogása szerint ezek a csángószerű nevek minden jelentőség nélkül való véletlen egyezések. Talán azért is, mert szerintök a kúnokat és csángókat nincs mit keresnünk Észak-Indiában. Ám ne feledjük, hogy *ott ma is élnek hún-törzsek*, amelyeknek ősei — kínai és indiai források szerint — oda még az ötödik században jutottak, amikor meghódíták egész Északnyugati Indiát.³²

²³ Déchy Mór: *Kaukázus* (Budapest, 1907) 53 és 91. l.

²⁴ Anton Carl Fischer, id. német műve 29. l.

²⁵ Wilhelm Pröhle: *Karatschajisches Wörterverzeichnis, c' anq' á*-Edler, im Range zwischen nij und özdén; a Keleti Szemle 1909. 97. l.

²⁶ Mahmud al-Kasgari-Brockelmann: *Mitteltürkischer Wortschatz* (Budapest, 1928) S. 49. *canqa* Art Netz I. 357, 13.

²⁷ Marquart alapján, Miskolczy Gyula a Történeti Szemle 1918. 36. l.

²⁸ Németh Gyula adata, id. m. 148. l.

²⁹ Vámbéry Ármin *A magyarság bölcsőjénél* c. posthumus munkája (Budapest, 1914) 74. l.

³⁰ Tóth János *A magyarok őshazája* c. cikkében, Képes Ujság 1921. 12. sz. 12. l.

³¹ Stein Aurél: *Nagy Sándor nyomában Indiába* (Budapest, 1930) 166. l. Csangá falu képe a 96. sz. a.

³² Dr. Jivanji Jamshedji Modi: *A húnokról, akik meghódították Indiát* (Budapest, 1926) 6—10. l. Fordította a kéziratból Zajti Ferenc.

Hallom ugyan, hogy ezek az Indiában található húnok nem azonosak a hajdani török húnok nemzetségével, nyelvükben azonban sok magyar gyökű szó van s ez tán még sem megvetendő dolog a velök való rokoni kapcsolat nyomozásában.

Viszont a Kumani helynév igen gyakori az Észak-Indiával szomszédos Turkesztántól fel egész Bakuig, a Káspi-tenger partjáig,³³ melytől nyugatra, a Kaukázus hegyláncá aljában most is laknak csángó népek vagy legalább is olyanok, amelyeknek neve a csángókéra emlékeztet. Az ebben az irányban való kutatásra az a száz évesnél régibb, elfelejtett magyar feljegyzés buzdított, amely Rencz József fiumei tengerészeti hivatalnoktól maradt reánk. Ez esztergomi ifjú volt, aki iskolai tanulmányai befejeztével külföldre ment világot látni és 1827-ben a Kaspi-tenger partjára vetődvén, Asztrakánból kiindulva a Mozdokból Tiflisbe vezető úton, bérces rengetegben egy Tupis nevű faluba jutott, melynek népe *Szangónak*, *Tsongónak* nevezte magát. Mindnyájan katolikusok voltak s egy bagdadi lelkes misszionárius vezetése mellett szabadon éltek, semmi adót nem fizetvén senkinek. Magyar utazónknak feltűnt, hogy termetre derekabbak, ügyesebbek a szomszédos tanyázó muszka és tatár népeknél, hanem azért sem tatárul, sem cserkészül nem bírt velök beszélni. Ha azonban véletlenül magyar szót ejtett ki, azt érteni látszottak és gyakran utánozták. De bár magyarok nem voltak, nyelvük annyira hasonlított a mienkhez, hogy utazónk hat nap alatt megtanulta nyelvüket, közülök is többen két hét múlva beszéltek utazónkkal. Beszédjükből huszonöt szót fel is jegyzett, köztük ilyeneket: *tata* — atya, *mászi* — anya, *cserepecsip* — gölya stb.³⁴ Többet is ígért ennél Rencz, de kilátásba helyezett második cikke nem jelent meg. Elmaradásán nincs mit busulnunk, mert amily ügyetlenül válogatta össze a reprodukálásra egyáltalán nem érdemes szavakat, abból sem tanultunk volna sokat; első-sorban azért, mert nem volt meg a kellő készsége és tudása ahhoz, hogy mit figyeljen meg és mutasson be. Valamivel komolyabbnak tetszik Kulifai Zsigmond kunhegyesi református lelkész cikke a szangónép Miatyánkjáról, amelyhez hozzáfűzte azt a hasznos magyarázatot is, hogy Cellarius Ó-geografiája térképén, a Fekete-tenger keleti partján élő csángó-nép van jelezve latinosan többes számban így: *Sanigae*.³⁵ Ezt — tőle függetlenül — Bálint Gábor is igazolta, midőn azt írta, hogy a sanigokat legelőször a Hadrián császár idejében (Kr. u. 117—138 közt) élt Arianus említi a krími félszigeten, az abasgok szomszédságában.³⁶

A svánokról már az 1793-ban köztük járt orosz Pallas szól, megemlítvén azt is, hogy egyik törzsük neve *Dsangot*. Még fontosabb az, amit a közelükben élő ingusok vagy másképp csecsenek népéről ír. Ez ter-

³³ Rásonyi Nagy László közlése, Magyar Nyelv 1931. 315. l.

³⁴ Rencz József Fiume, 1829 augusztus 16-i keletű levele, Hasznos Mulatságok 1829. II. k. 177—179. l.

³⁵ Tudományos Gyűjtemény 1837. IX. füz. 64—83. l.

³⁶ Bálint Gábor id. m. 17—18. l.

metre, kinézésre és nyelvre teljesen különbözik a többi kaukázusi népektől és különös érdekességük a selypítés, mert úgy beszélnek, mintha kavicsot tartanának a szájukban.³⁷ Ez a csángókra is találó megjegyzés semmi más írónál nem fordul elő és igen sokat nyomhat a latban a köztük végzendő helyszíni kutatások folyamán. Ehhez persze alapos nyelvismeret szükséges, elsősorban a kaukázusi népek valamennyi nyelvének teljes ismerete, mert csak ettől remélhetünk a csángókérdésben való kiadós eredményt. Föld- és néprajzi szempontból a Zichy-expedíció etnografus-tagja, Jankó János, írt a svánokról, akiket ő sánoknak nevez. Rencz tudósítását is ismeri s nagy általánosságban azt írja, hogy a Kaukázus főgerincéig terjedő területen laknak mintegy 12,000 főnyi tömegben a Sán-hegy lejtőin; nevük a velők rokon gruzoktól ered és vallásuk a XI. századból való keresztény.³⁸ Legbővebben foglalkozik azonban velők Déchy, aki munkájában részletesen ismerteti a szvánokat és országukat, amelyet Szvanéciónak nevez.³⁹

Rencz közleménye tehát, amely nagyjában a fenti szvánokra illik, nem teljesen alap nélküli. Csakhogy összevetve azt a Kaukázusban — ugyanazokon a helyeken — járt orosz tudósok műveivel, sajnos arra a szomorú megállapításra jutunk, hogy nagyrésze puszta kitalálás. A dolog valahogy úgy áll, hogy Rencz kétségtelenül járt Mozdokban s onnan tényleg eljuthatott valami hegyvidéki faluba, amelynek lakói magukat szongoknak (csongoknak) nevezték. De amit nyelvükről feljegyzett és szavaikból közül, az bizony az ő későbbi naiv, értelmetlen csinálmánya, amellyel nemzetét akarta nyilván meglepni abban az időben, mikor az újból érdeklődni kezdett az őshaza iránt.⁴⁰ Bizalmatlanná tesz tudósításával szemben már az a körülmény, hogy Mozdokon kívül, helyneveit nem találjuk a Kaukázusnak sem egykorú, sem mai térképein. Az is feltűnő, hogy két hét alatt csupán 25 haszontalan szót írt össze. Még lesújtóbb az, hogy ezek közül egy sem fordul elő Guldenstädt nagy művében, amelyben a Kaukázus-vidéki népek nyelvét elsősül szedte rendszerbe fajok és törzsek szerint, ugyanarról a tájról, amelyen állítólag Rencz járt. Egyetlen elfogadható szó mégis akad Rencz jegyzékében, a *ló* nevéül feljegyzett *serény*-szerény; ámde ez a csagatáj-kasgár

³⁷ Pallas: *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reiches* (Leipzig, 1803) I. k. 278—9 és 374—377. l. A dsangot-fajú népalakok bemutatva a 10. rézmetszeten, az ingusiak pedig a 12. lapon.

³⁸ Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai I. k. (Budapest, 1897) 147—150. l.

³⁹ Déchy id. m. 17—96, 117—128 és 179—188. l.

⁴⁰ Ezt az érdeklődést Keserű István esztergomi származású szökött katona jekaterinoslavi levele indítá meg; Tud. Gyűjt. 1821. IV. füz. 117. l. Majd fokozta Szabó Nazarius körösbányai gvardián beszéde a mongolországi magyarokról; a Felsőmagyarországi Minerva 1825-i 206. l. Tetőzte pedig nagylaki Jaksics Gergely 1825-ben (ugyanott) avval a hazug tudósításával, hogy a Kaukázusban nyelvünket beszélő néppel találkozott s annak Irrédi nevű fejedelmével beszélt is, ami később elejétől végig koholmánynak bizonyult.

nyelvekben van meg serény, gyors értelemben.⁴¹ Ez a megállapítás azért is szomorú, mivel a moldvai csángók beszédében a *cs* tényleg néha *s*, az *s* meg *sz* hangzású *s* így ez alapon nem okozhat nehézséget megállapítani a *csángó* és *sángó*, *szángó* közti azonosságot. Ezért fogott volna jól, ha Rencz szójegyzéke megállhatta volna a tudományos kritikát. De azért ha tekintetbe vesszük, hogy ez a két nép ma is oly vidéken él Ázsiában, amelyen a magyarral rokon egyéb néptörödékek is előfordulnak, a későbbi nyelvészeti és néprajzi kutatások könnyen megtalálhatják ott a Moldvába jutott csángókkal való kapcsolatukat.

E rendszeres kutatások megindulása azért volna kívánatos, mert a Turkesztán és Kaukázus vidéke közti óriási török-tatár földterület népeiről még mindig rendkívül kevés alapos ismeretünk van: jóformán csak az, amit a már idézett XVIII. századi orosz utazók munkáiból tudunk. Ezért jegyzem ide még az alábbi két újabb adatot, amelyhez hozzájutottam. Az egyik az, hogy a múlt év tavaszán Budapesten megfordult kínai író, Hu Dzin Yy, előadást tartván a Turáni Társaságban a kínai magyar nyomokról, kimutatta, hogy a hún és kínai nép rokon s a húnok Krisztus előtt hétszáz évvel Kínában éltek, ahol több törzset alkottak. Ez különben egyáltalán nem ujság, mert a húnoknak a kínaiakkal való százados együttélését igen bőven ismerjük Deguignesnek a húnokról írt alapvető művéből.⁴² Új azonban a kínai tudós ama kijelentése, hogy Kínában ma is él egy *csanko* nevű törzs, amely — felfogása szerint — a csángókkal rokon.⁴³ Másik adatom az, hogy az etnografusok körében mozgalom indult meg a már említett szangók és svánok tanulmányozására.

Átértékelésre szorul egyébként az is, amit a moldvai csángók selypes beszédmódjáról írtak. Erre Gegő páter hívta fel először az irodalom figyelmét s ez vele aztán sokat foglalkozott. De Rubinyi megfigyeléséből tudjuk, hogy az nem egészen általános, sőt a déli csángóknál, ahol a székely befolyás állandósult, alig van meg. Évvel szemben Wichmann György, aki egyfolytában öt hónapot töltött az északi csángók közt Szabófalván, azt állítja, hogy amit Gegő mondott a híres moldvai *cz*-ről, az mind legenda, mert a csángóknak is van *cs* hangjuk, habár az gyakran jésített *s*, nyilván román hatás következtében.⁴⁴ A fontos kérdéshez hozzászólt Rubinyi is, kijelentvén, hogy Wichmann állítása elhamarkodott túlzás⁴⁵ és e megállapítás helyességéről magam is meggyőződtem a csángók földjén.

⁴¹ Munkácsi Bernát cikke a „serény“ szóról, a Keleti Szemle 1914—15. 349—350. l.

⁴² Deguignes: *Histoire générale des Huns* 1756-ban megjelent nagy műve és annak *Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken* c. német kiadása, öt kötetben; Greifswald, 1768—1770.

⁴³ A Pesti Hírlap 1933 március 11-i 58. számában megjelent híradás szerint.

⁴⁴ Wichmann György: *A ts, s, z, s és z hangok története a moldvai csángó nyelvben*, Nyelvtudományi Közlemények 1907. 149—163. l.

⁴⁵ Rubinyi Mózes: *A moldvai csángók nyelvjárásához*, u. o. 1908. 257—265. l. Wichmann válasza u. o. 265—266. l.

Tanulmányom végére jutva, antropológusok, nyelvészek, folkloristák és népzene gyűjtők további kutatásaitól remélhetjük a moldvai csángók etnikumának alapos megismerését;⁴⁶ mivel az én mostani feladatom csak annak a két nagy tévedésnek a megdöntésére szorított, hogy a mai földjükön csupán 1439 óta laknak, meg hogy nevük a cammogástól származik.

Kutatásaim eredményeire visszatekintve, úgy érzem, hogy a moldvai csángók származása meggyőző erővel szökken benne szembe. Erre nézve nem is igen remélhető valami újabb okleveles vagy tárgyi bizonyíték. De nem is szükséges, ha csak Klaprothnak a kúnok nyelvééről írt monumentális nagy művéből a csángók mai nyelvében is előforduló kúnos szavakra nem fognak a nyelvészek akadni. Ez a kutató munka igen háládatos volna egy olyan ifjúnak, aki néhány évi szorgalmas előkészület után elsajátította a kaukázusi népek nyelvjárásait. Mert ez a kutatás nemcsak igazolni fogja Weigand döntő megállapításait, hanem, azt hiszem, alig sejtett meglepetésekkel is fog megáldani.

Amit a csángók nevééről összeírtam, az könnyen kiegészíthető vagy helyesbíthető a helyszínen, az Ural folyó középső folyásától a Kaspi tengerig s onnan délnyugatra a Kaukázus északi lejtőin ma is élő csángók közt, ahol ők feltétlenül megtalálhatók lesznek Pallas nyomán, aki ott egy selypítő népre akadt, még ha nevök ma már tán nem is csángó. Ez tudományos szempontból nem is lényeges, hisz népek és népfajok mostoha körülmények és idegen környezet közé jutva gyakran elvesztik nyelvüket, de természetük és faji sajátóságuk évszázadokon át megmarad s ez lesz ebben a kérdésben is döntő. Csak akadjon mielőbb képzett, rátermett, lelkes vállalkozó, akinek fáradozása az eddigi alkalmi kutatókénál nagyobb eredményekkel kecsegtetne ebben a nagyjelentőségű kérdésben, amelyet a még mindig 100.000 lelket számláló magára hagyatott szegény ősi csángó nép nyújt, amíg az ő kis magyar-kún nyelv szigetjük végleg el nem merül a környező idegen nyelvtenger hullámaiban.

(Róma, 1934. június 24.)

Dr. Veress Endre

⁴⁶ E téren az első, módszeres kutatást, fonográf-felvételek alapján fiam, Veress Sándor tanár, zeneszerző végezte 1930 nyarán. Kutatásáról szóló beszámolója *Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között* c. értekezésében, az *Ethnographia* 1931. 3. füzetében s különnyomatban is.

Az irodalomtörténetírás legújabb irányjai.

Felolvasás az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Szakosztályának 1934. február 8-i szakülésén.

Amidőn az irodalomtörténetírás mai irányainak ismertetésére vállalkoztam, kettős cél lebegett előttem. Először is meg akartam ismertetni az erdélyi magyar tudományosság kevés számú, de lelkes és kitartó szakkutatóit azokkal a módszerekkel és tudományos eredményekkel, amelyek ma a nagy nyugati népeknél divatosak. Másrészt céloomul tűztem ki az alant vázolandó irodalomszemlélési módok magyar híveinek arra a munkásságára és célkitűzéseire rámutatni, amelyek az erdélyi magyarság mai zárt politikai és kulturális helyzetében vagy egyáltalában nem jutnak el hozzánk, vagy csak nagyon gyéren és meghamisított formában. Az irodalomtudomány nyugati és magyar eredményeit, csak a legfontosabb jelenségekre utalva, röviden felvázolni egymagában véve is nehéz és sokirányú körültekinést igénylő feladat. De ha valahol, úgy Erdélyben nagy szükség van erre, ahol irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozni, vagy bármilyen irányú és felfogású szakmunkát magyar nyelven végezni valóban hősiesség.

Tanulmányom nem szándékozik kitérni az utolsó negyedszázad összes irodalomtörténeti irányaira és kutató módszereire. A művek és irányok nagy tömegéből csupán azokat tárgyalom és emelem ki, amelyek a huszadik század folyamán születtek meg vagy tettek szert különösebb jelentőségre. Közülök nem egy a múlt század utolsó felének tudományos felfogásában gyökerezik és talán nem is látszik első pillanatra újnak. Az ősi közmondás, hogy nincs semmi új a nap alatt, áll az irodalomtudományra is. A legutolsó évtizedek nem egyszer új cégtábla alatt régi és elfelejtett módszereket, szemléleti módokat hoztak divatba, alkalmazták korunk élet- és világszemléletéhez. Teljességre nem törekedtem. Csupán a jellemző, a magyar szempontból is hasznosítható irodalomtörténeti felfogások vezérszempontjaira kívántam rámutatni. Fejtegetéseimben főként két nagyobb munkára támaszkodom: elsősorban a Mahrholtz összefoglaló könyvére¹, másodsorban a Van Tieghem hasonló tárgyú francia nyelvű művére.² A háború utáni magyar szakirodalom nagyon sok kitűnő részlettanulmánnyal rendelkezik, de ezek (doktori értekezések, iskolai értesítők, vidéki szakfolyóiratok, Erdélyből

¹ *Literargeschichte und Literatur-Wissenschaft*. Leipzig, 1932. — ² *Tendances Nouvelles en Histoire Littéraire*. Paris, 1930.

kitiltott magyar lapok) számunkra majdnem teljesen hozzáférhetetlenek. Mindezek mellett azonban hiányzik még az az egységesen átgondolt, nagyvonalú tudományos munka, amely az utolsó negyedszázad irodalomtudományának külföldi és magyar kutatási irányait, módszereit és eredményeit összefoglalva, mintegy kézikönyvül szolgálna a magyar irodalomtudomány minden egyes munkásának.

Mielőtt a legfontosabb irodalomtudományi szemlélési módok ismertetésére térnék át, legyen szabad még néhány megjegyzést tennem. Az irodalomtörténet állandóan új szempontokkal bővül, egyik irány a másikat váltja fel. A magyar tudományos viszonyok kis terjedelmű, szűk voltából magyarázható, hogy ezek az irányok sokszor úgy váltották fel egymást, hogy termékenyítő hatását az egyik el sem tudta végezni, mert már a másik irány, a divatosabb, a kor szellemének megfelelőbb, vagy az azt csupán kiszolgáló vette át a vezető szerepet. A külföldi, különösen a német irodalomtörténet óriási előnye épen a nyelv hatalmas és egyetemes voltánál fogva ezzel szemben az, hogy minden irány az irodalomnak jóformán egész területét a maga szempontjai szerint értékelte át. Tömegesen termelte ki a legkitűnőbb szakmunkák mellett a nagy, az összefoglaló szintetikus műveket is. Így az új irány munkája lényegesen meg volt könnyítve, mert részletkutatásokba nem igen kellett bocsátkoznia, csupán a vezető szempontokat, a felfogási módokat kellett átértékelnie. Bármilyen haladó szellemmel nézzük is egy nemzet irodalmának jelenét vagy múltját, és akár egy nagy író, akár irodami folyamatok, akár egy nemzet egész irodalmának képét akarjuk megrajzolni, nem szabad felednünk, hogy az előttünk járt nemzedékek munkája a maga egészében sohasem évül el. A becsülettel és tudományos pontossággal összegyűjtött nyersanyag mindig jó, mindig hasznos és mindenkor alapul szolgálhat a későbbi kutatásoknak. Elévülhetnek a szempontok és elévülhetnek a módszerek is, de a lelkiismeretesen végrehajtott részletmunka mindig használható marad. Néha a kor szelleme, a politika és a világnézet is károsan befolyásolják az irodalomtörténetírás szempontjainak kialakulását. Különösen áll ez az olyan korszakokra, amelyek nagy társadalmi kataklizmák, háborúk, forradalmak rázkódtatásain estek át, ahol a szembenálló felfogások mögött egymással szembenálló társadalmi osztályok akarata áll. A kor tehát rányomja bélyegét az irodalomtudományra is. Azokban az országokban, ahol a liberális eszmék szemszögéből nézi a nemzeti irodalmak múltját. Ahol diktaturák vannak uralmon, ott a diktaturák vezető szempontjai kényszerítik a más tudományok sorában az irodalomtörténetet is, hogy a nekik megfelelő szempontok szerint értékelje át az irodalmat. Oroszországban a szociálista marxista szempont, Németországban a fajelmélet, Olaszországban a római jellemvonások keresése a vezető szempont.

A jelenkor irodalomtörténeti módszereit vizsgálva, örömmel kell megállapítanunk, hogy az utolsó három évtized minden külső és belső nehézségei ellenére az irodalomtudomány kutatási köre tágult s szempontjai bővültek. A modern tudományok fejlődése révén olyan gondolatok érvényesülnek területén, amelyekről még néhány évtizeddel ez

előtt szó sem lehetett. A szociológia, a lélektan, a történeti és a művelődéstudomány, — hogy csak a legfontosabbak közül néhányat említsek, — a gazdag lehetőségek tág kapuit tárták fel a kutatók előtt. Az a felfogás, hogy az irodalmat csak a maga irodalmiságában, esztétikumában vizsgáljuk, ma már megdőltnek tekinthető. Az irodalom megértéséhez egész sereg irodalomkivüli dolog is hozzátartozik. Így a közönség, a kiadók, a korszellem, a társadalmi osztályok, az egyéni és tömeglélektan, az ízlés, a világpolitika és a világirodalom jelenségeinek vizsgálata is. Minél több szempontból nézzük és vizsgáljuk valamely kor egy-egy kimagasló alakját vagy irodalmi jelenségeinek kiemelkedőbb csoportját, annál teljesebb, hűbb, igazabb és maradandóbb képet nyerhetünk a letűnt korszakok irodalmáról. Ma még az irodalomtudománynak ezek a segédtudományai kialakulóban vannak. De ez nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy segítségüket igénybe ne vegyük. Az irodalomtudomány, mint más tudományok is, az élethez hasonlóan állandó változásnak van alávetve. A társadalmi és szellemi élet örökös mozgásban, fejlődésben van. Amit ma állandónak nézünk, néhány évtized alatt elveszítheti jelentőségét, hasznavehetetlenné válhat, vagy teljes átértékelésre szorulhat. Lehet, hogy ez lesz a sorsa az alább vázolható irodalomtudományi szemlélési módoknak is. A jövőnek ez a távoli képe nem menthet fel bennünket attól, hogy ne a jelenben éljünk, ne a jelen tudományosság szemüvegén át nézzük a mai idők és az elmúlt korszakok jelenségeit, folyamatait, összefüggéseit, mert minél inkább benne élünk a jelenkor tudományos törekvéseiben, annál inkább meg tudjuk érteni nemcsak a jelent, hanem a múltat és sok tekintetben a közeljövőt is. Csak ekkor lehet reményünk arra, hogy tudományunk nem fog elavulni, hanem hasznára lesz a későbbi nemzedékek kutatóinak is. Négy irányt tárgyalok, azt a négy legkiemelkedőbb irányt, amely ma Európában uralmon van. Egyik az összehasonlító irodalomtörténet, amelyet főképp Franciaországban és néhány kis államban művelnek, a másik a szellemtörténeti iskola, a harmadik a nadlerizmus és a negyedik a társadalomtudományi irány.

1. *Összehasonlító irodalomtudomány.* Ez a tudomány új nevével régi fogalmat takar. A nemzeti irodalmak vizsgálatában régóta divatos a külföldi hatások keresése. Az összehasonlítás azonban legtöbbször csak külsőleges, tartalmi és formai rokonságok keresésére terjedt ki. A nagyobb összefüggések, a szellemi élet több országban azonos jelenségeinek vizsgálása csak a legutóbbi évtizedekben kezdődött igazában el. Az új tudománynak Franciaországban ma már egyetemi katedrái vannak és több folyóirat áll rendelkezésére. Ennek az iránynak lényegébe és elgondolásaiba nagyszerűen világít be az a vita, amelyik az amerikai *Romanic Review*-ben 1926 és 1929 között folyt le. Spingarn, a Columbia-egyetem tanára, vetette fel azt a kérdést, hogy mi lehet a mai irodalomtudomány leghatásosabb módszere. Vajjon a tudósok hatalmas anyaggyűjtő munkája arányban áll-e az elért eredménnyel? Vajjon mit érünk azzal, — kérdi a népszerű és a gyakorlati szempontokat követő amerikai tudós, — ha a nemzeti irodalmak kiemelkedő alakjait vagy irodalmi jelenségeinek egyes csoportjait a legalaposabban ki is dolgozzuk és ab-

ból nem építhetjük fel az irodalomtudomány egyetemes szintézisének épületét? Csak a könyvek és a szavak tömege nő a szorgalmas gyűjtő munka révén, de az irodalmi élet óriási mennyiségű adatainak, jelenségeinek halmazában semmivel sem látunk tisztábban. Minden munkának — írja Spingarn, — arra kell törekednie, hogyha kicsiben is, de rámutasson azokra az erőkre és összefüggésekre, amelyek közte és a nagy európai eszmeáramlatok között fennállottak. Tanulmányára Mornet, a Sorbonne kitűnő tanára, válaszolt és próbálta az irodalomtörténet célját meghatározni. Például hozza fel Folkierski lengyel tudós kitűnő könyvét (*Entre le romantisme et le classicisme*), amelyik már a Spingarn ajánlotta magasabb szempontok szerint íródott. Folkierski ugyanis az összehasonlító irodalomtudomány kitűnő példáját adja nagy művében. Azt vizsgálja, hogy a klasszicizmus és romanticizmus közötti átmeneti időben Angliában, Franciaországban, Olaszországban és Németországban hogyan fogták fel a szép fogalmát és azt hogyan próbálták alkalmazni műveikben az írók és tudósok egyaránt. Mornet szerint az irodalomtudománynak történetinek és nemzetinek kell lennie, tehát az összehasonlító irodalomtudomány végső célja, az egyetemes irodalomtörténet, elérhetetlen ábránd. Az iskola hibáit épen Folkierski művén mutatja be, amelyet egyébként kitűnő és lelkiismeretes munkának tart. A lengyel tudós könyvében két szempont vonul végig: az európaiság és a filozófiai szempont. Szerinte Folkierski azon megállapítása, hogy egymás hatása alatt vagy attól sokszor függetlenül a nagy nyugati álamokban ugyanazok az irodalmi jelenségek észlelhetők, nem bizonyít az összehasonlító irodalomtörténet módszerének helyesége mellett. Az egyetemes irodalom célkitűzése az irodalomtudomány mai tisztázatlan helyzetében, amikor még az egyes nemzeti irodalmak múltjának szintetikus összefüggéseit sem igen ismerjük, céltalan és eredménytelen. De ettől függetlenül magának a tudománynak, az új módszernek a lehetőségét is tagadja. Ma egy ilyen egyetemes irodalomtörténet csak „puszta fecsegés”, ha jóakarattal is készül, a nemzeti irodalmak alapos ismerete nélkül megállapításaiban bizonytalan talajra fog felépülni. Azt ajánlja, hogy az egyetemes európai irodalomtörténet helyett minden nemzet készítse el előbb a saját országának művelődéstörténetét irodalma alapján. A metafizikai igazságok keresése helyett az irodalomkutatók elégedjenek meg, — mondja — egy nép, egy ország irodalmának „földi igazságaival”.

A számos válaszból, amelyet az összehasonlító irodalomtörténet hívei írtak, legkiemelkedőbbek Baldensperger és Van Tieghem feleletei. Az utóbbi ma egyik leglelkesebb híve az új iránynak. Az elméleti tanulmányok hosszú sorával védi és az európai irodalmak jó részére kiterjedő számos szakmunkával próbálja igazolni az új módszert. A francia tudós érdemét és tárgyilagosságát dicséri, hogy minden irodalmi iránnyal kapcsolatban a kis népek irodalmairól, köztük a magyarról is, részletesen emlékezik meg. Fentjelzett munkájában nem vonja kétségbe a részletkutatások hasznosságát, de hangoztatja a szintézis szükségességét is. A nemzeti sajtóságok mellett — mondja, — minden korban voltak és vannak olyan közös jelenségek, olyan emberi kapcsola-

tok, amelyek sokszor egymás hatására, sokszor egymástól függetlenül nyilatkoztak meg. Ez az alapanyaga az egyetemes irodalomtörténetnek. Szerinte a XIX. század végén két irány uralkodott Franciaországban az irodalomtörténetírás terén: az egyik a *histoire littéraire*, a másik a *littérature comparée*. Az első iránynak St. Beuve és Lanson voltak a megteremtői. Az ő módszerük szerint a költő művében meg kell magyarázni mindent, ami a kauzalitással megmagyarázható, ki kell mutatni, hogy az író mivel tartozik korának, elődjeinek, saját élete eseményeinek. Amikor nem egy íróról van szó, akkor megelégszik az irodalmi műfajok fejlődésének és az ízlésváltozások vizsgálatával. Az iskola megteremtője és legkiemelkedőbb képviselője, Baldensperger, arra törekszik, hogy megkülönböztesse az irodalmi hasonlóságokat vagy különbözőségeket egyik nép irodalmának a másikkal való hatásában. „Amikor az irodalomtörténész szükségét érzi, hogy nem nagyszámú irodalomtörténeten át egy ízlés vagy egy eszmeáramlat útját vizsgálja, akkor ez a módszer az egyetemes irodalom nevét veszi fel.“

Van Tieghem szerint mindkét módszer megfér egymás mellett, sőt bizonyos mértékig egymást ki is egészíti. Az adatgyűjtő pozitivisták munkája a szintézishez állandóan új adatokat nyújt, befolyásolja, sőt részben meg is változtatja azt. Az összehasonlító irodalomtörténet viszont a filológiai kutatásnak új lehetőségeket ad, olyan vezérszempon-
tokat, amelyek képessé teszik a kutatót, hogy a kevésbé fontos anyagot az igazán fontostól és a jellemzőtől megkülönböztesse. Ma már Baldensperger iskolájában egész sereg francia, angol, skandináv és közép-európai kutató dolgozik a fent vázolt szempontok szerint. Folyóiratuk, a *Littérature Comparée*, állandóan hozza az iskola tanítványainak munkáit és könyveit. Ha csak a háború után elért eredményeket tekintjük, máris egész sereg külföldi hatás (Ossian, Herder, Schoppenhauer, Goethe stb.) tisztázódott, a kutatók egy része az egyes jelenségek vándorlását vizsgálja országokon, sőt sokszor kontinenseken át. A praeromantika, a romantika, a klasszicizmus, reálizmus és naturalizmus kérdései az új iskola híveinek lelkes munkájában lényegesen tisztábban állanak előttünk, mint azelőtt. Nálunk ez az irány a szellemtörténeti iránnyal karöltve a „Minerva“ folyóirat és körülötte csoportosult tudósok lelkes gárdájára támaszkodik. Zolnay Béla tanulmánya³ ügyesen mutat rá, hogy ez az iskola milyen régi hagyományokra tekinthet vissza nemcsak Franciaországban, mint ahogy azt a közfelfogás hiszi, hanem Németországban és másutt is. Szerinte ennek a módszernek alkalmazása a magyar irodalom múltjára sok haszonnal járhat. Szükséges azonban — mondja Zolnay, — az egyetemes irodalomtörténet pontos határvonalainak megállapítása. Nem tudja, vajjon az új irány elérte-e kitűzött célját, az egyetemes irodalomtörténet megalkotását, de mint módszer önmagában véve is értékes. Helyesen állapítja meg, hogyha a múltból közeledünk a jelen felé, az európaiság szempontja egyre döntőbb, a népek szellemi elzárkózottsága ma kisebb, mint a középkorban volt, a szellemi érintkezések állandóan nőnek országok és nemzetek kö-

³ *Az összehasonlító irodalomtörténet. Minerva, 1933. évf.*

zött. Ne tévesszen meg azonban bennünket az egyetemes irodalomtörténetnek az a régi felfogása, amely a világirodalmat egy műben egymás mellett adta mint az egyes népek irodalmát, az egymásra való hatásukat azonban csak mellékszempontnak tekintette. Ilyen volt a Heinrich Gusztávtól szerkesztett négy kötetes egyetemes irodalomtörténet, de az akkori idők német és angol enciklopédikus világirodalomtörténeteit sem vezették egyetemes szempontok. Különösen a kis népek irodalmának jelentősége nem fejtődött ki eléggé ezekben a munkákban. Eszmetörténetet, az irodalmi eszmék, a jelenségek fejlődésének útját kell megrajzolni. Ma ez nehéz, magyar viszonylatban pedig csaknem lehetetlen feladat, mert még megfelelő műfaj történetekkel sem rendelkezünk.

Magától értetődik, hogy az új iskolának megvannak a maga nagy és tisztázatlan alapkérdései. Tisztázandók még a módszertani szempontok minden nemzet összehasonlító irodalomtörténezeinek bevonásával. Csakis így képzelhető el, hogy az egyes nemzetek irodalomtörténetének megírása után készül el majd az a nagy enciklopédikus mű, amelyről az új iskola hívei ma époly hasztalanul álmodoznak, mint annak idején a nagy francia enciklopédia szerkesztői. Ez az iskola fő elgondolásaiban a francia liberálizmusból nőtt ki. De Franciaországban épúgy megvannak ennek az iránynak ádáz ellenségei, mint másutt. Bourget szerint európai szellemiség (européanisme intellectuel) nincs. Tagadja, hogy az emberi lélek közös vonásain fölépülő egyetemes irodalomtörténetet lehetne írni. Továbbra is az irodalomtörténeti analízis mellett tart ki és a nemzeti irodalom fontosságát magasan az európai irodalom fontossága fölé emeli. Az iskola jóakaró kritikusaik közül sokan rámutattak arra a veszélyre is, hogy az irodalmi élet vizsgálása az irodalomtörténetet lassanként gondolkodás- vagy eszmetörténetté, társadalmi és művelődés rajzzá teszi, ahol az egyes művek esztétikai értékelése, bár öntudatlanul, az irodalomtudománytól idegen szempontú tudományok kiszolgálójává válik és lassanként az esztétikum területéről a súlypont teljesen máshová tevődik át. Ez a veszély azonban fennáll más irodalomtörténeti szemlélési módoknál is.

2. *Szellemtörténeti irány.* Franciaországban főként az összehasonlító irodalomtörténet alapelveinek van nagy sikere, a németiség azonban inkább a szellemtörténeti iskola elgondolásainak hódol. A Geistesgeschichte és Seelengesichte hagyományai nagyon messzire nyúlnak vissza. Igazi sikerei azonban csak az utóbbi két évtizedre esnek. 1911-ben jelent meg a német szellemtörténeti iskola két iránymutató alkotása, Unger⁴ és Gurdolf⁵ számottevő munkája. Mindkettő nem annyira tárgyánál, mint inkább gyakorlatilag alkalmazott módszerénél fogva fontos. A szellemtörténeti iskola, mint a neve is jelzi, az eszmék történetét kutatja. Súlypontja nem az irodalom társadalmi vonatkozásainak kutatására, hanem a szellem és a művészet önmagában vett valóságának vizsgálá-

⁴ *Hamann und die Aufklärung*, 2. Bde. 1911. Studien zur Vorgeschichte des romantischen Geistes im 18. Jahrhundert. 2. Auflage mit einem Nachwort, 1925. — ⁵ *Shakespeare und der deutsche Geist*, 1911.

latára esik. Őseiül Dieltheyt és Euckent szokták megjelölni, de az iskola kiindulópontját még tovább menve a német ideálista filozófiában és világ-szemléletben találjuk meg. A németség a múlt század folyamán két nagy szellemi táborra oszlott: az egyik az ideálizmus, a másik a materializmus zászlajára esküdött. Mindkettő hatalmas szellemi arzenállal, óriási gazdasági, társadalmi és művelődési befolyással rendelkezett. A szellemtörténeti iskola ősei, Dielthey és Eucken, veszik fel elsőnek a küzdelmet a pozitivisták és materialisták ellen, de a filozófiai és elméleti síkon folyó harc sokáig nem húzódott át az egyes szaktudományok területére. Nagy hatással volt továbbá ennek az irányynak kifejlődésére a század legnépszerűbb francia filozófusa, Bergson is, aki az *Évolution créatrice* c. művével különösképen befolyásolta a szellemtörténetnek az ideálizmus jegyében dolgozó híveit. Hamarosan egy sereg tanítvány akad, s ezek az új filozófiai szempontokat a német irodalom munkáira próbálják alkalmazni. Hol egyes kiemelkedő egyéniségeket vesznek vizsgálatuk alá, hol pedig az irodalmi és szellemi jelenségek egész sorát. De akár egyes írókkal, akár egyetemes irányokkal foglalkoznak, vezérszempontjuk mindig az ideálizmus. A gazdasági, a társadalmi erők munkáját lényegtelennek tartják, az irodalmat csupán a szellemi erőkből magyarázzák, a hangsúly náluk teljes mértékben az esztétikumon nyugszik. Mindamellott óriási értékelési munkát végeznek, különösen az előző kor adatgyűjtő irányával szemben. Ők is szintézisre törnek, mint a franciák, de szintézisük nemzeti és esztétikai keretek között marad. Különösen az átmeneti korszakokat részesítik figyelemben, amelyekről tiszta képet az előző iskola nem tudott magának alkotni. Unger a fent idézett munkájában szembeszáll a német irodalomtörténet közkeletű felfogásaival, s különösen azzal, hogy a felvilágosodás kora előkészítője volt a klasszikus korszaknak. Ezzel szemben a kor sajátos önállósága mellett tör lándzsát. Elismeri ugyan az idegen hatásokat, de a német sajátosságokat keresi és véli megtalálni. Hatása főként a módszerében van. A legkülönbözőbb irányokat átfogó és költői egyéniségeket magában foglaló kort szintézisben egyesíti. Ezzel példát nyújt az adatgyűjtésben elvesző német tudósoknak arra, hogy a már meglévő részletmunkákból hogyan lehet egy nagyobb korszak szellemi képét megrajzolni. Műve nyomán az ő szellemében egész iskola keletkezett. Mellette ki kell emelnünk Gundolf nagy hatását is. Nála a filológiai alaposság kitűnő módszerességgel, lélektani, filozófiai és esztétikai tudással egyesül. Az essay eszközeivel egy nagy egyéniségen át egész korok szellemi világát próbálja visszaadni. Nagy szerepe van nála az intuíciónak is, mert a költői egyéniség esztétikuma az ő elgondolásában végső fokon csak ezzel közelíthető meg. Idézett műve egy felfelé törő hatalmas irodalomtörténeti munkásság első nagy lépése, amelynek betetőzése a Goethéről írt monumentális munkája.⁶ Amíg Unger inkább Euckentől és Dieltheytől tanult, addig Gundolf a franciákhoz is iskolába járt. A Gundolf és az Unger műveinek egyforma a jelentősége. A hosszas és eldönthetetlen elméleti viták után gyakorlati példát adtak arra,

⁶ Goethe, 196. 12. Aufl. 1925.

hogy egy erősen filozófiai kiindulású módszert hogyan lehet akár egyes kiemelkedő egyéniségek, akár nagyobb irodalmi folyamatok vizsgálatánál alkalmazni. A szellemtörténeti iskola nagyszámú hívei közül sokan próbáltak egyeztetni is. Vannak, kik a társadalmi szempontokat nem hanyagolják el annyira, mint mestereik, és jelentőségüket lényegesen többre értékelik. Ilyen például Schneider, aki egy nem irodalmi eszméáramlat irodalmi hatását próbálja bemutatni.⁷ A példákat azonban nem akarjuk szaporítani. Elég legyen a Marholz és Elkus nevével befejezni az iskola ismertetését. Az egyik az élet és irodalom szoros egységét hangoztatja, a másik (Elkus) a jelen irodalom tanulmányozását hirdeti. Szerinte elmúlt idők szellemi harcait igazában csak a jelen alapos ismeretével érthetjük meg.

3. *Nadlerizmus*. A harmadik irodalomtörténeti irány, amelyik szintén Németországban fejlődött ki, de Középeurópában is nagy népszerűsége tett szert, az irodalom vizsgálata törzstörténet (Stammgeschichte) alapján. Népszerűen ezt az irányt nádlerizmusnak is hívják. Megindítója August Sauer prágai tanár volt, aki 1908-ban adta ki az ottani német egyetemen tartott rektori beszédét *Literaturgeschichte und Volkskunde* címen. Ez az alig néhány oldalas füzet indította útnak azt az irodalomtörténeti irányt, amely Nadler művein és módszertani elgondolásain át már hozzánk is eljutott. Érdekes, hogy a törzstörténet vizsgálata az irodalom keretén belül ép olyan helyen merült fel, ahol a németiség más fajjal érintkezésben volt és népi sajátosságaik állandó változásoknak voltak alávetve. Sauer célja a népiség (Volkstum) és az irodalom összefüggésének vizsgálata. Szerinte egységes német népről és német szellemről nem lehet beszélni. Fel kell azt bontani alkotórészeire, vizsgálni kell külön-külön az egyes törzsek faji sajátosságait és meg kell keresni ezeknek a sajátosságoknak irodalmi visszatükröződését is. Négy új kutatási módot ajánl. a) Családtörténetek írását, de nemcsak a nagy nemes, hanem a polgári családokéit is, mert ezek is értékes anyagot szolgáltatnak az író származására, egyéniségének és sajátos faji alkatának kialakulására nézve. b) Különös gondot kell fordítani a egyes tartományok és azokon belül a kisebb népi közösségek szellemi életének irodalomtörténeti vizsgálatára. Meg kell írni külön-külön a bajor, a szász, a sváb, a thüringiai, stb. törzsek irodalomtörténetét, mert csak így lesz majd megírható az egyetemes németiség irodalomtörténete. De ehhez előbb alaposan ismerni kell a törzsi sajátosságokat. c) Fel kell használni mindent, ami a népi és törzsi jellegre vonatkozik. A tájak jellegének magyarázatát is bele kell vinni az irodalmi művek fejtegetésébe. d) Egyelőre vázlatosan a népiség és törzs szempontjából átértékelésre törekvő német irodalomtörténetet kell írni. Minden íróban, írócsoportban, irányban és irodalmi munkában rá kell mutatni arra, hogy hol erősebb és hol gyengébb a törzsi jelleg, s az okokat meg kell magyarázni. Sauer maga számból módszerének nehézségeivel. Hogy ellenfelei támadásait kikerülje, ömaga hozza fel a lehet-

⁷ *Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf das deutsche Geistesleben am Ende des 18. Jahrhunderts*, 1909.

séges ellenérveket. Egyik ilyen ellenvetése, hogy a törzsi jelleg leginkább kisebb jelentőségű írónál található fel. A második az, hogy az irodalom és a népiség szoros egybefonódása a multban ma már nehezen állapítható meg. A harmadik ellenvetés szerint nincs biztos mérték, amellyel lemérhető volna a törzsi sajátosság. Sauer ezekre a vádakra megmutatja a lehetőségek határait. Elmélete csak részben új. Bajor, szász, osztrák irodalomtörténetet már azelőtt is írtak, bár nem ezekkel a szempontokkal. Elméletében az esztétikumról a hangsúly a törzsiség keresésére helyeződik át. Hívei hamar félremagyarázták elméletét s ma a Sauer és a Nadler gondolatait magáévá tevő hitlerizmus idejében ott tartunk, hogy csak az a munka értékes és jelent valamit irodalmi szempontból, amelyik a sajátosan népi, illetőleg törzsi jelleget fejezi ki. Sauer szempontjait Nadler József fejlesztette tovább több kötetes hatalmas munkájában,⁸ de a háború közbejötté miatt igazi hatása csak az utóbbi évtizedre esik. A háború utáni évekre esik a svájci németiség irodalmáról és a berlini romantikáról írt könyveinek⁹ megjelenése. Ezek kis törzsegységeket, népi közösségeket vesznek vizsgálati alapul és azok sajátos lelkületének irodalmi visszatükröződéseit keresik. Az összehasonlító irodalomtörténetnél a főcél több nép közös irodalmi sajátosságának megtalálása, a szellemtörténetnél már csak egy nép, a törzselmélet híveinél már csak a törzsek alapos ismerete a lényeges. Minden szintézis csak ezen az úton épülhet fel.

A nádleristák elméletüket a német nép széttagoltságára építik fel, ami nemcsak a multban, de a jelenben is többé-kevésbbé megvan. Szerintük a nagynémet nemzet keretén belül egész sereg törzs és kisebb népi közösség éli sajátos életét. Ennek a nyomai társadalmi formáikban, lelkületükben, életfelfogásukban, irodalmukban egyaránt fellelhetők. Az ethnográfus szemével Nadler elméletéről kedvezőbb képet lehetne alkotni, de irodalmi szempontból véve jogossága csak a multa ismerhető el. Ma a nyugati nagy népeknél a politikai egység megteremtése után mindenütt a szellemi egység felé való haladást láthatjuk. Különösen elítélendő Nadler híveinek az a törekvése, hogy a törzsek pusztuló pszichéjét akarja felújítani s ugyanarra a jelentőségre akarja emelni, mint ami annak idején volt. A társadalmi fejlődés valamikor kétségtelenül az elkülönülés irányának kedvezett, de a modern polgárság kialakulásától fogva az egységesülés folyamata megindult és ezt a folyamatot visszacsinálni nem lehet. Nadler, bár a tévedésektől óvakodik, maga is érzi, hogy hívei veszélyes és síkamlós talajra próbálják elméletét vinni.

Nadler felveti a katolikus irodalom problémáját is. A német törzsek legősibb sajátosságait katolikus vidéken, főképp Bajorországban véli feltalálni. E törzsekkel szembeállítja a protestáns jellegű törzseket s gyakran támadja a protestáns és liberális német irodalomtörténészeket. A német irodalom az ő szemében üres fogalom, értelmét neki csak

⁸ *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*, 4. Bde. 1912. 2. Aufl. 1923. — ⁹ *Die Berliner Romantik*, 1932. *Der geistige Aufbau der deutschen Schweiz*, 1924.

a törzsi jellegek megtalálása adhat. Mint katolikus irodalomtörténész, a gótikai és barokk stílus iránt lelkesedik. Elméletének egyik alapvető hibája az is, hogy az analízist csak egy darabig viszi végbe, a törzs szerinte végső elemeire nem bontható. Ezeket már csak intuitíve érezhetjük meg. A törzsi lélek vizsgálatában elveti a fejlődés gondolatát, mert azt hirdeti, hogy minden törzs lelkiségében századokon és évezredekben át van valami állandó, sajátos, mindig megmaradó. A középkor szász költője szerinte ugyanazt a lelki képet mutatja, mint a mai szász költő. Döntő fontosságúnak tartja a törzsek letelepedését s az egyes vidékek, tájak befolyását a lelki alakulat kialakulására. A geopolitikai szempont alapján megkülönböztet pusztai, tengeri, középhegységi, továbbá vegyes vidéken és magas hegységben élő törzseket. Ezekben belül aztán különbségeket tesz ősi és új törzsek között. Ősiek a Rajna és az Elba között letelepedettek, új törzsek a szláv vidékek, Középeurópában és a telepes vidékeken elhelyezkedettek. Ez utóbbiak kialakulása a történeti időkben ment végbe. Elméletének fontos alapgondolata még az is, hogy a törzsek szellemi teremtő ereje lényegesen eltér egymástól. Mindegyik a szellemi életnek csak egy területén tud kitűnni. Típusokat állít fel s ezeket példákkal próbálja igazolni. Vannak tipikusan vallásos, irodalmi vagy képzőművészeti érdeklődésű törzsek.

Ez röviden a nadlerizmus. Igazi hatása csak most, a mai Németországban kezd kibontakozni, amelynek világnézeti felépítéséhez akarva, nem akarva ő is nagyban hozzájárult. Mindaddig, amíg leíró jellegű a nadlerizmus, elfogadható, mert tényeket állapít meg, de mihelyt e tények alapján értékelni próbál és az értékelést a jelen irodalmára óhajtja érvényesíteni, elveszti jelentőségét s haladásellenessé válik. Nadler jelentősége abban áll, hogy felhívta a figyelmet a német irodalmi múltban nagy szerepet vívő törzsi és népi szempontokra. Igaz, hogy nem esztétikai szempont ez, de művelődéstörténeti és irodalomtörténeti jelentősége elvitathatatlan. Iskolája olyan területre nyúl ezzel a módszerrel, amelynek bányáiban eddig senki sem dolgozott, de ahonnan sok értékes lélektani, társadalomtudományi és esztétikai megfigyelést hozhatni még fel. Elmélete önmagában hordja kritikáját. Értékes gondolatai meg fognak maradni nemcsak hazájában, de más nemzetek irodalomtudományában is. Mindaz, ami a fejlődéssel ellenkezik benne, a divattal és a hatalommal áll vagy bukik.

4. *Társadalomtudományi irány.* A negyedik irány gyökerei a múlt század utolsó évtizedeibe nyúlnak vissza. Taine miliőelmélete, az angolok és az amerikaiak erősen gyakorlati irodalomtörténeti vizsgálódásai már a szociológiai szempontok nagy befolyásáról tesznek tanúságot. De e században a társadalomtudomány néhány elve csupán segédeszköze, magyarázó módja az esztétikum tökéletesebb megértésének. A századfordulón egyrészt a modern német társadalom politikai és szellemi harcaiból, másrészt az ideális filozófiával szemben keletkezett ellenhatásból születik meg az az erős szociális áramlat, amely a 1910-es években már az egyetemek és az akadémia kapuit is sikerrel kezdi döngetni. A szociologizmus nem okvetlen jelentett forradalmiságot, politikai pártállást is. Első kiemelkedő egyénisége Lublinszki, akinek mű-

vei¹⁰ a századforduló éveiben látnak napvilágot. A háborút megelőző és követő években Ernst Pál, Scholtz Vilmos, Stoessel Ottó és Lukács György munkái válnak ki. E felsorolás távolról sem teljes. A szociológiai irány hívei két szempontból vizsgálták az irodalmat. Az egyik tábor az irodalmat csupán a társadalmi élet egyik jelenségének tekintette, s ilyen szempontból s nem az esztétikai értékelés céljából foglalkozott az irodalom multjával és jelenével. A másik tábor az irodalom helyesebb megértésére vette be a társadalomtudomány szempontjait kutatási módszereibe. Mindkét irány igazi virágzását a háború utáni Németországban érte el. Fő képviselője a materialista filozófiát valló Franz Mehring szocialista irodalomtörténész, a szocialista klasszikusok (Marx, Engels, Lassalle) kiadója, aki Lublinszki elméletét fejlesztette tovább. Bár művei a háború előtti években láttak napvilágot, széleskörű hatása az elmúlt évtizedre esik. Mehring példáját sokan követték. Lublinszki szerint minden kornak csak bizonyos irodalom felelhet meg, író és közönség között kölcsönhatás van. Egyetlen író sem mentesülhet a korszellem őt körülvevő hatása alól. Lublinszki elgondolásához csatolta Mehring az osztályirodalom fogalmát is. Szerinte a polgári társadalom kialakulásának és az osztálytársadalmak kifejlődésének ismerete nélkül nem érthetjük meg a művészetek és az irodalom fejlődését sem. Össze gyűjtött művei, amelyekhez Thalheimer, a dialektikus materializmus ismert teoretikusa, írt előszót, számos példát nyújtanak elméleti elgondolásai igazolására. Hasonló módon, de kevésbé tudományosan, inkább az essay eszközeivel próbálta Upton Sinclair is ártértékelní a világirodalom főbb irányait. Ez az irány minden kiemelkedő egyéniséget és irodalmi áramlatot a nagy termelési rendek váltakozásával és a társadalmi osztályok harcaival hoz kapcsolatba: a klasszicizmust a rendi társadalommal, a romantizmust a polgári társadalom kialakulásával, a naturálizmust pedig a modern munkásmozgalom megszületésével. Az elméleti tanulmányok mellett Mehring és iskolája egész sereg részlettanulmánnyal igyekezett megvilágítni a töke és a stílus, a nyelv és a társadalmi fejlődés, a színpad és az osztályharcok összefüggéseit. Erre az iskolára jellemzőek Thalheimer szavai: „A művészet kialakulása és változásai a polgári társadalomban vagy akár milyen más osztálytársadalomban meghatározott csoportokhoz vagy rétegekhez vannak kötve.“ A háború utáni években a szociológiai irány túlzó hívei, a szocialista irodalomtörténészek is, két táborra oszlottak. Bár mindkettő a történelmi materializmus alapján állott, mégis a mérsékeltőbbek az elmúlt korszakok irodalmának magyarázásában nem vitték túlzásba társadalomtudományi elgondolásaikat és a régi korok irodalmát a társadalmi fejlődés természetes állomásainak tartották. A túlzóbbak a polgári társadalom gyűlöletét átvitték az irodalmi élet egész multjára. Szerintük új irodalom csakis szocialista államban képzelhető el. Ma már ez a túlzó irány, amely az elmúlt korszakok irodalmát csupán dokumentumnak tekintette, hanyatlóban van. A mérsékeltőbbek legértékesebb és legkiemelkedőbb egyénisége Sakulin orosz irodalomtörténész. Híres

¹⁰ Főműve: *Literatur und Gesellschaft*, 4. Bde. 1899.

oroszl irodalomtörténete époly elismeréssel beszél a mult század nagy orosz íróiról, mint akármelyik régebbi irodalomtörténész, azzal a különbséggel, hogy nála az írók írásművészete és lelki vívódásai a társadalmi harcok szimbolumaiként vannak föltüntetve. A multat magyarázó és szocialista szempontból átértékelő irodalomtörténészek mintaképe volt Lunacsarszkij volt orosz közoktatásügyi népbiztos is, aki minisztersége alatt az összes klasszikusokat újból kiadatta, de magyarázatos jegyzeteiben beállította az akkori idők társadalmi fejlődésébe.

Összehasonlító irodalomtörténet, szellemtörténet, nádlerizmus és szociológizmus a mai modern irodalomtörténet legkiemelkedőbb és legnépszerűbb szemlélési módjai. A kor társadalmi szükségletei és szellemi kívánalmi hozták létre valamennyit. Az újkor talán meg fogja tartani, talán el fogja vetni őket. Történeti szerepük, hatásuk azonban máris elvitathatatlan. Mint mindenkor, úgy ma is megindult az egységesítés iránya. A szintézisnek itt is, ott is számos értékes jelét találhatjuk.

Most pedig vessünk még néhány pillantást a magyar tudományos viszonyokra. Az összehasonlító irodalomtörténeti iskola legtöbb hívét azok közül toborozta, akik a magyar irodalomnak valamely idegen irodalommal való kapcsolatait kutatták. Ez az irány más formában már a mult században megvolt. Akkor inkább a külső formai hatásokat kutatták, ma a nagy összefüggéseket keresik. Nagy segítséget jelent munkájukban a pozitivisták hatalmas munkássága, amelyik szinte fölöslegessé teszi az új adatok keresését. Az összehasonlító irodalomtörténet jól megfér a szellemtörténettel is. Mindkét irány legkiválóbb írásait a Minerva közli. Az összehasonlító irodalomtörténet magyarországi fejlődésének eredményeképpen pár évvel ezelőtt a világ összes jelentősebb összehasonlító irodalomtörténészei kongresszusukat Budapesten tartották. Ekkor fejtette ki Eckhardt Sándor az összehasonlító irodalomtörténetírás feladatait Középeurópában. Azt tanácsolja, hogy egyelőre kisebb európai egységek közös irodalmát kell megírni. Kifejtendők azok a közös irodalmi és szellemtörténeti sajátosságok, amelyek a dunai népek szellemi életében bizonyára együtt találhatóak. Nehány ilyen sajátásra ő maga is rámutat. Bennünk, erdélyeikben, önként felmerül az a gondolat, hogy amint a középeurópai és európai egyetemes irodalomtörténet elkészülhet, meg kellene írni az erdélyi népek közös irodalomtörténetét is. Egészen új és jóformán elődök nélkül dolgozik a nádlerista magyar iskola. Legjelentősebb képviselője Farkas Gyula, aki már három könyvében próbálta példáját adni annak, hogy a nádleri szempontok mennyiben értékesíthetők a magyar irodalom multjára alkalmazva. *A táj és nemzedék szemlélet a magyar irodalomban* című tanulmányában ezekkel a szavakkal mond kritkát az előző kor magyar irodalomtörténetírásáról: „A pozitivisták irodalomtörténetírásának is megvolt a maga nagy jelentősége. A liberális természettudományi gondolkodású kor szellemének megfelelően szigorú módszerességgel művelte az adatgyűjtést, a szintézis helyett monográfiákban, életrajzokban látta törekvéseinek betetőzését. Az egyéniséget nem a korba állította fel, hanem az egyéniségből igyekezett megmagyarázni a kort”. Ezzel szem-

ben a szellemtörténeti iskola „meglátja a nagy összefüggéseket, megrajzolja a fejlődési vonalakat, de le kell mondania az egyéniségek kimerítő értelmezéséről“. Ma Magyarországon ez a két iskola divatos. A pozitívizmus hívei, élükön Pintér Jenővel, nagy tudományos eredményekre, hatalmas adatgyűjtő munkára mutathatnak rá. Jóformán nincs a magyar irodalomnak olyan területe, ahová ez az irány ne igyekezett volna és ne igyekezne ma is pontos módszereinek lámpásával bevilágítani. Igazi koronája Pintér hatalmas, közel 7000 oldalas irodalomtörténete, amelyhez hasonlót még a németeknél sem igen találunk. A pozitivistákkal szemben a szellemtörténeti irány arra hivatkozik, hogy az irodalom igazi megértése nem lesz mélyebb, ha az adatok és a részletmunkák számát növeljük, hiszen új, eddigi felfogásunkat lényegesen befolyásoló adat már nem igen kerülhet elő. Szerintük elérkezett már az idő a nagy szintetikus munkák megírására. A nádlerizmus is egészségesebb formában ültetődött át a magyar talajra. Farkas Gyula maga erős kritikával őrzi ellen ennek az iránynak a magyar irodalomra való túlzott alkalmazását.

Mindamellettt szükségesnek tartja a táj-szemponnt mielőbbi kikutatását, mert csak így érthetjük meg, hogy milyen vidékek voltak a magyar irodalom különböző korszakaiban döntő befolyással az irodalom kifejlődésére. Igen fontosnak érzi a vallási szempontot is. Itt különösen a Durántúl katolikus hagyományait, a Tiszántúl túlnyomólag protestáns hagyományaival állítja szembe. A társadalomtudományi szempontok is kezdenek erőre kapni. Az írók egyoldalú esztétikai értékelését az irodalmi ízlés, az olvasó közönség lelkiületének vizsgálata kezdi kiegészíteni. A kor társadalmi erőinek kutatásában sok különbség van az egyes irányok között, de szükségességét és jelentőségét ma már mind-egyik hajlandó elismerni. A rendszeres és módszeres szociológizmus gyökerei nálunk az 1910-es évekre nyúlnak vissza. Ekkor jelennek meg Lukács György tanulmányai az irodalomtörténet elméletéről és a modern drámáról. Mindkettő a szociológiai szempontok tudományos alkalmazása elméletben és gyakorlatban az irodalmi kutatások területén. A háborút követő években a szociológizmus híveinek egy része a német és orosz példát követve a marxista irodalmi kritikát próbálta meghonosítani. A napi kritikáktól eltekintve ez az irány mindössze egy-két olyan tanulmányt mutathat fel, amelyben a magyar irodalom néhány kisebb fejezete értékelődött át a marxista szocializmus szempontjai szerint. Elmondható tehát, hogy a politikai változások és gazdasági nehézségek ellenére a magyar irodalomtudomány sokat haladt az utolsó évtized alatt. A kutatók száma megnövekedett, a tudományos módszer szempontjai bővültek, a szűk elzárkózást széles távlatok keresése váltja fel. Szinte jelszóvá vált az a gondolat, amelyet Pukánszki Béla írt le a Farkas Gyula könyvének ismertetésével kapcsolatban a Minervában: „Irodalmunkat igazán csak akkor érthetjük meg, ha európai távlatba állítjuk s ha kutatásainkban mindazt értékesítjük, amit az európai tudomány e távlat helyes megvilágítására felszínre hozott“. A különböző irányok sikeres egyeztetése már útban van. Egyre többen és többen csatlakoznak ahhoz a felfogáshoz, hogy az irodalomtörténésznek minden

műalkotás szemlélésénél több szempontot kell követnie. Ezért helyeselhetjük Szerb Antalnak azt a felfogását, hogy „az irodalmi alkotás egyik oldaláról tekintve szellemi munka, másik oldaláról társadalmi funkció, de a harmadik oldaláról leki aktus“. Szerb felfogása az új irodalomtörténész nemzedék első komolyabb hitvallása. Ma még csak részlettanulmányok mutatják, hogy ez az irány mire képes. A közel jövőben bizonyára rövidesen meg fog születni az a magyar irodalomtörténet, amelyik egyrészt tisztázni fogja a magyar irodalom szellem-történeti viszonyát az európai irodalmakhoz, másrészt meg fogja világitani annak alig-alig ismert társadalmi vonatkozásait, azt a szoros és letagadhatatlan kapcsolatot, amely fennállott a mindenkori magyar társadalom különböző rétegei és az azok szellemiségét tükröző írásművek között. És végül még jobban tisztázódní fog a korszakalkotó irodalmi művek esztétikai értéke is.

Dr. Janesó Elemér.

A Kolozsvári Gondoskodó Társaság.

I. Bevezetés.

A magyar banktörténelem az 1713. évig nyúlik vissza. Ez évben a március hó 24-i, majd az azt követő 1714. évi december hó 14-i patens országos pénzügyintézetet állít fel, *szabad általános bankalítás* név alatt, amelynek célja olcsó kölcsönök szerzése volt az államadósságok törlesztésére, továbbá a kereskedelem és az ipar támogatására. A bankalítás, hogy célját elérhesse, szabályzata szerint magánosoktól is fogadhatott el takarékbetéteket, viszont kölcsönöket is folyósíthatott magánosok számára. Az intézet azonban csak rövid ideig működött. Szerepét és megkezdett műveleteinek lebonyolítását már 1720-ban a bécsi bankra ruházták, minthogy fennállása alatt különösen az államhitel ellátása terén nem tudott megfelelni feladatának.

A bankalítás megszűnése után csak egy félszázad múlva találkozzunk újabb pénzügyintézeti alapítással. A XVIII. század végén egyre gyakoribbá vált, hogy a tőkepénzesek a magyar királyi udvari kamaránál helyezték el pénzüket megőrzésre, illetve kamatozás céljából. Ez indította a kormányzatot arra, hogy a bankalítás intézményét újból felélessze. Az 1772. évi november hó 15-én kelt királyi leirat azzal a feladattal, amellyel annak idején a bankalítást bízták meg, egy *hitelpénztár* felállítását rendeli el. A hitelpénztárt 1773-ban szervezik meg először a magyar királyi udvari kamara kebelében, de a rákövetkező évben attól már külön választják és fiókhálózattal is kibővítik. A fiókok azonban csak betétgyűjtéssel foglalkoztak. Az intézet a magánhitelek folyósítását az 1776. év végén kezdte meg. A hitelpénztár kedvező körülmények közt kezdte meg tevékenységét, úgyhogy betétállománya az 1776. év végén már meghaladta a 7 millió forintot, s ez az összeg 1800-ban s az azt követő években a 22 millió forinton is fölül emelkedett. Sajnos, a napoleoni háborukra következő devalváció megakadályozta a szép fejlődésnek indult intézmény további működését.

Újabb pénzügyintézeti tevékenységet jelent hazánkban az 1818. évben alapított *Első Osztrák Takarékpénztár* működési körletének kiterjesztése Magyarországra. Az Első Osztrák Takarékpénztár 1827-ben nyolc bizományi telepet állít fel az ország nagyobb városaiban, de ezek csak betétgyűjtéssel foglalkoztak s kölcsönöket nem folyósítottak. Az Első Osztrák Takarékpénztárnak tehát csak passzív szerepe volt hazánk hiteléletében s így a magyar banktörténelem szempontjából nem is jöhet tekintetbe.

A bankalitás és a hitelpénztár főként az állam érdekeit szolgálta. Legfontosabb feladatuk a heverő tőkének az állami hitelszükséglet céljaira való összegyűjtése volt. Az extenzív mezőgazdaság, a céhektől szervezett kézműipar és a fejletlen kereskedelmi forgalom abban a korban még annyira távol élt a hitelgazdaságtól, hogy bankkölcsonre nem volt szüksége. A XVIII. század végén fejlődésnek induló kapitalisztikus gazdálkodás azonban már úgy kifejlesztette a kereskedelmi forgalmat, hogy kereskedelmünk mindinkább szükségét kezdte érezni a tisztán a kereskedelem érdekeit szolgáló pénztintézet felállításának. A kereskedelmi bank eszméje 1790-ben merül fel először a pesti kereskedők társulatában. 1802-ben a győri kereskedők is csatlakoznak a Pestről kiindult mozgalomhoz és a tervezett bank mihamarábbi felállítása érdekében emlékiratban fordulnak az országos választmányhoz. Am a napoleoni háborúk és az azt követő gazdasági depresszió, de különösen az abszolutisztikus politikai uralom lehetetlenné tették akkor a terv megvalósítását. 1822-ben ismét fölleveníti a már elalvó gondolatot Dietze pesti kereskedő. Eredményt azonban ő sem ér el. A bankalapításokra és általában az ország gazdasági életének a kapitalisztikus gazdasági rendszer igényéhez alkalmazandó átalakítására csak az alkotmányosság helyreállítása után (1825) kerülhetett a sor, amikor a nemzet ismét kezébe vehette sorsának az intézését.

A magyar nemzet vezetőit nem lehet avval vádolni, hogy elzárkóztak volna a kor haladást hirdető eszmeáramlatai elől. Mikor a francia forradalom gazdasági liberálizmusa megnyitja a modern kapitalista gazdasági rendszer kifejlődésének az útját, a magyar törvényhozás is hozzá lát, hogy a gazdasági élet szabadabb fejlődésének akadályait megszüntesse. Az 1791. évi országgyűléstől kiküldött bizottság 37 törvényjavaslatot készített a gazdasági élet szabadabb fejlődésének biztosítása érdekében, de a törvényjavaslatoknak törvényerőre emelkedését a bécsi udvar visszautasító magatartása megghiúsította. Amint azonban 1825-ben visszanyerte a nemzet alkotmányos jogait, erőteljes mozgalom indult meg az abszolutizmus ideje alatt mutakozó kényszerű mulasztások haladéktalan pótlására. A mozgalom szellemi vezére, Széchenyi István gróf, gazdasági programjába a régi kötött gazdasági berendezkedés eltörlését: a jobbágyintézmény és céhrendszer megszüntetését, a kereskedelmi és iparszabadság biztosítását, valamint a hitelélet kifejlesztését jelölte meg a legközvetlenebb feladatoknak, hogy a régi feudális társadalomgazdasági berendezkedés kapitalisztikus irányú átalakulása megtörténhessék. Különösen a hitelgazdaság előfeltételeinek megteremtését és a hitelszervezet kiépítésének szükségét hangsúlyozta erőteljesen, mert világosan látta, hogy az új gazdasági rendszerben a hitel tölti be a legfontosabb szerepet.

Ebben a gazdasági reformeszméktől gazdag korszakban két nagy bankalapítási terv merül fel. Az első, a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár*, megalapításának a gondolata Fáy András nevéhez fűződik. Fáy a takarékpénztár gondolatát először Pestvármegye követi utasítási tervezetében veti fel 1825-ben. Részletesen foglalkozik a takarékpénztári kérdéssel a *Bélteki ház* c. regényében is (1832). Majd 1838-ban

Bajza Athenaeumában intéz „Felszólítást“ a hazai közvéleményhez a felállítandó takarékpénztár érdekében. Végül 1839-ben részletesen kidolgozott tervvel fordul Pestvármegye karaihoz és rendeihez, akikől segítséget és támogatást remél. Fáy tervezetét osztatlan megértéssel fogadták a rendek, úgyhogy takarékpénztára, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, a vármegye támogatásával még ugyanazon év decemberében megalakulhatott s működését 1840 január 2-án már meg is kezdte. A másik bankalapítási mozgalom az elmúlt század végén felvetődött kereskedelmi bank gondolatának megvalósítására irányult. 1830 május 1-én a pesti kereskedők választmányt alakítanak a tervezett bank alapszabályainak kidolgozására és az alapítási munkálatok megindítására, de bankjuk, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*, a bankalapítás engedélyezésének hosszadalmassága, valamint a váltótörvény hiánya folytán csak az 1841. év végén kezdhetette meg működését.

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalakulása után egymást követik az ország nagyobb városaiban az új pénzüzetek. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal egyidőben, 1841-ben, kezdi meg működését a Nagyszombeni Általános Takarékpénztár is. 1842-ben Pozsonyban és Sopronban; 1844-ben Győrött, Kassán, Esztergomban és Kőszegen; 1846-ban Besztercebányán, Eperjesen, Komáromban, Miskolcon, Nagykanizsán, Pécsen, Szegeden, Székesfehérvárott, Iglón és Veszprémben; 1847-ben Budán, Debrecenben, Nagyszombaton, Szegszárdon, Temesvárott és Hevesben; 1848-ban pedig Baján és Érsekújvárott alakulnak új takarékpénztárak. A szabadságharc után megállt egyidőre a pénzüzeti hálózat kiépülése, de a viszonyok javulásával ismét tovább folytatódott.

A múlt században megindult nemzetgazdasági átalakulás korszakának első pénzüzete, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület megalakulása előtt működött ugyan már egy takarékpénztár Brassóban, az 1836. évben alakult Brassói Általános Takarékpénztár, melyet a brassói száz polgárok alapítottak, de ennek megalakulása teljesen független volt az 1825 után megindult magyar nemzetgazdasági mozgalmaktól, így ezt nem is említhetjük e mozgalommal kapcsolatos pénzüzetek közt. Sokkal nagyobb érdeklődésre tarthat számot az 1825-ben alakult és még ma is fennálló kolozsvári *Gondoskodó Társaság*, amely mindezekig ismeretlen a magyar banktörténelemben.

A kolozsvári Gondoskodó Társaság szintén a nemzeti reformmozgalmak szellemi áramlatának köszöni létét, sőt alapítója, Bölöni Farkas Sándor, maga is a reformmozgalom kezdeményezői közt foglalt helyet. Gazdaságtörténelmünk hiányosságát mutatja, hogy ez a nagymúltú és sorrendben közvetlenül a bankalítás és a hitelpénztár után következő, de mint magán alapítású pénzüzet, a *legelső magyar takarékpénztár*, több mint egy évszázadon át teljesen ismeretlen maradt. Ez talán annak tudható be, hogy alapítója, Bölöni Farkas Sándor, irodalmi téren vonta magára a figyelmet, s nevét, az *Utazás Észak-Amerikában* című híres útleírásával örökítette meg. Farkas Sándor irodalmi tevékenysége révén jutott be a Magyar Tudományos Akadémiába is s így életrajzírói elsősorban az irodalmi tevékenységét méltányol-

ták,¹ pedig e mellett rendkívül értékes publicisztikai és közgazdasági munkásságot is fejtett ki. Közéleti tevékenységével megelőzi Széchenyit. Széchenyi eszméit Széchenyi előtt nála már megtaláljuk, ha nem is olyan határozott és tudatos formában, mint ahogyan azokat Széchenyi kifejtette. Mikor Széchenyi *Hitel*-ét megismeri, így ír arról egyik barátjának: „Amit belőle láttam (t. i. a *Hitel*ből) s a mit Wesselényi el beszéllett, éppen, mintha szívemből volna kiírva. Ezen tárgyról én sokat elmélkedtem, de se nyelvet, se formát nem tudtam adni gondolataimnak. *S mely meglepő nekem itt magamat látni?*“

A világlátott, nagyműveltségű embert életkörülményei szűk keretek közé, Kolozsvárra szorították. Éleetsorsa nem tudott oda emelkedni, ahol kiváltságos tehetségét a nemzet egyetemének szolgálatába állíthatta volna. És mily tragikus, hogy legnagyobb alkotása, a Kolozsvári Gondoskodó Társaság, a legrégebb magyar pénzügyi intézet, még maig is ismeretlen a magyar banktörténelemben, bár a Gondoskodó Társaság a sajátosan szövetkezeti jellegénél fogva nem csak banktörténeti szempontból bír jelentőséggel, de szövetkezettörténeti szempontból is figyelmet érdemel.

2. Bölöni Farkas Sándor, a Gondoskodó Társaság megalapítója.

Bölöni Farkas Sándor 1795 december 14-én született a bölöni ősi udvarházban régi székely nemesi családból. A szülői háztól már gyermekkorában elszakadt. Tíz éves volt, amikor Kolozsvárra kerül az unitárius kollégiumba s rövid megszakításokkal egész életét itt éli le. Gimnáziumi tanulmányai befejezése után filozófiát és teológiát hallgat, majd egy évig a kolozsvári Kir. Lyceumban jogot tanul. Mindvégig jeles tanuló, már gimnázista korában föltűnik ritka tehetségével. Fiatal diákkorában verselni kezd. Szárnypróbálgatásait figyelemmel kíséri Kazinczy Ferenc és Döbrentey Gábor, mindketten sokat várnak tehetségétől. „Litteraturánk bizonyosan elő fog menni, — írja Kazinczy Kiss Jánosnak 1816-ban — Erdélyben egy Bölöni Farkas Sándor nevelkedik annak reményére... Már nem gyermek; verse még rossz, de prózája kimondhatatlan szép. Nekünk ebben Schillerünk nevelkedik“. Döbrentey pedig így ír Farkas első nagyobb irodalmi alkotásáról, „A két Brutusz“ című tragédiáról, az ifjúhoz intézett levelében: „A két Brutusz excellens darab. Mindolyanokban fejteni látni téged vágytam, s íme teljesedett... Eddig azt tanácsoltam, végezd minden iskolai tudásodat jól, addig hagyd el a poezist. Azt megtevéd, s igen jól esett. Most arra kérek, élj a poezisnek s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorút, melyet játékszínen nyersz“. Kazinczy elragadtatásában még verset is írt a fiatal Farkashoz. Farkast azonban nem

¹ „Kortársai őt mint Észak-Amerika utazóját kívánták a jövő századoknak átadni. Jól ítélték s választottak. E férfi életének legragyogóbb s legáldásosabb pontja ez utazás, annak megírása és közzétevése. Ő kétségtelenül mint ilyen fog fennmaradni a nemzet emlékezetében.“ Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztény Magvető, 1870. évf. 243. l.

szédítik meg az inkább előlegezett, mint kiérdemelt dicséreték. Erős önkritika élt benne, amely meggátolta abban, hogy kísérletekkel lépjen a közönség elé.² Amikor 1821-ben Szemere Pál a „Széplitteraturai Ajándék“-ban tudta nélkül egyik dialógusát leközli, valósággal restelkedik miatta.

Jogi tanulmányai befejezése után Marosvásárhelyre megy Székely Mihály ítélőmester mellé joggyakorlatra. Itt megismerkedik a fiatal Wesselényi Miklóssal és életreszóló barátságot köt vele. 1817-ben visszatér Kolozsvárra avval a gondolattal, hogy belép az udvari testőrgárdába. Szándékát Wesselényi is helyesli, nemkülönben Kazinczy. Az utóbbi különösen melegen biztatja tervének megvalósítására, mert Báróczy, Barcsay és Bessenyei örökösét látja benne, de anyagi helyzete megakadályozza a szép terv keresztülvitelét, s 1817. április 19-én könnyelmű elhatározással az erdélyi Királyi Kormánysszék szolgálatába áll. Sorsa evvel megpecsételődött. Hivatalnok lett, s a szürke hivatali pálya, amelyen sohasem tudott magasabb rangra emelkedni, lassan-lassan felőrli minden idealizmusát. A 18 éves hivatalnoki pályára visszatekintve, ezt írja naplójába: „Tanulásom alatt ezer más kinézéseim közt jövendő sorsom iránt, soha meg nem fordult fejembe annak gondolata, hogy dicasterialista legyek. *Tréfából* esküdtem volt fel a cancelláriára, hogy név nélkül ne lézengjek, még Kolozsvárt leszek — s íme a tréfa örökös sorsomat elhatározta“. Egyetlen egy meggondolatlan lépés elég volt ahhoz, hogy elhibázza egész életét.

Az egyhangú, szürke hivatalnoki élet lassan-lassan elhamvasztja költői kedélyét.³ A tollat azonban mégsem adja ki kezéből, vele marad élete végéig. „Napokig, hetekig alig van üres óráim, — írja Farkas, — hogy isteneimnek éljek, s akkor is elfásult, zsibbadt lélekkel. Már három év óta eltérve régi kedveseimtől, oly tárggyal bajlódom, amelyen csuda ha el nem tévesztem magam“. Döbrentey biztatására lefordítja Schiller *Don Carlos*-át, Staël asszony *Corinnáját* és Goethe *Wertherét*, de kiadót Döbrentey támogatásával sem talált az akkori elhagyatott irodalmi állapotaink között. Ez a sikertelen kísérlet egyszersmindenkorra elvette Farkas kedvét a szépirodalomtól, pedig a legújabb kutatások szerint mint műfordító is megállotta a helyét. Kéziratossá Werther-fordítása e mű legjobb magyar nyelvű műfordítása.

Farkas előbb mint tiszteletbeli jegyző, később mint kinevezett napi-díjas működik a Kormánysszék mellett. Becsvágyát azonban nem elégíti ki a kishivatalnoki élet és a kisvárosi környezet. 1821-ben ott hagyja hivatalát s Bécsbe megy az osztrák és katonai törvények tanulására. Itt azonban a hazafias érzéséért üldöztetésben részesül és kénytelen a várost elhagyni. Pesten levizsgázik az osztrák törvényből és perrendtartásból, majd visszatér Kolozsvárra, ahol ismét a Kormánysszék szolgálatába áll. 1825 június 1-én ötödosztályú irnoknak nevezik ki. A Kor-

² Dr. Kiss Ernő: *Böloni Farkas Sándor*, Kvár, 1902.

³ „E taposó-malomhoz hasonlítható rendszerű hivatali élet — írja Jakab Elek — emésztette fel Farkas Sándor szép lelki tehetségei nagy részét is anélkül, hogy maradandó nyomai lehettek volna.“ Jakab Elek, i. m. 251. l.

mányszékhez való visszatérésével esik egybe legnagyobb jelentőségű alkotása, a Gondoskodó Társaság megalapítása, valamint annak a közérdekű munkásságának kezdete, melyet lankadatlan kitartással folytat élete végéig. Szerény fizetéséből nagy könyvtárat gyűjt, valósággal a magyar könyvek apostola lesz. Könyveit kikölcsönzi főúrak, polgárok, papok, tanítók közt s minden eszközt megragad, hogy a magyar könyvre, a magyar irodalomra terelje a közfigyelmet. „A könyvkiadók buzdításául könyvárussági tiszteletbeli kötelességeket vesz önként vállaira: eladásra könyveket vesz át tőlük, kiosztogatja jó embereinek, elküldözi vidéki barátaihoz, azokat a rá tartásra rábírja, értéküket béveszi s beszámolja s az evvel járó költségeket és kárt fedezi.”⁴ Könyvtára számára a görög és római klasszikusokon kívül megszerzi a francia, német, olasz, angol és spanyol remekírók munkáit is. Szeretné elkészíteni „Erdélyország történet”-ét, de csak 63 félvét ír meg belőle. 1829-ben felveti az Erdélyi Nemzeti Múzeum alapításának az eszméjét, amelyet a gróf László László tartományi kancellárhoz intézett gyönyörű levelében fejt ki. „Elfojtott nálunk a közérzet — írja — s nem éleszt annak nyilvános tudása is, hogy egy mivelt nemzet sincs már, mely tapasztalásból meg ne lenne győződve arról, hogy a soha nem valósítható cosmopolitismus a nemzetnek erőt, vagyont, tudományt s politikai boldogságot nem szerezhethet, és hogy csak az a nemzet boldog önmaga is, s boldogíthatja fejedelmét is, melynek nemzetisége van.” Múzeumával a nemzeti érzést akarja fenntartani és kifejleszteni, hiszen „az iskolákból lassanként haldogál ki az anyanyelven tanítás, nincs közkönyvtárunk, folyóírásunk, elhagytuk pusztulni fejedelmeink minden maradványait, zsidók hordják ki régiségeinket”... Az Erdélyi Nemzeti Múzeumban összegyűjthetnők irodalmi termékeinket, multunk emlékeit, földünk ritkaságait, hogy a nemzeti érzésnek legyen miből táplálkoznia. Terve gyakorlati megvalósítását úgy képzelte el, hogy a nyomdák köteles példányokat küldenének kiadványaikból, az iskolák és a magyarországi múzeumok átadnák másodpéldányaikat, itt helyeznék el az udvartól évenként leküldött könyveket és képeket, amelyek eddig a Lyceum-könyvtárban nyertek elhelyezést, valamint a Lyceum könyvtárban őrzött s 1792-ben fennállott Magyar Nyelvmivelő Társaság írásait, könyveit, ásvány- és egyéb gyűjteményeit. Lennének nagylelkű adakozók is, akik szintén gyarapítanák a múzeum leltárát. Gyönyörű terve ekkor még nem talált meghallgatásra, de 30 évre rá gróf Mikó Imre megvalósítja azt.

Míg hivatala mellett egész szívével a nemzet ügyét szolgálta, nagy-ratörő lelke új, messihi utakra ösztönzi, hogy tudását kimélyítse, látókörét kiszélesítse. Alkotó ember volt s azt a kis világot, amelyben élt, szűknek érezte ahhoz, hogy magát benne kiélhesse. Az 1828. év végén, miként Körösi Csoma Sándor, ő is a magyarok őshazáját akarja felkutatni. Ázsiába készül Oroszországon keresztül, de nem kap beutazási engedélyt. Később Humboldt expedíciójával szeretne Ázsiába jutni. Sajnos, ez sem sikerül. Végre 1830-ban mégis kitör szűk világából, gróf Bély Ferenc társaságában Amerikába utazik. Amerikából

⁴ Jakab Elek i. m. 274. l.

visszatérve útitapasztalatait *Utazás Észak-Amerikába* című útinaplójában adja közre s ez végre meghozza számára az országos hírnevet. Könyvét oly lelkesedéssel fogadja a közönség, hogy egy év múlva, 1835-ben, új kiadásban kell megjelentetnie. Széchenyi ezeket írja a könyv elolvasása után Farkasnak: „Mely kimondhatatlan kellemes pillanatot éltem Amerikai Utazásának olvastában, nem magyarázhatom. Bár lettek volna órák, napok. De kezembe véve a drága könyvet, többé nem tehettem félre. Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött; haszna honosainkra nézve felszámíthatatlan. Azon jó, mellyel teledestele van, oly világosan, annyi érdekléssel és kimélve közöltetik, hogy az áldott mag, mely belőle hull, még rosszabb földben is kikelne, a milyen a miénk. A nekem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közé számlálván, nem szünendek meg a közhasznu munka megjelenéseért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé ennél hasznosabb és szebb ajándékkal, tudtomra, és belső meggyőződésemmel fogva senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen ön felett.”⁵ „Farkas Sándor Utazása — írja Jakab Elek — mintha a hazafiak addigi homályos látását eloszlatva, jog, szabadság s alkotmány dolgában egy varázsütéssel, az eddiginél magasabb nézőpontra vezette volna az elméket — egy jótékony erkölcsi forradalmat idézett elő az elmékben, a politikai és társadalmi viszonyok felfogásában: a fél ország tapsolt a szerzőnek, a ma még alig ismert szerény tudós, holnap már a haza első írói közé állott, homlokára a koszorút a közvélemény önként nyújtotta.”⁶ Könyve, amely közvetlenül a Széchenyi korszakalkotó művei után jelent meg, a nyugat és az újvilág haladó gondolkodásának és modern intézményeinek megismertetésére irányult. Az osztrák cenzura azonban nem látja szívesen a népszerű munkát s indexre teszi. Szerencsére később, mint kellett volna, hogy a „méreg” ne hathasson.

Könyvével magára vonja a hatóságok figyelmét. Állandóan zaklatásban és üldöztetésben részesül, ám a nemzet annál melegebben ünnepli. Az unitáriusok az országgyűlésen az egyik ítélőmesteri állásra jelölik, de a hatalom a másik két jelölt közül választott. Azok nem voltak oly veszedelmesek. A Magyar Tudós Társaság az 1834. évi nagygyűlésén levelező tagjául választja s a rákövetkező évben munkájának ítéli oda a 200 aranyat tevő nagydíjat. Farkas szerénysége tiltotta az akadémiai széket elfoglalni. Visszaadja örökös alapítványként a 200 aranyat is, pedig ünnepeztetése immár országossá vált. A nagyenyedi kaszinó Széchenyivel együtt tiszteletbeli tagjává választja, Székesfehérvár aranytollat küld neki, a középszolnoki kaszinó meg ezüst billikomot ajándékoz a nagy férfiúnak. Farkas minden ünnepeztetés előtt szerényen visszahúzódik. Nem kíván a hírnév fényében sütkérezni, tovább folytatja megkezdett munkásságát s végre megalkuszik szerény hivatalnoki pályájával is. „A sors engem szűk pályára tett és kevéssel áldott meg, — írja az Akadémia titkárához, amikor a 200 arany jutalmat alapít-

⁵ Kiss Ernő i. m. 19. l.

⁶ Jakab Elek i. m. 297. l.

ványúl hagyja, — de adott nékem sok örömet, s íme adá azon soha nem remélt örömet is, hogy alkalmam leve e keveset a haza oltárára letenni azon érzelemmel, mellyel a szegény Persa vitte volt markában Artaxerxesnek a tiszta vizet.“

Amerikai utazása fordulópont lehetett volna életében. Ha sikerült volna az ítélőmesteri méltóságot elnyernie, egyszerre meguyílik előtte a közélet mezeje, hogy tevékenységét országos keretek közt fejthesse ki. Metternich sötét szelleme azonban megakadályozta Farkas érvényesülését akkor s több ilyen alkalom nem kínálkozott számára a felemelkedéshez. Nagy tehetségét a kisváros szűk keretei között kellett elsenyvesztenie, amikor elhivatottsága a legelsők közé predestinálta. Ebben a balsikerben rejlik Farkas igazi tragédiája. Mikor az egész nemzet ráfigyel s megérzi, meglátja benne a nagy embert és fel akarja emelni vezetői közé, éppen elhivatottsága miatt kell elbuknia, mert a hatalomnak nem kellett nemzeti vezérek.

Amerikából visszatérte után ismét elfoglalja hivatalát a kormány-széknél és minden mellőztetése ellenére sem szűnik meg közéleti tevékenységét folytatni. 1833-ban útitársával, Bélydy Ferencsel, és Kendeffy Ádám gróffal megalapítja a Kolozsvári Kaszinót, „a miveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítására, a közértelem és érzés terjesztésére“. Bár hivatala mellett actuáriusa a Gondoskodó Társaságnak, a kaszinó titkárságát is vállalja. A Kaszinó tagjaiból társaságot toboroz egy népies újság kiadására, hogy a nép közt is terjessze a kultúrát és a nemzeti érzést. A lap első száma 1836 április 6-án jelenik meg „Vasárnapi Ujság“ címen Brassai Sámuel szerkesztésében. A nők számára olvasókört alapít, „Asszonyi Olvasó Társaságot“, amely fennállása alatt 700 kötetes könyvtárt gyűjtött össze. Olvasóegyletet szervez az ifjúság számára is az unitárius kollégium tanulóiból. Ez az ifjúsági olvasóegylet még ma is fennáll több ezer kötetes könyvtárral. 1834-ben a testnevelés fejlesztésére „Vívó-iskolát“ szervez 25 lelkes főúr támogatásával. A vívóiskola igazgatását szintén magára vállalja. 1835-ben a Nemzeti Színház országos bizottságának titkárává választják s ebben a szerepben is époly fáradhatatlan, mint egyebütt. A színház anyagi helyzetének megjavítása mellett legfőbb gondja a színház művészi színvonalát emelni és a színpadon keresztül a hazafias érzést ápolni.

Hivatala és minden egyéb tisztsége mellett időt szakít egyesekkel is foglalkozni. Allandóan buzdít és tevékenykedik. A könyvkötőknek angol és francia bekötési mintákat ad, a lycumi nyomdában az ajtóra függeszti a „Times“-ot, hogy lássák mennyire haladt a külföld. A gazdag Biazinit arra buzdítja, hogy tartson bérkocsikat. Bálók rendezése érdekében mozog, hogy a különböző társadalmi osztályok egymáshoz közeledhessenek. Gyakran forog a nép között. Ha módját ejtheti, elbeszélget napszámossal, favágóval, szolgálával, cseléddel egyaránt. Felkeresi a népet otthonában, a falvakban is, hogy közvetlenül ismerje meg életviszonyait. Mindemellett az országgyűlési szónokok számára beszédeket szerkeszt.

Farkas nemcsak egész életét és munkásságát szentelte a köznek, de szerény jövedelmét és vagyonát is annak ajándékozta. Pártoló tagja

volt a Zeneegyesületnek, egyházát évi 15 forint „segítséggel“ támogatta. Saját zsebéből segítette elő Kriza Jánosnak, a *Vadrózsák* gyűjtőjének, külföldi útját is. Gazdag könyvtárát az unitárius kollégiumra hagyja, úgyszintén a „Gondoskodó Társaság“-ban meggyűjtött pénzét is oly módon, hogy az alapítványul hagyott összeg kamatából 1% a tőke növelésére, 4% újabb könyvek beszerzésére és 1% a könyveit gondozó könyvtárnok jutalmazására fordítottassék. „Csak a haza, a tudomány-szeretet, — írja Jakab Elek, — az erkölcsi törvények és közbecsület, a hon, nép és emberiség érdekei voltak azon szent tárgyak, melyek irányában szíve és kedélye, az idő és körülmények minden változásai közt változhatatlan maradván, hő rokonszenvébe fogadta azokat, őszintén szerette, védte, küzdött értük minden akadállyal, minden időben, örömei közepette s bánatos napjaiban véglegelhetéig.“⁷ Meghalt 1842 február 2-án. Halálával egy tragikus élet zárult sírba, melynek törekvése és munkássága — miként Kiss Ernő mondja, — Bölöni Farkas Sándort az újjászülető Magyarország legnagyobbjai, egy Széchenyi, Wesselényi, Kölcsey, Kossuth, Eötvös társaságába helyezi. Tudása, műveltsége, emelkedett szelleme és alkotóereje még életében nagynevű kortársai mellé érdemestíették, ám halála után sem részsült abban az elismerésben, melyet életében méltán kiérdemelt. Gyermeke, felesége nem volt, magányos sírjába a város polgárságának osztatlan részvétele mellett bocsátják le koporsóját a házsongárdi temetőben. A síremlékére helyezett mellszobrának markáns arca most is a város felé tekint, számára csak ez a város adatott meg működési területül, pedig a nemzet élén lett volna a helye. Vezérnek született és mint közkatonának kellett végigküzdenie az életet.

3. A Kolozsvári Gondoskodó Társaság.

Bölöni Farkas Sándor a bécsi útjáról visszatérve, az 1825. év nyarán alapítja meg a Gondoskodó Társaságot. Az alapítás előzményeiről sem a Farkas életrajzírójánál, sem pedig a hátrahagyott irományiban semmi feljegyzést sem találunk. Minden valószínűség szerint Bécsből hozta magával Farkas a Gondoskodó Társaság eszméjét.

A céheknél divott betegsegélyezés, temetkezési segély, özvegy- és árvagondozás mintájára Angliában a XVIII. század folyamán a különböző foglalkozási ágat űzők, de különösen az értelmiségi pályákon működők friendly societys formájában népes társaságokat alapítottak, amelyek rövidesen *gondoskodó intézetek* néven váltak ismertté és terjedtek el a kontinensen. Bécsben már a XVIII. század végén ismeretesek az orvosok, jogtudorok, nép- és polgáriiskolai tanítók, valamint a kereskedők gondoskodó intézetei. 1807-ben alapítják meg gondoskodó intézetüket a bécsi zenészek, 1808-ban az evangélikus papok, 1815-ben a takácsok és 1818-ban a színészek. Ezek az eleinte beteg- és temetkezési segélyre, valamint az özvegy- és árvagondozásra alapított intézetek

⁷ Jakab Elek i. m. 330. l.

később annyira fejlődtek, hogy évjáradékot is biztosítottak tagjaiknak. Idővel pedig valóságos kis biztosító intézetekké terebélyesedtek.

Farkasra, az erős szociális érzékkel megáldott emberre, minden bizonnal élénk benyomást tettek a Bécsben megismert gondoskodó intézetek. A fejlődést és a haladást szolgáló minden új eszméért lelkesedő ember lévén, élénken foglalkoztathatta az a kérdés, hogy miként ültethetné át ezt a népszerű külföldi intézményt hazájába, annál is inkább, mert közvetlenül közelről ismerte a tisztviselőember nyomorúságát. A gyermeknevelés, a súlyos betegség és az élet egyéb előre nem látott váratlan eseményei sokszor olyan nehéz gondok elé állították a fixfizetésű tisztviselőt, hogy e rendkívüli esetekben csak kölcsön felvételhez menekülhetett. Kölcsönt pedig csak uzsorásoktól tudott szerezni. Igen gyakori volt, hogy az eladósodott tisztviselő a terhes kölcsönöktől nem tudott szabadulni, s ha váratlanul elhunyt, a minden anyagi támasz nélkül maradt családját nemcsak a mindennapi megélhetés gondja sújtotta, de a hátrahagyott adósság terhe is.

Farkas Gondoskodó Társaságát tisztviselőtársaira alapította, intézetével is elsősorban rajtuk kívánt segíteni. Olyan formában azonban, amint a gondoskodó intézeteket külföldön megismerte, a kolozsvári szűk keretek közt nem alkalmazhatta ezt az intézményt. Gondoskodó Társaságánál tehát a külföldi gondoskodó intézetek rendszerétől eltérőleg nem a biztosítási eszmét, hanem a takarékosági eszmét emelte ki. Míg a külföldi gondoskodó intézetek valóságos kis biztosító intézetek voltak, amelyek meghatározott díj befizetése mellett és meghatározott idő elteltével meghatározott összeg vagy évjáradék fizetésére kötelezték magukat, a kolozsvári Gondoskodó Társaságnál a jövőről való gondoskodás eszméje tisztán csak a takaréktöke gyűjtésének előmozdításában nyilvánult meg. Farkas csak az alapeszmét, a jövőről való gondoskodás gondolatát vette át a külföldi gondoskodó intézetektől, rendszerüket azonban, amely matematikai számításokon alapult, teljesen mellőzte. A külföldi gondoskodók rendszerétől eltérőleg úgy szervezte meg Gondoskodó Társaságát, hogy a tagok apró takarékbetéteinek gyümölcsöztesítésével tegye lehetővé a nagyobb takaréktöke gyűjtését, amelyet a betétes öreg napjaiban vagy saját maga élvez, vagy hátramaradottaira hagy, illetve belőle anyagi zavar esetén kisegítheti magát, ha pedig ily szükség esetén nem rendelkeznek elegendő takarékbetéttel, tisztességes föltételek mellett kölcsönt vehessen az intézettől. Farkas Gondoskodó Társaságának a rendszere az igazi keresztényi felebaráti szereteten, az egymás kölcsönös megsegítésén alapult és tért el az üzletszerűen szervezett külföldi gondoskodó intézetekétől.⁸

⁸ V. ö. Kóváry László: *A kölcsönös segélypénztárak és gondoskodó intézetek nálunk és a külföldön*. Budapest 1877. Bár Kóváry teljesen ismerte Farkas Gondoskodó Társaságát s Farkasról két megemlékezést is írt (*Böloni Farkas Sándor*, Beszélytár, I. 4–7. l. *Böloni Farkas Sándor életrajza*, Napkelet 104–5. l.), a gondoskodó intézetekről írt munkájában a kolozsvári Gondoskodó Társaságot egyáltalán nem említi meg a hazai hasonló intézetek sorában. Ez szintén azt mutatja, hogy a kolozsvári Gondoskodó Társaság nem volt összehasonlítható a külföldi mintára szervezett gondoskodó intézetekkel.

Lényegében a kolozsvári Gondoskodó Társaság takarékpénztár volt és a takarékpénztárak ismert rendszerétől csak annyiban különbözött, hogy a betétesnek egyben a társaság tagjának is kellett lennie, betétet csakis társasági tagoktól fogadtak el, kölcsönt azonban a társaságon kívül álló személyeknek is folyósítottak. A tagok minden hó elején összejöttek, befizették betéteiket és döntöttek a beérkezett kölcsönkérések tárgyában. A társasági célt a tagok megtakarított tőkéinek az együttes kihelyezés útján való gyümölcsösztetése képezte a tagok betéeteinek kötött, célbetétként való kezelése útján.

A társaság ügykezelése teljesen bankszerű volt. A betétekről betéti könyvecskét állítottak ki a betevők számára, melyet minden újabb bevezetés alkalmával a pénztáros és az ellenőr láttamozott. A számadási időszak végén a betéti kamatot tőkésítették, amit szintén bevezettek a betéti könyvecskébe. A kölcsönfolyósításoknál szigorú bírálatot gyakoroltak a kölcsönkérők felett. A kölcsönkérőknek írásos kérvényben kellett folyamodniuk a társasághoz, a kérések felől hozott határozatokat jegyzőkönyvbe foglalták. A társaság pontos és rendszeres könyvelést vitt, könyvei a pénztárkönyv és a betéti törzskönyv volt. Külön nyilvántartást vezettek az adósokról is. Az ügykezelést a pénztárnok, ellenőr és titkár végezték, míg az ügyvezetést eleinte közvetlenül a tagok, később meg a „választottság“ látta el. A társaság szervezete, — amint látni fogjuk — a szövetkezet jogi jellegzetességeit viselte magán.

A kolozsvári Gondoskodó Társaságot, vagyis a felséges királyi Gubernium mellett szolgáló némely tisztviselőkből egybeállott „Provisionalis Társaságot“, 1825 június 30-án alapítja meg Farkas Sándor hét tisztviselő társával. A társaság alapító okirata a társaság célját a következőkben jelöli meg: „Mű alább irttak a folyó 1825k esztendő június 30k napján közakarattal és megegyezésből léptünk egymás között azon megmásolhatatlan egyezésre, hogy az alább megírt módon mindenikünk a maga rendes saláriumából, vagy egyéb jövedelméből, holnaponkint kiki a maga lekötélezése szerént, bizonyos summát tegyen be a magunk közzül választott Perceptor keze alá bizott közcassába. Ezáltal oly cassát igyekeztünk felállítani, melyhez mindenikünk a maga szükségeibe folyamodhassék, s a maga capitalisát s annak interessét előregedett állapotjában segedelem gyanánt vehesse, s maradékainak s legátusainak hátrahagyhassa.“

Még közelebről világítja meg a társasági célt az alapszabályokat a bécsi udvarhoz felülvizsgálatra felterjesztő kísérő levél: „... A mindennapi szomorú tapasztalás meggyőzőtt bennünket abban, hogy némely szolgálatunk sorsosait súlyos, vagy hosszas betegség, elterhesedett háznép, s más hasonló szoros gazdálkodást meg nem szenvedő körülmények annyira meggátolnak fizetésekbeli gazdálkodásokban, és annyira elterhelnek elkerülhetetlen kölcsönzésekkel, hogy elmellőzván azt, hogy további életek módját hivatalokbeli rangjokhoz illő módon nem folytathatják, ámbár a halál esetén is a nőtlenül maradottakra nézve hitelezői karban maradni kénytelenítettnek, a házasságban életeknek pedig özvegyei, s gyakorta nevetlen gyermekei, kiknek mérsékelt pensiójuk néha az adósságok fizetésére sem elégségesek, siralmas szegény álla-

potra jutnak; — mely egyes tagok környüállásai az egészre is mindenkor kedvetlen befolyással vagynak. Ily szomorú példáktól ösztönözötve, magunk megszorításával gondoskodnunk kellett egy oly módról mely által fizetésünkől hónaponként a mindennapi szükségéinkből kiszakítható bár mely kitsiny mennyiségekből egy nagyobb egészet formáljunk és azt (amit különben az egyes tag a maga kitsiny részével nem tehetne, vagy ha tenne is sikertelen lenne) törvényes kamatra batorságos helyre kiadjuk s ily móddal a hónaponkénti bevétekből, mind pedig annak hozzá ragadó kamatjából érezhetetlenül egy oly tökepénztske formálódjon, melyhez vagy maga a tag nem vélt nyomorúságos állapotjában folyamodhasson, vagy pedig hátramaradó özvegyének, s gyermekeinek segedelemül hagyhasson.“

A társaság a működését 1825 július elsején kezdi meg. Tagjai az alapszabályok értelmében csakis a kir. Főkormányshéknél alkalmazott tisztviselők lehettek. (alapszab. 1. §.) Hogy a tagok a társasági célt elérjék, (oly tőkét gyűjteni „melyhez a tag a maga szükségéibe folyamodhassék s a maga capitalisát és annak interessét előregedett állapotjában segedelem gyanánt vehesse s maradékainak és legátusainak hátrahagyhassa...“), a társaságba való belépés alkalmával kötelezettséget kellett vállalniok egy meghatározott, de minimálisan havi 2 forintot kitevő betét fizetésére. (4. §.) A kötelező havi betét mellett bármikor és bármekkora betétet helyezhettek el. (5. §.) Ha a tag a kötelező havi betét befizetésével késedelembe esett, úgy büntetéspénzt kellett fizetnie, különben helye volt a kizárásnak. (25. §.) A betéteket a társaság törvényes 6 százalékos kamattal kikölcsönözte. (8. §.) A kölcsönigénylés tekintetében a tagok elsőbbségi jogot élveztek a nemtagokkal szemben. (13. §.) A társaság kamatjövedelmét az év végén a tagok betétei arányában szétosztották. (14. §.) A tagok betétjeiket csakis a következő esetekben vehették igénybe: betegség, nyugdíjazás, a városból való eltávozás, a Gubernium szolgálatából való kilépés, továbbá a társaságból való kilépés vagy kizárás esetén. Ha az elhunyt tagnak nem volt temetési költsége, temetését betétje terhére a társaság rendezte. Végrendelet hiányában a betétet az elhunyt tag feleségének vagy törvényes örököseinek szolgáltatta ki a társaság. Az anya nélkül maradt kiskorú árvák atyjuk betétjét, ha csak gyámjuk méltánylást érdemlő indokolással nem kérte korábban kiszolgáltatni, a fiúk 20, a leányok meg 18 éves korukban kaphatták ki. (17. §.)

Ezek az intézkedések világosan mutatják, hogy mily módon igyekezett az intézet a társasági célt, a jövőről való gondoskodást biztosítani. Elsősorban módot nyújtott tagjainak a takaréktőke rendszeres gyűjtésre, de egyben gondot fordított arra is, hogy a tagok betétjeiket csakis az előre meghatározott esetekben vehessék igénybe. A társaság tulajdonképeni főtevékenysége a takarékbetétek gyümölcsöztetése volt. A kölcsönnyújtásokra nézve szigorú előírásokat tartalmaztak az alapszabályok. A kölcsönöket rendszerint jelzalog fedezet mellett folyósították, egy évet meg nem haladó időtartamra 6 százalékos kamattal mellett.

A társaság ügyvezetését eleinte maguk a tagok együttesen látták el. Minden hó elején összejöttek, döntöttek a beérkezett kölcsönkéresek és

a takarékbetétek kifizetése tárgyában, valamint az olyan adminisztratív természetű ügyekben, amelyeket az alapszabályok nem utaltak közvetlenül a közgyűlés hatáskörébe. Közgyűlést évente kétszer tartottak. január és július utolsó napján. A közgyűlés feladata volt az intézet fejlődésének előmozdítása, a számadások megvizsgálása, új tagok felvétele és az alapszabályok módosítása. A társaság „intézetét” négy tisztviselő vezette: az elnök, a pénztárnok, az ellenőr és a titkár. A tisztviselők tisztjüket, míg a társaság vagyoni helyzete nem tette lehetővé díjazásukat, ingyenesen töltötték be. Az elnök minden évben két tagot küldött ki a társaság ügyvezetésének felülvizsgálására, valamint a számadások és a pénztár felülvizsgálására, a közgyűlésnek való jelentéstétel céljából. Kötelessége volt ezenfelül az elnöknek a könyvvezetést havonta külön is átvizsgálni.

Miként a tagok betétek visszavonása mellett bármikor kiléphettek a társaságból, úgy új tagok is bármikor beléphettek. Az új tagok felvétele tárgyában a közgyűlés döntött. Minden újonnan belépett tag 3 forint belépési díj megfizetésére volt kötelezve. Az újonnan felvett tagnak a társaság alapszabályait kötelező tudomásulvétel végett sajátkezűleg kellett aláírnia.

Az alapszabályok arról is gondoskodtak, hogy a társaság a tagok betétjétől elkülönített külön vagyonnal rendelkezzen. A társaság külön vagyona, az ú. n. „közalap”, egyrészt a tagok belépési díjából, másrészt meg a különböző büntetéspénzekből képződött. Büntetéspénz volt megállapítva a kötelező havi betét befizetésének késedelmére és a betét-kivétel egyes eseteire. A közalapot gyarapították továbbá a társasági ügyészeknek a kölcsönszerződések elkészítéséért fizetett díjak is. Az 1838. évtől a tagok hivatali előléptetésük alkalmával havi fizetésük 2 százalékát voltak kötelesek a közalap gyarapítására befizetni. A közalap eredeti rendeltetése az volt, hogyha 500 forintra fel nő, az alap kamatjövedelméből a négy tisztviselő szerény díjazásban részesüljön. Ez az 1841. évben következett be. Az 1845. évi közgyűlés határozata szerint az esetleges üzleti veszteségek is a közalaphoz voltak fedezendőek. Ugyanez a közgyűlés mondta ki, hogy a közalap a tagok közt soha nem osztható fel, s ha a társaság bármily okból megszűnnék, a közalap valamely hazai közintézményre szálljon alapítványként. Az 1861. évi alapszabály a közalap örökösének a kolozsvári Magyar Nemzeti Színházat teszi meg.

A társaság tagjai anyagi felelősséggel tartoztak a cselekvésükkel, vagy a mulasztásukkal a társaságnak okozott károkért. Ezt a kötelezettséget az alapító okirat záradéka a következőkben állapítja meg: „az alapszabályok szoros megtartását nem csak, hogy egymáshoz viseltető bizodalomunk kötelezésénél fogva ígérjük, sőt azon nem remélt esetben, ha valamelyikünk ezen törvények, avagy csak némi nemű meg nem tartása hibájában, főképen pedig a társaság capitális, vagy annak akármely kicsiny része elpusztításában, vagy rossz adminisztrációjában találtanék, csupán a társaság és nem más fórum által liquidálendő tartozásokra nézve, minden akár holott található ingó és ingatlan javainkat a társaságnak egyenként lekötjük, azokat mint megannyi speciális hypothecát a tiszta adósságról szóló hazai törvények utmu-

tatása szerint való bánás alá engedjük, egyszóval ezen társasági törvényeket magunkra nézve tökéletes kötelező erővel bíróknak lenni megismerjük és mind ezek nagyobb erősségére, azt tulajdon nevünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősítjük.“ Ezután következik a nyolc alapító tag, majd a későbbben belépett tagok aláírása. A társaság alapító tagjai: Bölöni Farkas Sándor, Dónáth Lajos, Biró József, Keresztes Antal, Szatsvai Zsigmond, Szegedi Mihály, Pataki József és Szabó Lajos kormányiszéki tisztviselők voltak. A társaság első elnöki tisztjét Dónáth Lajos viselte, első pénztárnoka Keresztes Antal, ellenőre Szegedi Mihály és titkára Farkas Sándor lett. Az 1829. év végén a tagok száma már húszra emelkedett. A tagok sorába belépett maga a kancellár, gróf Lázár László is. Az első üzletév 130 forint betétállományával szemben az 1829. év végén már 2.199 forintot tett ki a betétek összege. Ebből a társaság 2.037 forintot kölcsönzött ki.

1830-ban a megnövekedett taglétszámra és a fejlődő üzletmenetre való tekintettel alapszabály módosítást hajtott végre a társaság. Bár a társaság tagjai kezdettől fogva teljesen egyenlő jogokat élveztek, az 1830. évi módosított alapszabályok le is rögzítik azt a gyakorlatban kezdettől fogva érvényesült elvet, hogy „a tagok ezen társaságot illető dolgokban egyenlőség jussával bírnak egymáshoz. Se rang, se kor, sem egyéb tekintetek senkinek elsőségi just nem adnak“. Ugyancsak ez alkalommal veszik be új szakaszként, ha a tag „illetlen magaviselete, vagy erkölcsi hibája miatt a társaság *kisebbségére* lenne“, kizáratik a tagok sorából. A leglényegesebb módosítás a tagoknak a társaság kölcsöneiből való kizárására vonatkozik. Erre nézve a módosított alapszabályok 8. §-a kimondja: minthogy a társaság tagjainak főcélja, hogy a tagok „önön pénzeiből magoknak bizonyos tőkepénzt gyűjthessenek, s ahhoz csak nagyobb szükségük esetében folyamodjanak, erre nézve a bégyült summák csak a társaságon kívül levő személyeknek adatnak kölcsön“. Ez a rendelkezés tulajdonképpen ellenkezik a társaság azon célkitűzésével, mely a megszorult tagok kölcsön útján való kisegítésére irányult. A gyakorlatban nem is tartották be. Erre vall az 1838. évi januári közgyűlés egyik határozata, mely szerint, ha a társasági tagok kölcsöneiket nem fizetnék vissza az év végéig, úgy a kölcsönvett összeget betétjükből leírják. A jegyzőkönyvekben később is találkozunk a tagok kölcsönkérésével s azt a társaság mindenkor teljesítette.

A harmincas évektől kezdve hatalmas lendületnek indul az intézet fejlődése, annyira, hogy a taglétszám állandó növekedése folytán az eddig havonként megtartott taggyűlések útján való igazgatás már nehézkessé vált. Ezért az 1833. évi júliusi közgyűlés a társaság igazgatását egy nyolc tagú „választottságra“ bízta. A választottsági üléseken azonban jogukban állt a tagoknak továbbra is megjelenni és a tanácskozásokban szavazati jog nélkül résztvenni. Ahhoz, hogy a választottság érvényes határozatokat hozhasson, hét választottsági tagnak kellett jelen lennie, ha pedig nem gyűlt volna össze a hét tag, a hiányzó tagok helyét a jelenlévő társasági tagok sorából egészítette ki az elnök. A behívott társasági tagok ebben az esetben szavazati joggal bírtak. A választottság tagjait egy évre választották s csak egy alkalommal

lehetett őket újra választani, hogy egyfolytában két évnél tovább ne működhessék egy tag sem. A választottság minden ténykedéséért a közgyűlésnek felelt.

A társaság tagjai, mint tudjuk, eleinte csakis kormányszéki tisztviselők lehettek, de idők folyamán egyre bővítették ezt a megszorítást. Az 1838. évi alapszabályok a kormányszéki tisztviselők mellett kiterjesztik a tagsági jogosultságot a városi tanácsosokra és jegyzőkre, valamint az ügyvédekre. Később a tagságot örökölni is lehet. Az 1861. évi alapszabályok elismerik a tagsági jogosultságot az elhunyt tag fihagyományosaira és fiörököseire nézve, de örökölhették azt jogi személyek, sőt nők is. Az 1861. évi alapszabályok elé illesztett tagnévsorban 10 örökösödés útján bekerült tag neve szerepel. Ezek közül az egyik az Unitárius Kollégium könyvtára, négy tagság örökös társaké és öt tagság természetes személyeké, akik közül négy nő. Mivel Erdély és Magyarország uniója következtében a Kormányszék megszűnt, az 1888. évi alapszabályok kimondják, hogy a volt kormányszéki tisztviselők mellett a társaság tagjai lehetnek a Kolozsvárt lakó állami tisztviselők, állami középiskolai tanárok, városi tisztviselők, valamint az ügyvédek és a közjegyzők. 1897-ben kiterjesztik a tagsági jogosultságot a főiskolai tanárokra is, bár őket már korábban is fölvették a társaságba.

A negyvenes években ugrásszerű fejlődésnek indult az intézet. A társaság saját és idegen tőkéje (közalap és betétek), amely 1840-ben nem egészen 20.000 forintot tett ki, 1845-ben 46.000 forinton felül emelkedik s 1847-ben eléri az 54.000 forintot. A tagok száma pedig, amely 1835-ben 50 főt tett ki, 1840-ben már meghaladja a kétszázat. Az 1848. évi szabadságharc azonban nemcsak megállítja, de erősen vissza is veti az intézet fejlődését. A szabadságharc idején egymásután lépnek ki a tagok és vonják vissza betéteiket, az adósok pedig nem fizetik az esedékes törlesztési részleteket. 1849-ben a kintlevőségek behajthatatlansága következtében csak adóslevelekkel tudja az intézet a betéteseket kielégíteni. A Kormányszéknek az 1849. évben történt bezárása is zavart okoz az intézet működésében. A társaság könyvei, irattára és pénzes ládája addig a Kormányszék egyik hivatali szobájában volt elhelyezve. A Kormányszék bezárása után először a tartományi pénztárhivatalba viszik át az irattárt és a pénzesládát, majd a királyi nyomdában helyezik el, végül pedig a városi adóhivatalba szállítják. Ebben az időben a gyűléseket is a városháza tanácstermében tartják meg. A társaság pénztárában az ú. n. Kossuth-bankók bevonása idején 267 forint volt ilyen bankjegyekben s ezeket a bankjegybevonó bizottságnak minden ellenszolgáltatás nélkül át kellett adni. Az ekként szenvedett veszteséget a közalapból fedezték. A tagkilépések, illetve a betétvisszavonások a szabadságharc befejezése után is folytatódtak, úgyhogy 1853-ban a taglétszám 47 főre, a társaság betéttőkéje pedig 36.000 forintra apadt le. A nehéz gazdasági helyzetben a még megmaradt tagok is nehezen tudták a havi betéteket fizetni. Erre való tekintettel az 1854. évi közgyűlésen fölvetődik a társaság megszüntetésének kérdése, a többség azonban a társaság további fenntartása mellett dönt. A fokozatos visszaesés egészen az 1856. évig tart. 1857-ben ismét gyarapodni kezd a betétálló-

mány és benépesedik a társaság, ha nem is olyan arányokban, mint azelőtt. 1861-ben a társaság tagjainak a száma 87 főre emelkedik, tőkái pedig 51.429 forintra rúgnak. Bár ettől az időtől kezdve állandó fejlődésben van, 1869-ben a Kormányzók feloszlata miatt, valamint arra való tekintettel, hogy a városban már több takarékpénztár működik, ismét felvetődik a társaság megszüntetésének vagy valamely takarékpénztárral való egyesülésének a gondolata. A közgyűlés most is a társaság további önálló fenntartása mellett dönt, s elhatározza az alapszabályok oly irányú módosítását, hogy a jövőben a volt kormányzói tisztviselők mellett tagjai lehessenek a társaságnak az állami és városi tisztviselők, az állami középiskolai tanárok, valamint az ügyvédek és a közjegyzők.

A magyar hitelszervezet nagyarányú fejlődése a múlt század utolsó évtizedeiben azonban erős versenyt jelentett a Gondoskodó Társaságnak, bár az intézet betétállománya állandóan emelkedett. Mivel a társaság csakis a város területén fekvő ingatlanokra nyújtott kölcsönt, viszont a tagok betétje meg évről-évre nőtt, az 1880. évi januári közgyűlés elhatározza, hogy a tagok legmagasabb betétjét havi 50 forintra korlátozza, éppen azért, mert a betétek növekedésével fordított arányban állt a hitelezési lehetőség. Úgy látszik azonban, hogy a betétkorlátozást nem tartották meg szigorúan, mert az 1885. évi közgyűlésen azt jelenti a választmány, hogy a tagok 181,103.63 forintot kitevő betéteinek összegéből 103.919.65 forint kilenc tag betétjét teszi, míg a többi nyolevan tag betétje mindössze csak 26.735.67 forintra rúg. A nagybetétesek közül egyes tagok betétje megközelíti a 30.000 forintot is; ezek nem apró befizetésekkel képződtek, hanem nagyobb összegek betevéséből. A nagy betétek felhalmozódásának oka az volt, hogy a Gondoskodó Társaság, mivel egész kamatjövedelmét szétosztotta tagjai között, a takarékpénztárak 5%-os betéti kamataival szemben 7%-os betéti kamatot térített vissza. Minthogy pedig „a társulat létesítésének alapgondolata és eredeti célja az volt, — mondja jelentésében a választmány, — hogy a tőkepénzzel nem rendelkező hivatalnokok fáradtságos szellemi munkájuk megtakarított filléreiből lassankint gyűjthessenek némi kisebb kapitalisokat“, és mert „ezen társulat nem oly pénzügyintézet, melynek pénztára a hatalmas tőkék gyűlpontjával vagy versenyterével szolgáljon, a nagyobb tőkék ide való elhelyezése a társulat alapgondolatával és eredeti céljával ellenkezik“, a közgyűlés úgy határoz, hogy a tagok legnagyobb havi betétje a 40 forintot nem haladhatja meg s csak 7.000 forintig élvezhetik a 7%-os betéti kamatot, míg a 7.000 forinton felüli betétek ezután csak 5%-kal kamatoztathatók.

A betétek és a betéti kamatláb maximálása után 1888-ban a tagok számát is 90 főre korlátozzák, mert másképpen nem tudják az intézet zavartalan működését biztosítani. Erre utal az igazgatóság 1891. évi jelentése, amely arról panaszkodik, hogy a társaság pénztárában jelentős összeg maradt kihelyezetlenül. Az 1892. évi közgyűlésen ismét felhangzik a panasz, hogy a helybeli bankok valóságos „hajtóvadászatot“ rendeznek a kölcsönvevők után, úgyhogy a társaság alig tudja a pénztét kihelyezni, sőt a társasági adósok is egymás után mondják fel a köl-

csönöket. Ebben az időben a „súlyos“ helyzetre való tekintettel az új tagok felvételét is megszüntetik és 1897-ben ismét maximálják a taglétszámot a tagok akkori számában, 65 főben. Ettől az időponttól kezdve a Gondoskodó Társaság egészen a háború végéig teljesen exkluzív alakulat lesz és szerepe a város hiteléletében egészen eljelentéktelenedik.

Hogy a város hiteléletére nézve mit jelentett a múlt század folyamán a Gondoskodó Társaság, arra vonatkozólag a társaság tőkéinek (tagok betétje és közalap) az 1825. évtől az 1895. évig terjedő növekedését tartalmazó kimutatás nyújt tájékoztatást.

1825. év	130.24	Fr.
1835. „	9.934.05	„
1840. „	19.514.29	„
1845. „	46.320.36	„
1850. „	43.992.37	„
1855. „	34.576.49	„
1860. „	50.249.07	„
1865. „	60.015.79	„
1870. „	58.764.36	„
1875. „	70.210.04	„
1880. „	144.427.49	„
1885. „	214.591.77	„
1890. „	205.020.43	„
1895. „	224.347.76	„

A társaság tagjai közt a Kormányszék fenállása idején számos főúr volt, mint gr. Lázár László, gr. Bánffy József, gr. Korniss Károly, gr. Mikó Imre, br. Splény Sámuel, br. Jósika József, gr. Degenfeld Ottó, br. Bruckenthal József, br. Kemény Ferenc, br. Huszár János, br. Jósika Lajos, gr. Lázár Miklós, gr. Wass Albert, gr. Eeszerházi János, gr. Bethlen Gábor és gr. Bánffy Béla, akik mindannyian a kormány-szék szolgálatában állottak. A Kormányszék feloszlatását követő idő-kben a szellemi előkelőségek is bevonulnak a társaságba. Ezeknek név-sorát Berde Mózes és Brassai Sámuel nyitják meg, majd a nyolevanas évektől kezdve a társaság tagjai között sűrűn találkozunk hírneves egyetemi tanárok neveivel, mint pl. dr. Brandt József, dr. Kolosvári Sándor, dr. Nagy Ferenc, dr. Nagy Mór, dr. Óvári Kelemen, dr. Pur-jesz Zsigmond, dr. Genersich Antal, dr. Vályi Gábor, dr. Concha Győző, dr. Szamosi János, dr. Réthy Mór, dr. Klupáthy Antal, dr. Lukács Adolf, dr. Szádeczky Lajos és dr. Menyhárt Gáspár.

*

A kolozsvári Gondoskodó Társaság annak idején magánjogi társa-ságként alakult meg s ebben a formában működött egy kerek évszázadon keresztül. Célját és jogi szerkezetét tekintve azonban lényegében kereskedelmi társaság volt, mégpedig *szövetkezet*. A Gondoskodó Társaság erkölcsi tartalmában és jogi felépítettségében a modern szövet-kezet minden alkatelemét megtaláljuk. A társaság célja a tagjai

gazdasági helyzetének előbbrevitelére irányult a takarékgyűjtés és takaréktökeképzés előmozdításával, hogy a tagok a meggyűjtött pénzüket szükség esetén vagy saját maguk vehessék igénybe, vagy hátramaradottaikra hagyhassák, illetve, hogy a tagokat anyagi szorultságuk esetén a társaság megfelelő kölcsönrel kiegészítse. Ezt a célt a társaság az önségtség és a kölcsönös támogatás elvének alkalmazásával munkálta. A takaréktökeképzést azzal mozdította elő, hogy a tagokat alapszabályszerűleg kötelezte a meghatározott havi betétösszeg befizetésére, melynek elhanyagolása súlyos következményeket vont maga után (büntetéspénz, kizárás). A betéteket a társaság kötött, célbetétként kezelte, s ehhez a tag csak az alapszabályokban megengedett esetekben nyúlhatott. Így a társaság a tagsági cél, a takaréktökeképzés hatásosabb előmozdításán kívül nevelő hatással is volt tagjaira. A társaság főtevékenysége azonban a takaréktökegyűjtés előmozdítása mellett a takaréktöke gyümölcsöztetésére irányult. Ebben nyilvánult meg az önségtség és a kölcsönös támogatás elvének az alkalmazása. Azokat az apró összegeket, melyeket a tagok a takaréktökeképzés céljaira havonta félre tudtak tenni, az összeg jelentéktelensége miatt maguk nem gyümölcsöztethették. A társaság a tagok megtakarított pénzét egy összegben kamatozó kölcsönre helyezte ki s ezzel — ahogy az alapszabályokat a bécsi udvarhoz felterjesztő kísérő levél írja: „*amit különben az az egyes tag a maga kicsiny részével nem tehetne, vagy tenne is sikertelen lenne...*” — a kölcsönös támogatás elvének az érvényesítésével a magában jelentéktelen kis összegek számára is az elérhető legmagasabb kamathozamot biztosította.

A társaság jogi szerkezetében megtaláljuk a modern szövetkezet összes szerveit: a közgyűlést, az igazgatóságot és a felügyelőbizottságot. A közgyűlés, a társaság legfőbb szerve, évente kétszer jött össze. Hatáskörébe tartozott az előljárók megválasztása, a számadások megvizsgálása, a nyereségfelosztás, új tagok felvétele, valamint az alapszabály módosítása. Rendkívüli közgyűlést az elnök szükség szerint bármikor összehívhatott. A társaság ügyvezetését eleinte a tagok együttesen látták el, ami a közös üzletvitel tökéletes megvalósítását jelenti. Később, mivel a társaság elnépesedése e rendszer fenntartását már nehezéssé tette, a társasági ügyvitelt a választottságra (igazgatóság) ruházták át. A tagoknak azonban továbbra is jogukban állt a választottság ülésén megjelenni, a tanácskozásokban résztvenni, felvilágosításokat kérni és indítványokat tenni. Ez az intézkedés domborítja ki továbbra is a közös üzletkezelés elvének a fenntartását. A felügyelőbizottság ugyan nem volt állandó testületként megszervezve, de a könyvek, a pénztár és az üzletkezelés fölülvizsgálatára minden évben két tagot küldött ki az elnök. A kiküldött vizsgálók nemcsak az üzletkezelésről, hanem a választottság tevékenységéről is jelentést tettek a közgyűlésnek.

A taghullámozást, amely szintén egyik jellegzetessége a modern szövetkezetnek, a szabad ki- és belépés rendszerével teljesen biztosították az alapszabályok. Igaz ugyan, hogy a tagok eleinte csakis guberniumi tisztviselők lehettek s később is csak a köztisztviselők meghatározott

kategoriájára terjesztették ki a tagsági jogosultságot, de az ilyen irányú korlátozást (hogy t. i. a tagok csakis meghatározott foglalkozást űzők vagy meghatározott testülethez tartozók lehetnek), a modern szövetkezeteknél is gyakran megtaláljuk (pl. Köztisztviselők Fogyaszt. Szövetkezete, M. Á. V. alkalmazottak fogyasztási szövetkezete stb.). Míg a modern szövetkezeteknél az új tagok belépése belépési nyilatkozat aláírásával történik, amelyben az aláíró kijelenti, hogy a szövetkezet alapszabályait ismeri és kötelezőleg tudomásul veszi, a Gondoskodó Társaságnál közvetlenül az alapszabályt írták alá az újonnan belépett tagok, ami csupán formai eltérést jelent. A tagság megszűnésének okaiul a kilépést, a kizárást és az elhalálozást állapították meg. A Gondoskodó Társaságnak megvolt a modern szövetkezeti jognak az a jelölve is, hogy a társasági tagság örökölhető s e révén nők is bekerülhettek a társaságba. A tagok felelőssége a cselekvésükkel, vagy a mulasztásukkal okozott kár erejéig állott fenn. Egyetemleges és korlátlan felelősséget, amint a modern szövetkezeti jog megkívánja, nem keletett vállalniok a társaság tartozásaiért, de a rochdalei takácsok szövetkezeténél, melyet a tudomány az első modern szövetkezetnek tekint, szintén hiányzott az egyetemleges és a korlátlan felelősség kötelezettsége s a legtöbb szövetkezet ma is korlátolt felelősséggel alakul meg.

A Gondoskodó Társaság alaptökéje a „közalap“ volt. Ez a tagok belépési díjából, a különböző büntetéspénzekből és az esetleges ajándékokból képződött. A közalapot a tagok vagyonától elkülönítve kezelték. Arra a tagoknak a társaság feloszlata esetén sem lehetett igényük, mivel 1861-ben a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház javára kötötték le alapítványként. Az alapszabályok egyik legjellegzetesebb intézkedése volt a társaság kamatnyereségének a tagok betétei arányában való szétosztása. A kamatjövedelemből a maga számára semmit sem vont le az intézet, azt a betétek nagysága arányában teljesen szétosztotta tagjai közt. Ez az intézkedés ugyanazon a gondolon nyugszik, mint a rochdalei takácsok vásárlási visszatérítési rendszerének az elve.

A társaság alapszabályát először 1828 szeptember 3-án 75333/828. sz. alatt hagyja jóvá a királyi Gubernium. Az első alapszabálymódosítást 1830-ban eszközlik, amikor a társasági alapszabályokat a bécsi udvarhoz is felterjesztik. Újabb módosítás történt 1838-ban. Az 1853. évben a városi tanács, a rendőrigazgatóság és a katonai parancsnokság magasabb rendeletre hivatkozással bekéri az alapszabályokat fölülvizsgálatra, de semmi észrevételt sem tesznek reá. 1856-ban a Cs. és Kir. Kerületi Hivatal ismét átvizsgálja az alapszabályokat s arra utasítja a társaságot, hogy alapszabályaiban a közalap jövőjére, a kamatszédésnek a polgári törvénykönyvvel összhangbahozására, a kihelyezett tőkék biztosítására és a választásokra nézve bizonyos módosításokat eszközöljön. Mindezt a társaság végre is hajtotta. 1885-ben az újból módosított alapszabályokat a társaság fölterjeszti a M. Kir. Belügyminisztériumba. A belügyminiszter azonban megtagadja az alapszabályok jóváhagyását azzal az indokolással, hogy a társaság, mint meg nem határozott számú tagokból álló társaság, amely tagjai keresetének a közös üzletvitel mellett való előmozdítására alakult, *szövetkezetnek* tekintendő. Ezért a

kereskedelmi cégjegyzékbe való bevezetetésre utasítja a társaságot. Ez az érdekes miniszteri leirat a következőképen szól: „Tekintve, hogy a Gondoskodó Társaság meg nem határozott számú tagokból álló társaság, mely tagjai keresetének a közös üzletkezelés melletti előmozdítására szolgál: a Gondoskodó Társaság az 1875: XXXVII. t. c. 223. §-ban meghatározott szövetkezetnek tekintendő, mely a kereskedelmi törvény 557. és 558. §-ai értelmében céget a kereskedelmi cégjegyzékbe bevezetett és az alapszabályait az 551. §-ban megállapított határidő alatt a kereskedelmi törvény értelmében módosítani tartozott volna. E határidő már 1876. évi július hó 1-én telt el... A társaság alapszabályai a kereskedelmi törvény értelmében módosítandók és a cégjegyzékbe az illetékes törvényszéknél bejegyzendő. (1886. évi április hó 11-én 20274/VII. sz. alatt kelt m. kir. belügyminiszteri leirat.)

A tagok a kereskedelmi jogilag szabályozott modern szövetkezetet még nem ismerték s ezért sérelmezték, hogy társaságukat, mint *nem nyereszkedésre* alapított társaságot, az „üzérkedő“ kereskedelmi társaságok mintájára kereskedelmi cégjegyzésre utasítja a belügyminiszter. A társaság érthetően ragaszkodott a régi szervezetéhez, mert a cégbejegyzéstől a társaság erkölcsi jellegének az elhomályosítását féltette s ezért elnöke útján közbenjárt a minisztériumban, hogy hagyják meg továbbra is eredeti formájában. A közbenjárásnak meg is lett az eredménye, mert a minisztérium tekintetbe véve a társaság immár 60 éves múltját és nemes hagyományait, eltekintett a cégbejegyzéstől.

Mindenesetre érdekes, hogy amikor a modern szövetkezetek még teljesen ismeretlenek voltak hazánkban és még csak a szövetkezetek kereskedelmi jogi szabályozása történt meg, hogy evvel nyissák meg a modern szövetkezetek elterjedésének az útját, a belügyminisztérium már felismerte a Gondoskodó Társaság szövetkezeti jellegét. Kétségtelen, hogy a belügyminisztérium megállapítása teljesen helyt álló volt és nagyban támogatja azon állításunkat, hogy a Gondoskodó Társaság megalapításától fogva magán viselte a modern szövetkezet jellegzetességeit.

A Gondoskodó Társaság kereken száz évig, egészen 1924-ig működött eredeti formájában. Ekkor alapszabályait a román hatóságokkal is el kellett ismertetnie. Most azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a társaságot az egyesületi törvény alapján nem ismerik el. Működésének és fennmaradásának további biztosítása végett az 1924. évi október hó 19-i közgyűlés elhatározta a társaság hitelszövetkezetté való átalakulását. A hitelszövetkezeti forma felvétele csak megrögzítette és külsőleg is kifejezésre juttatta a társaság eredeti szövetkezeti tartalmát. Az intézet főfeladatának ma is a kistőkék gyümölcsöztetését, a kisemberek takaréktöke gyűjtésének az előmozdítását tekinti. A kötelező betétfizetési rendszert változatlanul fenntartja továbbra is. A kapitalisztikus pénzintézetek gigantikus fejlődése soha sem térítette el a társaságot az altruisztikus célkitűzésektől. Az intézet vezetőit soha sem foglalkoztatta az a gondolat, hogy intézetüket a kapitalista pénzintézetek mintájára

szervezzék át. A kapitalizmus önző nyereségvágyának az érvényesülését a társaság altruisztikus szellemének hagyományos fenntartása mindig kizárta s ez magyarázza meg, hogy azokat a kereteket, melyeket puritán alapítói jelöltek ki számára, soha sem lépte túl. A társaság nem törekedett többre és magasabb célok felé, mint aminek érdekében alapítói életre hívták. Mindig a kistőkések pénzintézete volt és ma is az.

A kolozsvári Gondoskodó Társaság nemcsak a magyar banktörténelemben jelentős, mint a legelső magánalapítású és egyben a legrégebb magyar pénzintézet, hanem eredeti szövetkezeti jellegénél fogva egyetemes szövetkezettörténeti szempontból is figyelmet érdemel. Owen Róbert, a modern szövetkezeti mozgalom úttörője, még az utópiák világában él, mikor Farkas Sándor megalapítja a Gondoskodó Társaságot. Owen Róbert még a New-Harmony teleppel kísérletezik, mikor Farkas az önségítség és a kölcsönös támogatás elvének gyakorlati alkalmazásával létrehozza a Gondoskodó Társaságot. Abban az időben, amikor Farkas Sándor a Gondoskodó Társaságot megalapítja, sem nálunk, sem külföldön nem találunk egyetlen olyan intézményt, amely a modern szövetkezethez annyira közel állna, mint a kolozsvári Gondoskodó Társaság. Cseppet sem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a Gondoskodó Társaság jogi felépítettségében sokkal közelebb áll a modern szövetkezethez, mint az 1844. évben alapított rochdalei takácsok szövetkezete, melyet pedig a tudomány az első modern szövetkezetnek tekint.

A rochdalei takácsok szövetkezetét a közvetítő kereskedelem kikapcsolása és a vásárlási visszatérítési rendszer alkalmazása tette nevezetessé, ám ugyanazt a Gondoskodó Társaság már husz évvel azelőtt megvalósította. Miként a rochdalei takácsok szövetkezetének célja az apró fogyasztási cikkek közvetlen beszerzése volt a termelőtől a közvetítő kereskedelmi haszon kizárására, úgy a Gondoskodó Társaság is a közvetítői nyereség kizárására törekedett. Tagjai apró tőkét nagyobb összegekben közvetlenül a hitelkioszónál helyezte ki gyümölcsöző kölcsönként s így a tagok a pénzintézetek közvetítői tevékenységének a kizárásával növelhették és gyümölcsöztethették takaréktőkéjüket. Amint a rochdalei takácsok az üzleti nyereséget a vásárlási visszatérítés formájában osztották szét tagjaik közt, úgy a Gondoskodó Társaság is teljes egészében szétosztotta az évvégi kamatnyereséget a tagok betétei arányában. A közvetítői nyereség kizárását és az üzleti haszonnak a tagoknak az üzleti forgalomhoz való hozzájárulása arányában való szétosztását tehát épúgy megtaláljuk a Gondoskodó Társaságnál, mint később a rochdalei takácsoknál. Megtaláljuk továbbá a Gondoskodó Társaság szervezetében, — amint arra már korábban is rámutattunk — a közös üzletvitel elvét, a szabad tagfluktuációt, a tagok teljes jogegyenlőségét, a tagsági jogosultság örökölhetőségét stb. Ezeket az elveket a modern szövetkezeti mozgalom csak több évtizedes fejlődés eredményeként termelte ki.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kapitalizmus legjellegzetesebb intézményének, a pénzintézetnek szövetkezeti alapon való megszervezése csak a múlt század 50-es éveiben, Schultze és Raiffeisen fellépése nyomán következik be, még inkább értékelni tudjuk a Gondoskodó Társaságot,

mint szövetkezeti pénzügyintézetet. Igaz ugyan, hogy a Gondoskodó Társaság nem a tagok hitelszükségletének ellátását célozta, mint Schultze és Raiffeisen szövetkezetei, hanem inkább a kis takaréktökek gyümölcsösztetésének az előmozdítására irányult, de ez mit sem von le a Gondoskodó Társaság szövetkezeti pénzügyintézeti jellegéből. A modern szövetkezet célja az, hogy a kisembereket a szövetkezeti önségi segítség és kölcsönös támogatás útján a kapitalista gazdálkodás haszonrészesévé tegye s ebből a szempontból teljesen közömbös, hogy a szövetkezet a gazdasági élet mely ágában, a termelés, értékesítés vagy fogyasztás terén, a hitelszükséglet kielégítése vagy a tőkeképzés előmozdítása által jön a tagjai segítségére. A lényeg az, hogy a szövetkezet mindazon gazdasági célokat, melyeket a kistökések, a kisemberek anyagi erejük gyengesége, vagy a gazdasági életben való járatlanságuk folytán egymaguk nem tudnának megvalósítani, az önségi segítség és a kölcsönös támogatás elvének az alkalmazásával oldja meg, s a Gondoskodó Társaság ebben a tekintetben is megfelel a modern szövetkezet kritériumainak.

Ha Farkas nem Kolozsvárt, hanem valahol nyugaton alapítja meg Gondoskodó Társaságát, a modern szövetkezeti mozgalom talán az ő nyomdokain indult volna meg s ma őt tisztelné az egész világ a modern szövetkezeti mozgalom atyjának, mert azokat a szövetkezeti alapelveket, melyeket a modern szövetkezeti mozgalom több évtizedes fejlődés eredményeként termelt ki, már évtizedekkel azelőtt mind megtaláljuk a Gondoskodó Társaságnál. De ha a Gondoskodó Társaság tragikus ismeretlensége folytán nem is vitt szerepet a modern szövetkezeti mozgalom történeti kifejlődésében, eredetiségénél fogva örökké ragyogó bizonyossága lesz a magyar génusznak és újabb tanubizonyossága annak, hogy a magyar alkotó szellem sok téren megelőzte a művelt nyugat nagy nemzeteit.

4. A kolozsvári Gondoskodó Társaság 1825. évi alapszabálya.

Mű alább írttak a folyó 1825-k esztendő június 30-k napján közakarattal és megegyezésből léptünk egymás között azon megmásolhatatlan egyezésre, hogy az alább megírt módon mindenikünk a maga rendes saláriumából, vagy egyéb jövedelmeiből, hónaponként ki-ki a maga leköttelezése szerént bizonyos summát tegyen be a magunk közül választott perceptor keze alá bizott köz-cassába. Ezáltal oly cassát igyekeztünk felállítani, melyhez mindenikünk a maga szükségeibe folyamodhassék s a maga capitalisát, s annak interessét előregedett állapotjában segedelem gyanánt vehesse, s maradékainak, s legátusainak hátrahagyhassa. — Melyre nézve közakarattal és megmásolhatatlan megtartás végett az alább következő rendszabásokat nemcsak, hogy megállítottuk, hanem azoknak magunkra nézve egészen törvényes kötelező erőt is adtunk, a következőkben:

1. §.

Ezen társaságnak tagjai csak a felséges királyi Gubernium mellett szolgáló és fizetésben levő individuumokból állhatnak.

2. §.

Ezent társaság intézete az 1825-k esztendőbeli július 1-k napján indul folyamotba.

3. §.

Minden tag tartozik előre radicális capitalis gyanánt bizonyos summát, s legalább 4, azaz négy Rftat conventiós pénzben a társaság perceptora keze alá bizott köz-cassába bétenni fructificálás végett.

4. §.

Minden tag megmásolhatatlanul kötelezi magát, hogy hónaponként egyszer, mint másszor bizonyos summát ad bé a társaság perceptorának, mégpedig mindenkor a hónap elején, de amely beadandó summa 2, azaz két Rhfrint conventiós pénzknél kevesebb nem lehet és ezen hónapi rátákat előre több hónapokról is, ha tetszik, béfizetheti.

5. §.

Minden tagnak szabadságában áll a 4. §.-ban feltett hónaponként beadandó rátán kívül is, akár mikor és akár mennyi summát a perceptor keze alá fructificálás végett beadni, valamint valamely activ capitálisáról szóló contractusát is a társaság jóváhagyásával beadhatja

6. §.

Minden bétételek egy avégre készített privátus libellusba fognak az adminisztráló személy által bérattatni, mely libellus a bévevőnek contra quietantiául fog szolgálni.

7. §.

Minden tagnak külön libellusa leszen, melybe mind a hónaponként való bétételeit, mind pedig az azon felül való summáit az adminisztráláskor bérja a perceptor, tisztán bégjegyezvén az adminisztráló summa mennyiségét, annak titulusát, s adminisztrációja napját és azt is, hogy személyesen adta-e bé, vagy micsoda nevű biztosa által; a perceptor vagy controller libellusába pedig, amint már említetett, mindenkor az adminisztráns tag, vagy mandataria bérja bé az általa adminisztrálandó summát.

8. §.

Az eszerént bégyült summákat tartozik a perceptor, a praesesnek előre tevendő jelentése mellett közönségesen tudva lévő jó securitású individuumoknak, vagy a perceptornál leteendő és két annyit érő hypothecára azonnal a társaság által meghatározott contractus formuláréja szerént legális 6 procento interesre elocálni, ha lehet in ipsa 1-a die mensis.

9. §.

Az elocált capitalisokról szóló Contractusok a perceptor és controller contraseraturás ládájában tartatnak.

10. §.

Az elocált capitálisokról szóló contractusok esztendőnél tovább nem tartó terminusra expediáltatnak, és pedig egy hónapi előre felmondhatás clausulával; azon esetre, hogyha az adós az interes fizetésébe morosus lenne, vagy a capitális veszedelmeződne, a perceptor az adós ellen a törvényes lépéseket követhesse.

11. §.

Hogy ha valamelyik debitor a hónap közepéig akár mely nap lévál capitálist, mindég a hónap első napjáról datáلودik a contractus, félhónapon túl pedig azon hónap 15-éről.

12. §.

A bégyült intereseket, mint már capitálisokat tartozik a perceptor azonnal elocálni.

13. §.

Mindenek felett pedig a társaság tagjainak van elsőségi jussok a hasonló securitásu és a perceptornál magukat jelentett idegen concurensok között a társaság pénzéből kölcsönözhetni; azon conditiók és cautelák alatt mindazon által, amint idegeneknek elocáltatnak a capitálisok, de hogy a társaságnak valamelyik tagja ezen praerogatívával vissza ne éljen, kötelessége a praesenek és perceptornak ügyelni.

14. §.

Minden tagot illető interes esztendőnként, az általa mostan előre és azután hónaponként vagy azon felül is beadott capitálisok proportiója szerint nevededik, esztendő mulva az m. concreto elocált capitálisok után competáló interesből, ami már addig efective bėjött, az hasonlólag capitálissá válik és ezen bėjött interese minden tag capitálisa szerint a proportione felosztva, kinek kinek capitálisához ragadnak és mint már radicális capitálisokat minden tag libellusába inferálja a perceptor.

15. §.

Minden félesztendő végével a társaság perceptora és controllerja generalis conspectust adnak bé a társaság gyűlésibe, melyben kimutatódik minden tagnak mennyi a radicális capitálisa: azon esztendőben hónaponként és azonfelül is mennyit adott bé, ezen capitálisok hová s kiknek elocálódtak? mennyi volt a perceptiendum interusurium, abból mennyi jött bé effective? mennyi a restantia, s az effective bėjött interesekből a proportione capitálium mindenik tagnak esapitálisa mennyivel nevededik.

16. §.

A fentebbiek szerint beadott capitálisokat, s esztendőnként nevedett intereseket egy tag is a társaság gyűlésében előre teendő jelentés, s helybe hagyás és az alább kijegyzett eseteken kívül végképen ki nem veheti.

17. §.

A tagok a társaság cassájába beadott capitálisaik, s azok interesei, részenként, vagy egészen való kivehetésére csak a következő esetekben tarthatnak számot:

a) ha valamelyik tag a kir. Guberniumtól más szolgálatba lépnék, vagy hivataláról lemondana, vagy ittvaló lakását változtatná, akkor időnként beadott radicális capitálisait, s azoknak mindaddig competáló intereseit a 35. §-ban feltett conditiót teljesítvén, egészen kézhez veheti;

b) ha a normális esztendők kitelelésével, vagy addig is akármely tekintetből pensiot nyerne, szabadságában áll a tagnak, akár addig való minden bétett pénzt interesével együtt egyszerre percipiálni s kézéhez venni a 35. §. szerint, akár pedig addig gyűlt capitálisainak esztendőnként competáló interesét a perceptortól epochánként percipiálni;

c) ha valamely tag meghalálozott, választására hagyatik feleségének egészen kivenni férje capitalisát a 35. §. szerént, vagy a fennebb megírt mód szerént percipiálni az interest;

d) ha a meghalálozott tagnak nevetlen gyermekei maradtak anya nélkül akkor a gyermekek úgy tekintetnek, mint pensionisták és atyjoknak radicális capitalisát a fiak husz, a leányok tizennyolc esztendőskorokban kaphatják ki, addig esztendei interesteit pensio gyanánt kapják, hanem ha valamely nevezetes okból tutoraik kívánnák azon árvákat illető summákat kiadattatni;

e) a meghalálozott tagnak felesége és gyermekei nem maradván a valóságos és magukat a társaság előtt documentáló haereseknek, vagy legatáriusoknak a tagnak minden competentiái kiadatnak a 35. §. szerént sub a);

f) ha valamely tag súlyos betegségben sinylődik, a társaságba tett jelentésre szükségeihez mérsékelt része kiadatik;

g) ha valamely tag meghalálozik, temetési költségei nem lévén, a társaság actuáriusa, vagy közelebb valói jelentésére önnön capitalisából a szükséges költség azonnal assignáltatik. Erre nézve kötelessége a társaság actuáriusának, hogy a szükséges költségeket dokumentative megtegye, a tagot tisztességesen eltemettesse, s arról számoljon;

h) ha valamely tag a társaságból kirekesztetik, vagy önként kilépik az alább megírt módon:

18. §.

Mihelyt a beadott capitalisok esztendei interestese 60, azaz hatvan Rfra nevedik, 25 Ft convencios pénzben a cassában mindég készen álljon, hogy a fennebb elészámlált, s magokat hirtelen eléadható esetekben a szükséges költségeket abból pótolnia lehessen.

19. §.

A társaság minden esztendőben legalább két gyűlést tart, úgymint januarius utolsó és julius utolsó napján, amely gyűlések alkalmatosságával:

a) a perceptor generalis conspectusa megvizsgáltatik;

b) az egész számadás és capitalisok tractátioja vizsgálat alá vétetik, s a netalán tapasztalható hibák megorvosoltatnak s a capitalisok pontosabb tractátioja iránt teendő projectumok megvizsgáltatnak;

c) a társaság fundusa gyarapítására nézve újabb propositiok vétetnek értekezés alá;

d) a kőrnvülállásokhoz képest újabb rendszabások hozatnak;

e) újabb tagok felvétele iránt tanácskozás tartatik.

20. §.

A fentebb meghatározott közgyűléseken kívül akár mikor is szükség lészen, a tagok értekezés végett egybegyűlnek.

21. §.

Arra, hogy valamely határozás törvényes erővel birjon, szükség, hogy a tagok kétharmad része a gyűlésben jelen legyen.

22. §.

Hogvha a gyűlésben eléforduló tárgy felett a tagok vélekedése különbözne, akkor a tárgy votumok többsége által határozódik el az egyenlő számú votumok alkalmatosságával a praeses votuma határozván.

23. §.

A gyűlések a praeses által meghatározandó helyen tartatnak.

24. §.

Valamely tag a társaságból kirekesztetik:

- a) ha a megírt hónaponként való administratiókat a perceptor és a társaság megintése után is a maga idejében nem teljesíti;
- b) ha a társaság cassájában lévő capitálisára adósságot rak.

25. §.

Ha valamely tag megígért rátáját a maga idejében nem fizetné, hogy a társaságból ki ne rekesztessék, ezen hibáját csak azzal hozhatja helyre, ha az addig elmulasztott adminisztrációjának interesét azon naptól kezdve, melyen administrálni kellett volna, az egész hónapra is utánfizeti; a béfizetés peremptorius terminusa csupán a hónap 5-ig inclusive értetődven.

26. §.

Ha valamely tag a társaság gyűlése által kirekesztett, akkor ezen kirekesztett tagnak beadott kapitálisai a 35. §-béli a) szerint egészen kiadatnak ugyan, hanem capitálisainak addig faenerált minden interese eruáltatván a tag proprius libellusából és a generális libellusból, annak is fele bennmarad a cassába a társaság eventuais szükségéire.

27. §.

Ha valamely tag a fennebb elészámlált okokon kívül és csupa megünásból ki akarna lépni a társaságból, addig beadott capitálisai egészen kiadatnak ugyan a 36. §. szerint, hanem azoknak addig faenerált interessének harmadrésze eruáltatván a libellusokból, hasonlólag bennmarad a társaság eventuais szükségéire.

28. §.

Egy tag is a társaság cassájában lévő maga rátáját senkinek se le nem kötheti, se nem assignálhatja, se arra pénzt fel nem vehet, vagy azt a társaságon kívül lévő személynek el nem adhatja, hogyha pedig ezt mégis cselekedné, akkor ezen tag a 24. §. szerint a társaságból azonnal kizáródik, s a 26. §. értelménél fogva kapja ki capitálisát s interessének felerészét.

Hogy pedig a társaság intézete egész esztendő által a fentebbi megállított rend szerint folyhasson, köteleességök a társaság által választott négy deputátusoknak, úgymint a praesesnek, perceptornak, controllornak és actuáriusnak, mindent a maguk alább kiszabott köteleességek s ezen statutumokban megállított törvények szerint folytatni.

30. §.

A praeses köteleességei:

- a) Minden társaságot illető levelezések, s egyéb exhibitumok előbb a praeses kezébe mennek, ki is azokat a szokott mód szerint praesentálván, az actuáriusnak által adja protocollálás és a társaságban való referálás végett.
- b) Minden a társaság nevében kiadandó leveleket, requisitiókat és assignátákat az actuáriussal együtt aláír.

- c) Minden gyűlésre a tagokat circulariter egybehivatja.
 d) Ha időközben is valamely tárgyról való értekezés végett szükség leszen, a tagokat hasonlólag circulariter egybehívhatja.
 e) A protocollumat megvizsgálja s neve aláírásával megerősíti.
 f) Minden hónap végével a perceptor és controller menstruális scontratióit megvizsgálja, egyáltalában a számadás dolgát igazgatja és arra ügyel.
 g) Maga hatalmánál fogva csak 20 — husz forint conventiós pénzben tehet a cassához rendelést, többről a társaság határoz (e pedig csak a 17. §. f) és g) titulusai esetében lehet).
 h) Minden esztendőben legalább kétszer a társaság tagjai közül kettőt kirendel véletlen cassa visitatióra.

31. §.

A perceptor kötelességei:

- a) A társaság mindenik tagjától az azáltal ígért summát minden hónap elejével beszédi, az administrans tag proprius libellusába az administrált summát a 7. §. tartása szerint pontosan béírja, s az administrans taggal a privátus libellusába béiratja, s annak idejében a controllorral, vagy ennek akadályakor deputátusával a generális libellusba ugyanezt béiratja.
 b) Akik a fizetésben morosusok lennének, azonnal megszólitja, s ha e sem használna, a társaság gyűlésében feljeleníti.
 c) Köteles a bevételt summát azonnal a 8. §. megtartása szerint jó securitásra és legalis interesre, a társaság által meghatározott contractus formuláréja szerint elocálni.
 d) Akik az interest nem fizetnék, szóval, vagy levele által megszólitani.
 e) Hogyha ezen megszólitásra sem fizetnének, azokat törvényesen meginteni, s a társaság nevében a törvény útját továbbfolytatni.
 f) Amely adósnál a társaság pénze veszedelmeződnék, köteles a contractust felmondni, s a törvény útját követni.
 g) A társaság által megállított kiadásokat a maga idejében fizetni.
 h) A társaság által megállított kiadásokon kívül, semmi rendkívül való költségeket a társaság gyűlésiből kiadott s az akkori praeses és actuarius által aláírt utasítás nélkül nem szabad tenni.
 i) Egy tagnak is az önmaga capitálisát, vagy annak interesét is a társaság assignatiója nélkül nem szabad kiadni.
 k) A generális cassa conspectust és számadást minden félesztendei generális gyűlésre hiteles documentumokkal elkészítve, megvizsgálás végett köteles beadni, ennek alkalmatosságával pedig, vagy máskor is ha észre venné, hogy a controller a keze alá adott pénzeket nem elegendő smieritással pertractálja, aztat a társaságnak béjeleníteni köteles.
 l) A cassába egyszer bément pénzekről tartozik számolni, ha pedig a cassa megvizsgálása, vagy számadásakor hiányosság találtatnék, aztat akárminemű jovaiból köteles kielégíteni.
 m) Ha akármely okból Kolozsvárról elutaznék, vagy hosszabb tehetetlen betegség érné, köteles maga helyett, akit tetszik a cassa pertractációjára a controller mellé deputálni, aki a controllorra vigyázzon, de az ilyen deputátusnak percipiálni nem leszen szabad.

32. §.

A controller kötelességei:

- a) Mindazok amik más cassáknál egy conrollornak kötelességei.
 b) Mivel a perceptorral egyformán köteles a cassáról felelni, a contraseraturás cassa ládájának egyik kolosa nála áll.
 c) Valamint a perceptor bajai miatt akadályozva lévén, vagy nem lévén Kolozsvárt jelen, mivel a cassáról egyformán felelnek, tartozik a controller

a perceptor minden kötelességeit által venni, a tagoktól percipiálni, s velek a privátus libellusába béíratni, amit a perceptor jelenlétében is éppen úgy mint a perceptor sub a) §. 31., tenni köteles és a cassában álló generális libellusba a perceptor privátus libellusabéli perceptiókat béírni, s vele, vagy akadály esetében deputátusával a maga privát libellusabéli perceptióit béíratni.

d) Ha a controller elutaznék, vagy hosszasan tehetetlen beteg lenne, éppen olyan deputátust köteles requirálni, mint a perceptor az elébi §-ban m) alatt megírt végekre.

e) A generális cassa conspectust és számadást a perceptorral együtt elkészíteni, arról pedig a társaságnak jelentést tészén, ha a perceptor a capitalisokat és interreseket nem a meghatározott rend szerint manipulálná, vagy más célokra fordítaná.

33. §.

Az actuárius kötelességei:

a) A társaság dolgaiban békjövő minden irásokat azonnal a társaság protocollumába a szokott manipuláció szerént in ferálja és indicálja.

b) A békkezett exhibitumokat a gyűlésben referálja és szóval is egyéb szükségesekeket a társaságnak béjelent.

c) A gyűlésben mindenekről pontosan protocollumot viszen.

d) A társaság dolgaiban a correspondentiát a praesessel egyetértve folytatja.

e) A társaság actáit rendbe tartja s azokra gondot visel.

34. §.

Amig a 25., 26. és 27., s az alább következő paragraphusokba feltett eventuális jövedelmek bizonyos mennyiségre felszaporodhatnának, addig ezen négy deputátusok hivatalukat ingyen folytatják; mihelyt ezen jövedelmek bizonyos mennyiségre felszaporodnak, s a társaság más eventuális fundusokat is szaporíthat, legelőbb is a perceptor és controllernek illendő honorarium határozatik.

35. §.

A fenebbi §. céljára a következő jövedelmek is az eventuális szükségekre fordíthatnak:

a) Ha valamely tag akármely esetben is a társaság cassájából pénzt egészen és végképen kiveszi, vagy halála után maradékainak kiadatik, minden 100 — száz Rftról két forint bennmarad a társaság cassájába a fenebbi célra.

b) Minden tag, aki ezután kíván felvétetni, felvételésekor három forint taxát fizet conventiós pénzben.

Mely illetén és más positiók alatt békjövő jövedelmeket a perceptor a generális könyv külön rubrikájába tractál.

36. §.

Valaminthogy ezen statutumokat a társaságnak minden tagjai aláírták és megpecsételték, úgy az ezután ezen társaságba felvétetendő minden új tagok is, minek utána ez előttük felolvastatott, tartoznak nevek aláírásával, s megpecsételésével magokat ezen rendszabásoknak alája vetni.

37. §.

Ezen statutumok két exemplárokban expediáltatnak, amelyek közül az egyik a cassaladában a perceptor gondviselése alatt, a más pedig a praeses-

nél, vagy az actuárius gondviselése alatt léssen, hasonlólag ugyanez a protocolumba is béiratik. Ha valamelyik tag kíváná, megmutatni köteles a perceptor, vagy actuárius.

Mely általunk a fennebbiek szerint megállított minden pontoknak szoros megtartását nemcsak, hogy egymáshoz viseltető bizodalunk kötelezésénél fogva ígérjük, sőt azon nem remélt esetben, ha valamelyikünk ezen törvények, avagy csak némi nemü meg nem tartása hibájában, főképen pedig a társaság capitálisa, vagy annak akármely kicsiny része elpusztításában, vagy rossz administrációjában találtatnék, csupán a társaság és nem más fórum által liquidálandó tartozásunkra nézve, minden akárholott találtató ingó és ingatlan javainkat a társaságnak egyenként leköttjük, azokat mindmegannyi speciális hypothecákat, a tiszta adósságról szóló hazai törvények útmutatása szerint való bánás alá engedjük, egy szóval ezen társasági törvényeket magunkra nézve tökéletes kötelező erővel bírónak lenni megismerjük és mindezeknek nagyobb erősségére, azt tulajdon nevünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősítjük. Kolozsvárt 30-ik Juny 1825.

Dr. Oberding József György

Márton és György kolozsvári szobrászok.

(Első közlemény.)

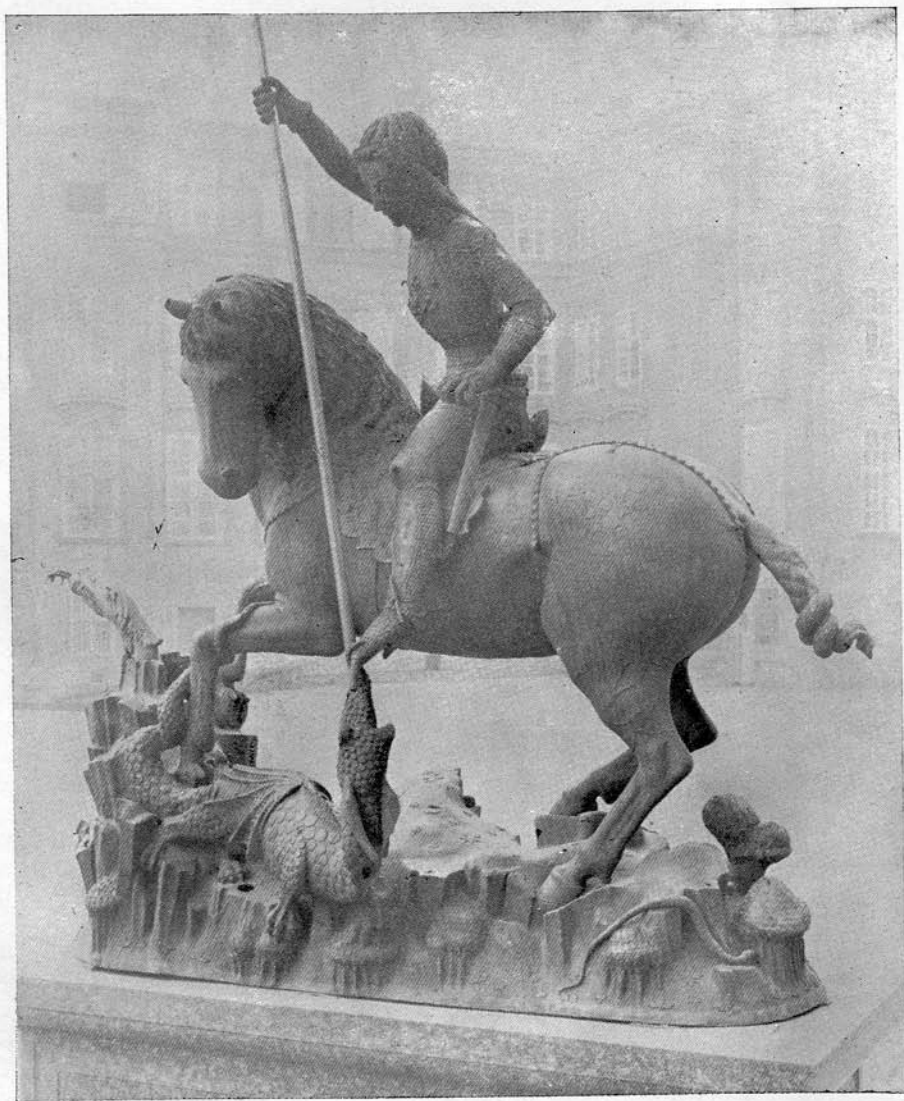
A Kolozsvári szobrásztestvérek* művészete, — amióta Wenrich Vilmos erdélyi szász kutató 1879-ben megállapította, hogy a prágai Szent György-szobor és az elpusztult nagyváradi királyszobrok mesterei azonosak, — állandóan a tudományos érdeklődés középpontjában áll. De már Wenrichet és a művészettörténeti tudományt jóval megelőzőleg nagyszabású alkotásaik, híruk, nevük gyakorta foglalkoztatta mind a laikus szemlélőket, mind a krónikaírókat. Elég, ha utalunk a Szent László-himnusz ismeretlen költőjére, továbbá Bonfinire, Miskolczy Istvánra meg Szamosközire. Az idevágó irodalom négy és félszázadot ölel át; számban rendkívül nagy és még most is alig mulik el év, hogy nevük valamilyen művészettörténeti munkában fel ne tűnne.

Annak ellenére, hogy sokan és sokféle szempontból foglalkoztak a Kolozsvári testvérekkel, művészetük mibenléte, lényege ma sincs tisztázva kellőképpen és valószínűleg még jó idő fog eltelni addig, amíg a kutatások következtében egyre nagyobbodó műemlékanyag segítségével teljesen felderíthető lesz. Bár kérdés, hogy az adatszegénység miatt egyáltalán sikerülni fog-e valaha is a személyükre boruló homályt a tudomány eszközeivel eloszlatni.

A nagy irodalom természetszerűleg jó és hibás feltevések, útat-egyengető megfigyelések mellett sok ellentétes megállapítást vetett fel, amelyek nagy részét ma is, kül- és belföldön egyaránt, különös összevisszaságban állandóan újra meg újra ismétlik. Ennek a zürzavarnak rendezése, bizonyos fokú tisztázása a tudomány mai eszközeivel is lehetséges, sőt szükséges.

A Kolozsvári testvérekkel összefüggő problémák három csoportra oszlanak. Az első csoportba tartozik a prágai Szent György-szobor művészi leszármazásának, stílustörténeti magyarázatának problémája, amellyel szorosan összefügg a szobor eredetiségének, állítólagos részleges vagy teljes újraöntésének kérdése. A második csoportba sorolhatjuk az elpusztult váradi királyszobrok rekonstruálását. Végül a harmadik problémacsoport a testvérpár származására, faji hovatarozására vonatkozik.

* A „Kolozsvári Márton és György“ elnevezés a XIX. század második felében alakult ki. Tulajdonképpen a „Martinus et Georgius de Colosvar“ névjelzés helytelen fordítása, mert a „de Colosvar“ nem vezetéknev., hanem a származási hely megjelölése. Rövidség kedvéért azonban mi is ezt a megszokott elnevezést használjuk.

1. kép. Kolozsvári Márton és György: Szent György szobor. Prága. — Fot. Stenc.

I.

A prágai Szent György-szobor (1—5 kép) a Kolozsvári testvérek egyetlen fennmaradt hiteles alkotása és így művészetük lényegének felismeréséhez az egyedüli út. A szobor stílusával közel hatvan év óta foglalkoznak a művészettörténészek. Eleinte föltétlen csodálattal vették körül és csak esztétikailag méltatták. Később kritikailag kezdték vizsgálni és igyekeztek sajátosságait stílustörténeti szempontból megvilágítani. Vizsgálódásaik azonban igen különböző, sőt ellentétes magyarázatokra vezettek. Egyesek, mint Bode,¹ Hampel, Semrau, sőt bizonyos fokig még Divald is a szobor kötöttségét, stilizált felfogását, heraldikus jellegét, ötvösműszerű kidolgozását emelték ki. Mások ellenben, mint Schnaase, Kugler, Lübke, Pasteiner, Czakó, Pósta és az újabb kutatók többsége a renaissanceszerű vonásokat, a szobor monumentális felépítését és realizmusát hangsúlyozzák. A magyarázatoknak ez a szöges ellentéte a helyett, hogy tisztázta volna a kérdéseket, csak a homályt növelte. Lassanként mind rejtélyesebbé vált a gótikus lovag, a „naturalisztikus“ talaj, az oldalra forduló hatalmas paripa együttes megjelenése. A lelkes csodálók elragadtatott kifejezései, akik minden stílustörténeti különbséget eldobva, merészen Donatello, Verrocchio és Leonardo lovasszobrai mellé állították, csak fokozták a zavart. Így aztán nem csoda, ha akadnak cseh és lengyel kutatók, akik a szobrot tényleg újraöntött, XVI. századi renaissance munkának tekintik. A zavart és homályt fokozó tanulmányok mellett azonban vannak olyanok is, amelyek a tudományos megértés útját nagy mértékben egyengették, mint Czakó Elemér adatokban gazdag monografiája, Lázár Béla értékes ikonografiai levezetése, de különösen Pósta Béla korát messze megelőző, kiváló tanulmánya, amelynek eredményei ma is helytállóak és iránytjelzőek. Annál nagyobb kárára vált a kutatásnak, hogy a magyar tudomány Pósta fejtegetéseit sem megjelenésekor, sem később nem méltatta figyelemre.

Mielőtt a Szent György stílusproblémáival foglalkoznánk, meg kell vizsgálnunk, hogy a szobor XVI. századi újraöntéséről szóló feltevés mennyiben helytálló. Ezt az elméletet Stech és Wirth cseh kutatók vetették fel és kísérelték meg bebizonyítani (1913.). Gondolatuk nem volt új, mert már Dlabac és utána Fiorillo meg Schottky is ezt a véleményt hangoztatták. Dlabacot annak idején Kugler, Nagler és Grueber cáfolták meg, az újabb elméletet pedig Lázár Béla és az ő nyomán Wilhelm Pinder. Mégis ez a felfogás a külföldi művészettörténészek egy részében (Wirth, Novotny, Tietze, Zaloziecky, Pečirka stb.) ma is él. Ezért talán nem felesleges, ha ennek az elméletnek az érveit újból megvizsgáljuk.

Stech és Wirth elsősorban arra hivatkoznak, hogy a szobor 1541-ben és 1562-ben megsérült.^{1/a} Első ízben a prágai vár égésekor a Mihulka toronyról lezuhanó gerenda letörte a lovas lándzsattartó jobbkarját,

¹ A Kolozsvári testvérekre vonatkozó, idézett munkák címeit I. a Függelék bibliografiájában.

^{1/a} V. ö. Hájek (1541) és Trnicky (1562) tudósításait.

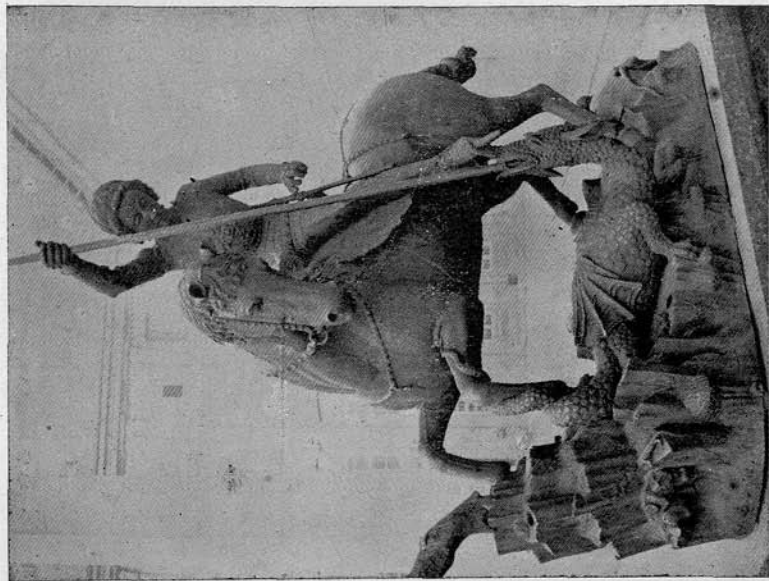
másodszor a ló feje és négy lába tört le akkor, amidőn Miksa császár koronázásakor tartott tornajáték alkalmával a reá felkapaszzkodó kíváncsiak terhe alatt összeroskadt. A cseh kutatók úgy gondolják, hogy e súlyos sérülés után újraöntötték a lovat és ennek a munkának az emléket őrzik a szoborba vésett különböző monogrammok meg a Dietrichstein-címer.² Ezekre az érvekre Czako Elemér kutatásai adták meg a választ, melyekről azonban Stech és Wirth nem vettek tudomást, noha könyve 1904-ben jelent meg. Czako ugyanis közölte a prágai kincstár 1573 októberében kelt bejegyzését, amely szerint Wolff Hofprucker pichsenmaisternek a Szent György javításáért 20 schok groschent fizettek ki.³ Nyilvánvaló tehát, hogy ez a javítás semmi esetre sem lehetett újraöntés. A különböző monogrammoknak sem tulajdoníthatunk nagy jelentőséget, mert valamennyi vésett és nem öntött. Már pedig, ha egyik vagy másik közülük újraöntési névjelzés lenne, akkor okvetlenül ez is öntve lenne. Nem egyebek ezek a monogrammok, mint utólagos bekarcolások. Lehetséges azonban, hogy egyik vagy másik monogrammmal⁴ abból az alkalomból került rá, amikor a lovasszobrot kúttá⁵ alakították át a XVI. század első felében, vagy a különböző javítási munkálatokat jelölik. A kútszoborra való átalakításnak maradványa az a meglehetősen kellemetlenül és zavarólag ható sárkányfej, amely a ló mellső lábai előtt a sziklás talajra van illesztve.

² A prágai szobron lévő monogrammok Czako szerint (32. l.): a ló jobb első lábánál Dietrichstein-címer; a lovas jobb térdvasában AK. XVI. századi betűtípussal; ugyanott KG. XVIII. századi betűkkel; balkönyökén FM. XIX. századi betűkkel; vállán ugyancsak FM. 1857-es évszámmal. Stech és Wirth szerint: a ló jobb első lábánál Dietrichstein-címer; a lovas jobb könyökén FM; a lovas jobb térdvasában AK. és MK. Valamennyi monogrammot XVI. századnak tartják. A Nagler-Andresen-féle kiadvány említi a KL. monogrammot, mely a lovas baltérdébe van bevésve belülről (az L. betű olvasása nem bizonyos), továbbá az AR. monogrammot a jobb térdvason. Tehát a monogrammok megfejtésében meglehetősen nagy az ellentét, de abban valamennyi író megegyezik, hogy a jelek vésettek.

³ 1562 után javítási munkálatokat végzett a szobron Thoman Jarosch puskaműves is. Az idevágó levéltári adatokat ZALOZIECKY találta meg a prágai Schlossarchívban, de teljes szövegben még nem tette közzé.

⁴ A különböző monogrammolvasások a facsimilében közölt monogrammok (Stech és Wirth, Nagler-Andresen, Zap) helyességét is bizonytalanná teszik. Ezért a monogrammok korához nem szólhatunk hozzá, csak annyit jegyezzünk meg, hogy a Dietrichstein-címer formái (közölve Stech és Wirth munkájában) a XVI. századnál későbbieknek látszanak.

⁵ Czako (16. l.) feltételezi, hogy a kúttá való átalakítást Alexander Colin, a Habsburg-ház németalföldi származású szobrásza végezte és az ő jelzése lenne az AK. monogrammmal. Alexander Colin azonban csak 1564-ben ment Prágába, az átalakításnak pedig sokkal előbb, még a XVI. század első felében meg kellett történnie, mert Hájek 1541-ben már kútszoborként említi a Szent Györgyöt. Azonkívül Alexander Colinnak ilyen monogrammjáról semmit sem tudnak a művészettörténeti lexikonok (Thieme-Becker: *Künstlerlexikon*. Bd. VII. Leipzig, 1912. S. 202.) WURZBACH A.: *Niederländisches Künstlerlexikon*. Bd. I. Wien-Leipzig, 1906. S. 318. Nagler, G. K.: *Die Monogrammisten*. Bd. I. München, 1858.)

2—3. kép. Kolozsvári Márton és Györgyi Szent György-szobor. Prága. — Fot. Stenc.

Stech és Wirth újraöntési elméletüket technikai érvekkel nem támogatták. Később is a technikai kérdések alig szerepeltek a vitában. Annál érdekesebb, hogy amikor Dlabáč 1799-ben első ízben vetette fel az újraöntés gondolatát, Nagler épen technikai érvekkel cáfolta meg, hangsúlyozván, hogy a Szent György kitünő XIV. századi öntvény.³ E sorok írójának eddig még nem volt módjában ezt a kérdést az eredeti szobron tanulmányozni, ezért csak Czakó megfigyeléseire (32. l.) és Stenc prágai fényképész legújabbban készült kitünő részletfelvételeire támaszkodhatik. A fényképek alapján Czakó adataival összehangzóan megállapítható, hogy a szobron több helyen repedések, sérülések vannak, azonkívül a ló nyakán széles toldás látható. Nyilván az 1573-i javítás nyoma. A Stech és Wirth-féle elmélet gyenge megalapozottságára mi sem jellemzőbb, mint a toldásnak olyan magyarázata, hogy az csak a befejezetlen cizellálás (!) maradványa.

Sokkal tetszetősebbek, hatásosabbak, következésképpen veszedelme-
sebbek Stech és Wirth stílusérvei. Főleg ezek azok, amelyek a külföldi tudományt megtévesztették és részben még ma is tévedésben tartják. Hogy a szobor stílusáról vallott felfogásukat világosan lássuk, idézzük Wirth szavait az 1926-ban, tehát Lázár és Pinder cáfolatai után megjelent *Die öechoslovakische Kunst* című könyvéből: „Trotzdem Ross und Reiter in einem neugegossen wurden, gehören sie stilistisch verschiedenen Epochen an: der Reiter, der Fels sind nach mittelalterlichem Modell geformt, das Ross und der Drache sind von einem Renaissancebildhauer neu modelliert worden“. Korábbi művében (1913) Stech-hel együtt még részletesebben kifejti felfogását a „renaissance ló“-ról és általában a „renaissance emlék“-ről. Hangsúlyozzák, hogy a paripa fejmozdulata s a térbe való fordulása a gótikus stílustól idegen, továbbá hogy a talapzat sziklás talaján elhelyezett naturalisztikus mintázású gyíkok sem egyeztethetők össze a XIV. század felfogásával. Stech és Wirth stílusérveinek azonban, bármennyire tetszetőseknek és meggyőzőeknek látszanak is, nem nehéz stílusellenérveket szegezni. A Szent György harci ménje bizony nem renaissance ló, ami rögtön világossá válik, ha valódi renaissance alkotások, mint például a Gattamelata és a Colleoni mellé állítjuk. A prágai ló igazi gótikus, könnyed előkelőségével szemben az utóbbiak a reális mintázás súlyos valóságában jelennek meg, nem is szólva arról, hogy a prágai ló természetes nagyságon aluli méretei is ellentétben állanak a renaissance-felfogással. Ugyan-ezek az alapvető különbségek vehetők észre a szobor egyes részein, mint például a ló fején, melynek a részleteket mellőző, összefüggő nagy síkokat alkotó mintázása sajtószerű álmatag kifejezést ad, ami a korabeli alakokon is gyakori. A naturalizmus mellözése különösen a szem rajzánál feltűnő. Gótikus felfogás érvényesül továbbá a hatalmas sörénynek szabályos hullámokba való stílizálásában és a ló almásszürke

³ A Szent György-szobor öntvénye Zap szerint 75 rész réz és 25 rész ón, Grueber szerint: 10 rész réz, 1 rész ón. — A technikai kérdésekre vonatkozólag v. ö.: Arch. Ért. 1905. 315. l.; 1906. 2—3, 13—14. l. — A szobor eredetileg aranyozva volt. (Arch. Ért. 1906. 14. l.; Wirth p. 9.)

színének karikákkal való jelzésében.⁷ A még gótikus jellemvonások mellett a protorenaissance kezdődő realizmusa is feltűnik mind a ló nagyvonalu mintázásában, mind egyes apró részletekben (erek jelzése), melyek az átmeneti korszakot jelentő XIV. században az ébredő, közvetlen természetmegfigyelés megnyilvánulásai. Ezek a jelenségek azonban éppen nem megmagyarázhatatlanok, és mint alább látni fogjuk, számos analógiájuk van az egykoru művészetben.

Stech és Wirth másik érve a szobor eredetisége ellen a szobor térbeli felépítése.⁸ Erre vonatkozólag érdekes és meggyőző magyarázatot adott Lázár Béla, midőn a Szent György-ábrázolások sorából bemutatta azokat, melyek a kompozíció előzményének tekinthetők. Leglényegesebb analógiái a miniatura-festészet köréből valók. Alább látni fogjuk, hogy ennél jóval tovább mehetünk, mert az egykoru olasz szobrászatban is számos olyan emléket mutathatunk ki, amelyen a ló vagy más állat oldalra fordulva, tehát térbeli beállításban van ábrázolva.⁹ Végül kifogásolják a prágai kutatók a talapzaton futkározó gyíkokat és síklókat; nézetük szerint ezek sem készülhettek a XIV. században. Egy pillantás azonban az állítólagos naturalisztikus állatokra meggyőzhet arról, hogy éppen ellenkezőleg ilyen sematikus mintázott, stilizált pikkelyekkel díszített síklók nem lehetnek a XVI. század művei.¹⁰ Az megéppenséggel nem meglepő, hogy a Kolozsvári testvérek a sziklás talajt ilyen állatokkal népesítették be, mert ebben a korban gyíkokskákat még

⁷ Az almásszürke színnek karikákkal való jelzése nagyon gyakori a középkori művészetben (*De arte venandi cum avibus* c. codex Róma, Bibl. Vat.; az u. n. Manasse-féle kézirat versgyűjtemény Heidelberg, Universitätsbibl.; *Képes Magyar Krónika*, fol. 16v., 18v., 68. Budapest, M. Nemz. Múz.)

⁸ Nagyon jellemző, hogy a Wirth-féle könyvben látott először napvilágot a Szent György-szobor oldalról felvett nézete, amely tulajdonképpen nem ad helyes képet a szobor kompozíciójáról. A szobor igazi főnézetében a kompozíció sokkal reliefszerűbben hat.

⁹ Mellékesen jegyezzük meg, hogy Stech és Wirth még a ló csomóba kötött farkát is érvnek használják az újraöntés mellett, mivel szerintük ez a szokás csak a XVI. században kezdődött. Ha korábban nem is volt általánosan elterjedt divat, mégis vannak emlékek, melyek azt bizonyítják, hogy helyenkint előfordult már a XIII–XIV. században. (A római Mus. Naz. Corvisieri-gyűjteményének Coll. Ital. 13. jelzésű, XIII. századi typariuma „S. Communitatis Castris Tarani“ felirattal; felsőolasz illuminált kézirat Paris, Bibl. Nat. — Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, Bd. XVI. 1895. S. 182. után Taf. XXIII. 3.) Lehetséges, hogy ezt a szokást még keletről hoztuk magunkkal, hol igen elterjedt volt. (V. ö. a nagyszentmiklósi kincs egyik korszóját, több sassanida csészét [Sarre, F.: *Die Kunst des alten Persiens*. Berlin, 1922. Taf. 107, 108, 112.] és T'ai Tsung kínai császár síremlékének domborművét. [Kümmel, O.: *Die Kunst Chinas, Japans und Koreas*. Wildpark-Potsdam, 1929. S. 52.]

¹⁰ Mennyire más stílusú az a vízőkádó sárkányfej, melyet a XVI. században ragasztottak a szobor talapzatára!

4—5. kép. Kolozsvári Márton és György: Szent György szobor. Prága. — Fot. Stenc.

ötvösművek díszítésére is felhasználtak, vagyis olyan helyen alkalmazták, ahol jelenlétük tárgyilag nincs megokolva.¹¹ Még érthetlenebb Wirthnek az az állítása, hogy a sárkány renaissance stílusú. Ennél realiztikusabban mintázott sárkányt nem egyet találunk ebben a században, de természetesen nem Északon, hanem Itáliában. Elég, ha utalunk az orvietói dóm homlokzatán levő bronz Szent Mihály sárkányára (1356), amely mellett a prágai szinte túl stilizáltan, erőtlenül hat.

Az újraöntési elmélet meglepő és különös változatát vetette fel Zaloziecky. Miután ő saját maga több fontos levéltári adatot talált, melyek mind azt bizonyítják, hogy az 1562-i sérülés után a szobron csak kisebb javításokat végeztek, amelyeknek nyomai ma is láthatók, az újraöntés dátumát kénytelen a XVI. század első évtizedeire tenni. Merész feltevését pusztán stíluskritikai okokkal támogatja. Azzal érvel, hogy a XIV. században nem volt architektúrától független bronz lovaszobor, továbbá azzal, hogy a prágai Szent György zárt kompozíciója, stílussajátságai renaissance jellegűek, közel állanak Leonardo lovasszoborterveihez. Ha a prágai szobrot csakugyan a Leonardo-vázlatokkal vetjük össze, éppen az tűnik ki a legjobban, hogy nem lehet XVI. századi munka; ami bennük hasonló, az a közös régi olasz hagyományokra megy vissza, amelyek a Kolozsvári testvéreket is irányították. A zárt kompozíció szintén hosszas ikonografiai fejlődés eredménye és bizony távol áll a renaissance-szerkesztéstől. Nem is unikum a prágai szobor a XIV. században, mert a váradi Szent László (1390) is kétségtelenül architektúrától független, bronz lovaszobor volt, amelynek szükségképi előzménye a Szent György.

A cseh és lengyel kutatók valamennyi érve abból a téves szemléletből ered, mely a szobor kiválóságában nem a kor művészetében rejlő lehetőségek genialis kifejtését látja, hanem azzal ellentétes stílus megnyilvánulását. A Kolozsvári testvérek prágai szobra 1373-ban valóban rendkívüli nagy tett volt, de korántsem megmagyarázhatatlan. A XIV. század művészete, mely átmenet a gótika és renaissance között, sőt Itáliában határozottan a protorenaissance kora, már magában rejti a prágai szobor összes művészi előfeltételeit: a szobor térbeli felépítését, kiváló biztos szerkezetét épúgy, mint a karesu lovas, a hatalmas paripa és a kedves növényi és állati motívumokkal teleszórt sziklás talaj megmintázásában megnyilvánuló realizmust.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy a szobor egyes alkotó elemeinek, a kompozíciónak, a ló- és lovasábrázolásnak, a sziklás talapzatnak, a sárkány-

¹¹ Például épen a prágai Szent Vitus-dóm egyik XIV. századi ereklyetartójának talapzatát gyíkok díszítik. [Podlaha, A.—Sittler, E.: *Der Domschatz in Prag*. (Topogr. der hist. und Kunstdenkmale) Prag. 1903. S. 99. No. 86.] Miután ez az ereklyetartó az aacheni magyar kápolna darabjaival mutat rokoni vonásokat, bár formái azokénál valamivel későbbiek, fejlettebbek, nem lehetetlen, hogy magyar származású, és azon magyar ajándékok közé tartozott, melyek nagy számban gazdagították a prágai kincstárt. (Podlaha-Sittler: *Chrámový poklad u sv. Víta v Praze*. V Praze 1903. p. V., XV., XIX., XX., XXV., XXVII., XXVIII., XXIX., XXX., XXXIII., XXXIV., XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XL., XLI., XLII.)

nak és az ornamentikának mik az előzményei a külföldi és a hazai művészetben.

A szobor kompozíciójára, a ló térbeli beállítására vonatkozó első magyarázatot, mint említettük, Lázár Béla adta, amikor a középkori Szent György-ábrázolások sorából kimutatta azokat, amelyek szerkezeti előzményeknek tekinthetők. Nagy anyagából, amelybe különben sok oda nem tartozó, tévesen keltezett mű is becsúszott, két emlék válik ki: az ú. n. Codice di San Giorgio (Róma, Archivio Capitolare di S. Pietro) és a malines-i Anjou-biblia miniatúrái.¹² (6—7. kép.) Mindkettő lényegileg már magában foglalja a prágai szobor gondolatát és szerkezetét. Festészet és szobrászat, még hozzá kerek szobrászat között azonban igen nagy a távolság; más feladat valamit papírra vetni és ismét más valamit térbelileg megmintázni. De ez a nagy távolság is áthidalható, ha közbeiktatjuk az olasz szobrászat emlékeit. Az oldalt forduló ló, vagyis az állat mozgása a térben, az olasz szobrászokat a XIII. századtól kezdve állandóan foglalkoztatta és e feladatot egyre biztosabban oldották meg. Idevágó műveikből a következő sorozatot állíthatjuk össze: a ferarrai székesegyház egyik reliefje a hónapokat ábrázoló sorozatból, XIII. sz. I. fele;^{12/a} a luccai dóm reliefje Sz. Márton legendájával, XIII. sz. I. fele;¹³ a sienai dóm szószékének Királyok imádatát ábrázoló domborműve Nicolo Pisanótól, 1265—1268;¹⁴ a római S. Cecilia in Trastevere ciboriumát díszítő lovas (Szent Tiburtius)¹⁵ Arnolfo di Cambiotól, 1293; a pisai dóm szószékének a Királyok imádatát ábrázoló domborműve Giovanni Pisanótól, 1310;¹⁶ Guido Tarlati püspök síremlékének reliefje Arezzóban Agostino és Agnolo di Ventura sienai mesterektől 1330;¹⁷ az orvietói dóm egyik domborműve (bal második pillér, III. zóna) Lorenzo Maitanitól c. 1321—1330.¹⁸ Ezek az emlékek, melyek az oldalra forduló lónak annyi új és és olykor merész fogalmazását adják, mind reliefek. Az egyik azonban, az orvietói székesegyház pillérének domborműve (8. kép), oly erővel emelkedik ki, hogy a merész térbeli mozgásban ábrázolt paripa csaknem leválik a háttér faláról. Ez a ló már olyan beállítású, hogy mintaképül szolgálhatott a prágai szoborhoz. Bár a kerek szoborművek között ilyen térbeli mozgású lovat¹⁹ nem tudunk kimutatni, az egyéb állatábrázolások sorában nem hiányzik ez a motivum sem. Utalhatunk az oldalra forduló oroszlánokra, melyek a pisai Battistero szószékét (1260) hordják,²⁰ a perugiai kútat koronázó

¹² Arch. Ért. 1926. 149. I.

^{12/a} Le Vie d'Italia. 1934. p. 259. (Anno XI. No. 4. Aprile). Ez a dombormű 1931-ben került elő, amikor a székesegyház előcsarnokának padozatát javították.

¹³ Venturi, A.: *Storia dell' arte italiana*. Vol. I. Milano, 1904. p. 960.

¹⁴ Swarzenski, G.: *Nicolo Pisano*. Frankfurt a/M. 1926. Taf. 30.

¹⁵ Venturi, op. cit. Vol. IV. Milano, 1906. p. 94.

¹⁶ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 217.

¹⁷ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 380, 382, 383.

¹⁸ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 338.

¹⁹ A bergamoi S. Maria Maggiore homlokzatát díszítő Sant' Alessandro lovasszobra (1351) csak gyenge próbálkozás. (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 624.)

²⁰ Venturi, op. cit. Vol. III. Milano, 1904. p. 995.

6. kép. Miniatura a Colice di San Giorgioból. (fol._18v.)
Roma, Arch. Cap. di San Pie'ro.

7. kép. Miniatura egy Anjou bibliából.
Malines, Séminaire.

bronz griffekre és oroszlánokra²¹ (1277), de különösképen az orvietói dóm homlokzatát díszítő evangelista jelképekre,²² a bronz oroszlánra (10. kép) és a bronz bikára (1329). Hangsúlyozzuk, hogy az utóbbiak nagyméretű bronz kerekoszobrok,²³ vagyis a prágai szoborhoz hasonló feladat került itt megoldásra, azonos anyagban, méretben, műfajban.

Részben a fentemlített domborművek lovasábrázolásaiban, részben egyéb olasz emlékeken találjuk meg a prágai Szent György karcsu lábu, zömök testű, organikus mintázású lovának előzményeit. A loábrázolás olasz eredetére legelőször Pósta Béla mutatott rá, később tőle függetlenül e sorok írója. Analogiáik, melyek részben megegyeznek, újabb emlékekkel kiegészítve, a következő fejlődéstörténeti sorozatot adják: a sienai dóm szószekének a Királyok imadását ábrázoló reliefje, 1265—1268;²⁴ a perugiai kút Május-Maggio reliefje, 1278;²⁵ a firenzei Porta S. Giorgio reliefje, 1285;²⁶ a sienai S. Galgano reliquarium reliefje, XIII. sz. vége;²⁷ az orvietói dóm reliefjei (bal második pillér, III. és VII. zóna) c. 1321—1330²⁸ (8. és 9. kép); Guido Tarlati síremlékének reliefje, 1330;²⁹ a firenzei campanile reliefjei, 1334 után.³⁰ A hasonló jellegű kerek szoborművek itt is hiányoznak és ezért az állatábrázolásban egyre fokozódó valószínű felfogás megnyilvánulásait más emlékeken kell megfigyelnünk, mint az egykor a sienai dóm díszítéséhez tartozott fekvő bika-³¹ és lőtöredéken³² (c. 1284—1295), valamint az orvietói evangelista jelképeken, a bronz oroszlánon és a bronz bikán (1329).³³ Ezek az állatszobrok tele vannak valószínű részletekkel; pl. az erek mintázása is többször előfordul rajtuk, ami a prágai lovon oly valószínűtlennek tűnik fel egyes kutatók előtt. Szobrunk szempontjából különösen fontos Giovanni Pisano pompás lőtöredéke a sienai domból (c. 1284—1295), mely a valószínű ábrázolás terén sokkal merészebb, „renaissance-osabb“ álláspontot képvisel, mint a Kolozsvári testvérek közel egy századdal későbbi műve. Az organikus loábrázolás fejlődésének további vonalába azután magyarországi olasz és magyar emlékeket kapcsolhatunk be, mégpedig a Szent György-lovagok pecsétjét (1326), István herceg lovas-

²¹ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 32.

²² Fumi, L.: *Orvieto*. Bergamo s. a. p. 54. (Italia Artistica, No. 83.). — A bronz bika a múlt század végén lezuhant és megsérült. A restaurálásáról szóló jelentésből kiderül, hogy helyreállításakor nem történt rajta nagyobb változtatás. (Archivio Storico dell' Arte. 1895. p. 433.)

²³ Bronz kerekoszobrok, egy griff meg egy oroszlán, díszítik a perugiai városházát is, melyek szintén körülbelül ebben az időben készülhettek. (Gallenga Stuart, R. A.: *Perugia*. Bergamo, 1905. p. 37.)

²⁴ Swarzenski, op. cit. Taf. 30.

²⁵ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 22.

²⁶ Arch. Ért. 1916. 81. l.

²⁷ Toesca, P.: *Storia dell' arte italiana*. Torino, 1927. p. 1114.

²⁸ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 338, 340.

²⁹ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 380, 382, 383.

³⁰ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 455, 475.

³¹ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 188.

³² Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 187.

³³ Fumi, op. cit. p. 54.

pecsétjét (1351) és a pécsi székesegyházból előkerült, igen rongált Szent György-reliefet.

A loábrázolás kiválóságának magasztalása közben a kutatók elfelejtkeztek arról, hogy a Szent György lendületes mozgású alakjának modellálása nem kevésbé nagy tett volt. Szent György nem páncélba bujtatott báb, hanem élő organikus test, melynek működése a páncélon keresztül is mindenütt érzékelhető. Ez teszi mozdulatait meggyőzőekké, életteljessé. Mozgása lendületes és nem egy nézetben bámulatosan szép, kifejező vonalat ad. (4. kép.) Az ilyen test- és mozgásábrázolás nem jöhet létre máról holnapra, hanem csak hosszabb fejlődés után. Ennek előzményeit is Itáliában kell keresnünk. Az olasz reliefek Nicolo Pisano-tól kezdve az emberi mozgás és a sokszor igen merész mozdulatok számtalan kitűnő ábrázolását nyújtják. Példaképen főleg a Szent Katalin vértanuságát ábrázoló nápolyi reliefen³⁴ és a Tarlati-síremlék domboarművén³⁵ levő harcos alakokra utalunk. A Kolozsvári testvérek szeme ilyenfajta emlékeken iskolázódhatott. Hogy Szent Györgyünk a test ábrázolása terén milyen magas fokot képvisel és mennyire olaszos igazodású, akkor láthatjuk legjobban, ha a Pindertől említett analogiával, a nürnbergi „Hansel“³⁶-lel (kútszobor a Germanisches Museumban), egy meglehetősen ügyetlen bronzfigurával vagy a bécsi Stephansdom Szent Pál megtérését³⁷ ábrázoló reliefjével vetjük össze.

Olasz hatás tükröződik még a Szent György fejtípusának kialakításában is, bár a helyi sajátosságok előretörése miatt kissé fátyolozottan. A Szent György hajviselete a befont fürtökkel, mint köztudomású, a magyar szokást követi, de ahogyan haja csavart fonatban koronaszzerűen övezi arcát, — mutatis mutandis — olasz típusokra emlékeztet.³⁸ Összefüggése az olasz emlékekkel akkor a legfeltűnőbb, ha az orvietói dómot díszítő bronz Szent Mihály szoborral (1356) vetjük össze. A két szobor feje (11—12. kép) rendkívül közel áll egymáshoz; lemcsak a hajviselet hasonló, hanem még a profilvonalak és az arcformák is, noha a Szent György mintázásán természetesen nem érezhető úgy a régi olasz hagyományok fegyelmző hatása, mint a Szent Mihályén. Általában Szent Györgyünk úgy tűnik fel a sugárzóan szép Szent Mihály mellett, mint annak északi származású, fiatalabb rokona. Talán nem tévedünk, ha ezt a hasonlóságot a közvetlen szemlélet hatásának tulajdonítjuk.

³⁴ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 297.

³⁵ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 380. — V. ö. továbbá Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 219, 353, 430—431, 455.

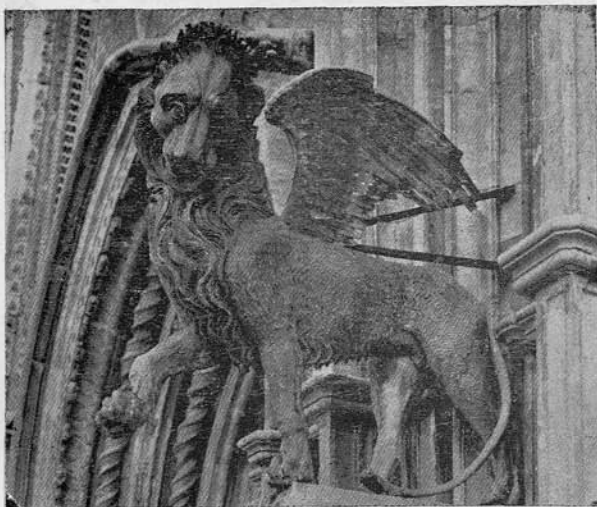
³⁶ Höhn, H.: *Nürnberger gotische Plastik*. Nürnberg, 1922. S. 37.

³⁷ Tietze, H.: *Geschichte und Beschreibung des St. Stefansdomes in Wien*. Wien, 1931. S. 153. (Österreichische Kunsttopographie, Bd. XXIII.)

³⁸ V. ö. elsősorban Duccio di Buoninsegna és Simone Martini angyalfejeivel (Venturi, op. cit. Vol. V. Milano, 1907. p. 561, 607.), továbbá a perugiai kút „Augusta Perusia“ alakjával (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 26.), VIII. Bonifác pápa római síremlékének angyalával (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 166.) és Ugolino di Vieri orvietói ezüst ereklyetartóját díszítő két lebegő angyallal (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 944.), meg az orvietói bronz Szent Mihályal (Fumi, op. cit. p. 55.)

8-9. kép. Domborműrészletek. Orvieto, Székesegyház. — Fot. Alínari.

10. kép. Szent Márk Ev. oroslánja. Orvieto, Székesegyház. — Fot. Raffaelli Ármoni.

Az olasz művészet befolyása leghatározottabban és legközvetlenebbül a bájos növényekkel és apró állatokkal teleszórt, sziklás talapzaton érvényesül. Erre az összefüggésre először Pósta Béla mutatott rá és feltevése bizonyítására néhány analógiát sorolt fel. (Pisai Camposanto freskói, a volterrai Arca di Sant' Ottaviano, az orvietói dóm talapzat-reliefjei.) Kitűnő megfigyeléseit továbbfejlesztve, olyan olasz emlékeket mutathatunk ki, melyeken a prágai szobor talapzatának összes motivumait megtaláljuk. Ezek a firenzei Battistero bronzkapuja Andrea Pisanótól, 1330—1336; a pistojai dóm ezüstoltára. 1316—1371 (főleg a jobb szárny, mely Leonardo di Ser Giovanni da Firenze műve, 1367—1371)³⁹ és a firenzei Battistero ezüstoltárának első reliefjei (1366—1367), melyek ugyanannak a Leonardo di Ser Giovanni da Firenze tervei után készültek, aki Pistojában is dolgozott.⁴⁰ Mindegyik emlék reliefek pompás sorozatából áll, melyekből csak egy-egy részletet mutatunk be: a firenzei bronzkapuról a gyermek Keresztelő János pusztába vonulását ábrázoló domborművet (13. kép), a pistojai ezüstoltárról a Szent Jakab legenda egyik jelenetét (14. kép), a firenzei ezüstoltárról Krisztus keresztelését ábrázoló reliefet (15. kép). Valamennyi dombormű háttérét élesen tagolt sziklák alkotják, melyeknek kusza tömbjeit kiemelkedő fa csoportok és a talajba bevészt vagy ebből csak alig kidomborodó virágocskák, apró növények élénkítik. A bájos növényzet kereteiből nem hiányoznak az állatok sem. A fácskák között mackók cammognak, szarvasok pihennek, a sziklás talajon gyíkok síklanak. Vagyis ugyanazok a motívumok szerepelnek rajtuk, mint a prágai szobor talapzatán:⁴¹ sziklás talaj fákkal, rányomott virágokkal és apró állatokkal. A kapcsolatok oly közeli, az összefüggések oly szembetűnőek, hogy csak közvetlen szemlélettel magyarázhatók. A Kolozsvári testvéreknek ezeket az emlékeket feltétlenül látniuk kellett.

A prágai szobor sárkánytípusának kialakulásában szintén olaszos elemeket lehet kimutatni. A középkorban egész Európában a madártestű, madárszárnyú, kétlábú sárkány volt elterjedve. Ebből a típusból⁴² Itáliában organikusabb testalkatú, félelmesebb szörnyeteget

³⁹ Bunt, Cyril G. E.: *Die silberne Altarfront des Baptisteriums in Florenz*. Pantheon, 1930. S. 221—225.

⁴⁰ Bunt, Cyril G. E.: *Der Silberaltar des Doms in Pistoia*. Pantheon, 1933. S. 257—260.

⁴¹ Még néhány apró részletegyezésre utalunk: a hegyes levelű fák stilizálása olyan, mint a Battistero kapureliefjén, viszont a tölgy- és hármás lóhereszzerű levelek rajzához hasonló fákat látunk a pistojai oltárnak azon a részén (Fot. Alinari 10168, 10169), amely még Andrea di Jacopo d'Ognabene műve (1316). A sziklák stilizálása legközelebb áll a pistojai oltár jobb szárnyának reliefjeihez (Leonardo di Ser Giovanni da Firenze műve.)

⁴² A német sárkányok még a XIV. században is madárszerűek, határozott típus még nem alakult ki. (V. ö. Vollbach, W. F.: *Der heilige Georg*. Strassburg. 1917. S. 41. 43. 44. 45. stb.) Ismét más, de hasonlóképen az olasz típustól távolálló sárkányokat találunk Johann von Neumarkt Liber Viaticusában (*Jahrb. der kunsth. Slgen des allerh. Kaiserhauses*, Wien. Bd. XXII. 1901. S. 86. után Taf. XIII.) és az Heures de Pucelle-ben. (Delisle, L.: *Les Heures d'ites de Jean Pucelle*. Paris, 1910. Pl. 61.)

fejlesztettek ki azzal, hogy a madárszárnyakat denevérszárnyakkal⁴³ cserélték fel, a testet négy⁴⁴ lábbal látták el és a fejet realiztikusan dolgozták ki. Ezeket az elemeket vették át a Kolozsvári testvérek is. Az olasz típushoz való igazodásuk legjobban a hosszúfülű, megnyult orru, hatalmas fogazatu sárkányfejben⁴⁵ érvényesül.

A prágai szobor ornamentikája, a páncél, nyereg és nyeregtakaró díszítményei már sokkal általánosabb jellegűek. Alkotóelemeik, — a kör gyöngykerettel vagy a nélkül, a rozettasor, az élére és csúcsára állított négyzetek, — Német-, Francia- és Olaszországban egyaránt előfordulnak a XIII. században és a XIV. század első felében. Valamennyi a közös kora gótikus, nyugat-európai díszítőmotívumok közé tartozik, úgyhogy a Kolozsvári testvérek bármelyik területről vehették mintaképeiket. De talán mégsem egészen véletlen, hogy ezeket a díszítményeket részben azokon az olasz emlékeken is megtaláljuk, melyek, mint fennebb láttuk, egy vagy más okból a prágai szobor előzményeinek tekinthetők. Például rozettasor díszíti a firenzei Battistero bronzkapuját,⁴⁶ Ugolino di Vieri orvietói ereklyetartóját,⁴⁷ a firenzei Battistero ezüstoltárát,⁴⁸ egymásba helyezett négyzetek pedig a firenzei Campanile Jubal-dom-borművét⁴⁹ és a pistojai ezüstoltárt⁵⁰ stb. Még sokkal lényegesebb, hogy ezen a ponton ismét bekapcsolhatjuk a magyar föld emlékeit. A Szent György páncéldíszzeihez hasonló karélyos és gyöngykeretes boglárók előkerültek a halasi ezüstleletből, Sinka mester kincséből.⁵¹ A nyeregtakaró díszítése, — középen csillaggal, szélén rozettákkal és a karélyos kerettel, — feltűnő stílus- és motívumbeli összefüggést mutat az esztergomi Szent Lőrinc-templomból származó padlótéglával.⁵² Figyelemreméltó körülmény, hogy egy teljesen azonos díszítésű padlótégla került elő a pilisi apátság helyén folytatott ásatásokból is.⁵³ Nyilvánvaló, hogy a Kolozsvári testvérek az ország középpontjának stílusirányához kapcsolódtak, annak a motívumkincséből merítették.

Azok az emlékek, amelyek a prágai szobor legfontosabb előzmé-

⁴³ Számtalan denevérszárnyú, olaszos sárkányt láthatunk Tauber (*Zur Ikonographie St. Georgs in der italienischen Kunst*. Münchner Jahrbuch, 1911. S. 186—203.) és Lázár cikkében (Arch. Ért. 1916. 77, 78, 92, 94, 95, 96. l.)

⁴⁴ Négylábú sárkányok: a firenzei S. Croce Szent Mihályt ábrázoló fal-festményén (Marle, R. van: *The development of the Italian Schools of Painting*. I. The Hague 1923. p. 477.); egy velencei statutumkönyv miniatúráján szintén Szent Mihály alakjával, c. 1370. (Zeitschrift für bildende Kunst. 1931—1932. S. 154.)

⁴⁵ V. ö. az orvietói Szent Mihály szobrot 1356 (Fumi, op. cit. p. 55.) és főleg a különböző Szent György-ábrázolásokat: a veronai S. Zeno freskóját, a malines miniatúráját, a Codice di S. Giorgio miniatúráját, a collaltói fal-festményt, egy firenzei miniatúrást stb. (Arch. Ért. 1916. 78, 92, 94, 95, 96. l.)

⁴⁶ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 425.

⁴⁷ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 944.

⁴⁸ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 955.

⁴⁹ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 448.

⁵⁰ Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 951.

⁵¹ Hampel J.: *Magyar régészeti emlékek repertoriuma*. Archaeológiai Közlemények, XIII. 1879. 49. l.

⁵² Arch. Ért. 1893. 58. l.

⁵³ Fényképe a Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményében.

11. kép. Szent György szobor, Prága.
(részlet)

12. kép. Szent Mihály szobor, Orvieto. (részlet)
Fot. Raffaelli Armoni.

13. kép. Részlet a firenzei Battistero
bronzkapujáról. — Fot. Alinari.

14. kép Részlet a pistojai ezüst oltárról. — Fot. Alinari.

15. kép. Részlet a firenzei Battistero ezüst oltáról.
Fot. Alinari.

nyeinek tekinthetők, Siena, Orvieto és Firenze területén vannak. Valamennyi olyan alkotás, mely a Pisanok hatása alatt kifejlődött olasz szobrászat körébe tartozik. Az analógiák forrásából önként adódik, hogy a Kolozsvári testvérek összetett és úttörő művészete csak olyan helyen alakulhatott ki, ahol ezzel a művészi körrel megvolt a kapcsolat.

A testvérpár művészi kifejlődésére és hovatarozására vonatkozólag eddig is voltak különböző feltevések, melyek azonban nem adhattak kielégítő eredményt, mert nem támaszkodtak konkrét adatokra. Roth Viktor az erdélyi szász művészet pompás megnyilvánulását látja műükben, de ugyanakkor megjegyzi, hogy a testvérpár nem tanulhatott sem magyar, sem szász mesternél (13. l.). Ezzel beismerte, hogy a prágai Szent György és a szász művek között nem tudott kapcsolatot találni. Újabban Pinder mindkét munkájában a német művészet számára vette igénybe. De — és ezt különösen hangsúlyozzuk, — német emlékekkel nem tudta megmagyarázni létrejöttét és ezért kénytelen a bennük rejlő, állítólagos német művészetről igen különös és bizonytalan magyarázatokat, definíciókat adni: „Deutsche Kunst, aber allerdings von sehr internationalem Prospekte und gewiss nicht allein vom Deutschen aus zu erklären,“ — „eine jener sehr deutschen Leistungen, die eines grossen übergroßlichen Zusammenhanges, eines weitgespannten, beinahe europäischen Horizontes bedurften“, „ein deutsches Werk von internationalem Horizonte, aus der siebenbürgischen Metallkunst hervorgegangen... deren technische Voraussetzung die Erschliessung der Bergwerke (Verdienst der Anjou), deren geistige die in Avignon verknotete internationale Kunst ist.“ Megjegyzéseiben roppant kevés a konkrétum, és az is, ami van, tévedéseken alapszik. A prágai szobor előzményeit az aacheni Anjou-kincsekben látja (erre utal a „siebenbürgische Metallkunst“ kifejezéssel), holott bizonyos, hogy a kettő között semmi összefüggés sincs. Sőt nem lehet nagyobb stílári ellentétet elképzelni, mint ami közöttük fennáll. Egyfelől világos szerkezet, organikus felépítés és geometriai motivumokból megszerkesztett ornamentika, másfelől fantasztikus túlszofoltság, önkényes kompozíció merész ötletekkel, még teljesen dekoratív-heraldikus állatábrázolás és architektonikus dísz. Az aacheni nagy magyar címer teljesen német szellemű munka, melyet joggal tekintenek az erdélyi szász ötvösművészet alkotásának. Viszont a prágai Szent Györgyben egészen más felfogás, más művészi elvek érvényesülnek. Az avignoni művészetre való utalás sem szerencsés. Ez tulajdonképen Lázár analógiájának, a Simone Martini-féle avignoni Szent György-freskónak, helytelen értelmezésén alapszik. Az utóbbi azonban tisztára olasz munka, az avignoni összetett kultúrához csak annyi köze van, hogy Simone Martini véletlenül egy avignoni templom bejárata fölé festette. E mellett még a prágai szoborral való kapcsolata is meglehetősen távoli. Amit pedig Pinder az internacionális európai horizontról mond, annak nincsen semmi konkrét alapja. A Szent György akkor volna nemzetközinek nevezhető, ha az akkori, összes főbb európai áramlatok visszatükröződnének benne, és ha művészi jellege határozatlan, elmosódott lenne, holott a dolog épen ellenkezőleg áll.

Pinder általánosításai voltaképpen Lázár ama óvatos meghatározásán alapszanak, amely szerint a Szent György az olasz-francia, konkrét szellemű művészet hatása alatt keletkezett. Lázár magyarázatának bizonytalansága abban rejlik, hogy az olasz és a francia művészet között csak a hasonló törekvéseket veszi észre, de nem a különbségeket, csak azt a fő stílusáramlatot jelöli meg, amelybe a szobor beilleszthető, de nem a közvetlen forrásokat. E tekintetben annyira ingadozik, hogy saját olasz analógiáinak jelentőségét félreismerve, azt állítja, hogy a Szent György stílusa francia iskolázottságra vall.

A magyar tudomány részéről történtek kezdeményezések arra vonatkozólag is, hogy a szobrot bekapcsolják a helyi hagyományokba. Előzményül általában a hazai ötvösművészetet emlegették. Így Hampel, aki azonban az aacheni kincsekkel való állítólagos kapcsolattal sokkal jobban összekuszálta a kérdést, sem mint tisztázta. Később Gerevich Tibor kereste ezen az úton a megoldást, aki rámutatván a középkori ereklyetartó hermák nagy szobrászi értékére, megjegyezte, hogy „ilyfajta ötvösművekből nőtt ki... a Kolozsvári testvérek prágai Szent György szobra“. Ezzel az utalással a dekoratív ötvösművészetéről áttekintette a figyelmet a figurálisra, elsősorban a herma-mellképekre, melyekhez még hozzá kell csatolnunk az alakos reliefekkel gazdagon ellátott ereklyetartókat, melyek mint tipikusan kisplasztikai alkotások, mozgalmas kompozíciók előkészítésére igen alkalmasak lehetnek. Sajnos, ezekre az emlékekre csak elvileg utalhatunk, mert a XIV. századi figurális ötvösművészetünkben semmi sem maradt fenn. A győri Szent László herma a XV. század elejéről való, a trencsényi herma pedig, melynek széles szobrászi felépítése, fejlett mellképformája a prágai Szent Vitus-dóm kitűnő triforium-mellszobrának új irányba való továbbfejlesztésének látszik, a XV. század első felénél korábban nem készülhetett.⁵⁴

Vannak azonban olyan hazai emlékeink, melyek bármennyire is kicsinyek vagy csonkák, mégis biztos alapot adnak a Szent Györgyszobor lerögzítéséhez a hazai művészetben; ezek pedig: a Szent György-

⁵⁴ Ernyey József (*A M. Nemzeti Múzeum „Csák Máté“ hermája*. Az Orsz. Magy. Régészeti Társulat Évkönyve, II. évf. 1923—26. Budapest, 1927. 213. l.) az 1370-ben készült plocki Szt. Zsigmond-herma alapján keletkezését 1367—1370 közé teszi. A két fejereklyetartót azonban igen nagy fejlődésbeli különbség választja el; a plocki még merev, stilizált herma, míg a trencsényi szélesen felépített mellkép, mely hangsúlyozza a váll és a mell formáit, a ruha redőit. Kidolgozása is tele van realiztikus részletekkel (bodros fürtű haj és szakáll mintázása.) Talán ez a munka már azzal a bronzszobrász-műhellyel függ össze, amelyből Zsigmond budai bronzszobra került ki. De ettől eltekintve is körülbelül ennek a kornak a stílusfelfogását képviseli. Az apró kiviteli egyenetlenségek meg azt bizonyítják hogy nem önálló alkotás, hanem valamilyen kitűnő koncepciójú szobor hatása alatt készült. Mivel Ernyey József adatai kétségtelenné teszik, hogy Stibor vajda birtokából származik, valószínű, hogy maga Stibor csináltatta az Esztergomból elrabolt ereklyének, amelynek korábbi, minden bizonnyal nemes fémből készült tartóját saját céljaira használhatta fel. Keletkezésének idejére nézve Stibor 1431-ben kelt végrendelete adja meg a terminus ante quem-et.

16. kép. István ifjabb király pecsétje (1267). Esztergom, Érseki levéltár.
(A M. Nemz. Múz. galvanoplasztikai másolata után.)

17. kép. A Szent György lovagok pecsétje (1326).
Budapest, M. Nemzeti Múzeum.

lovagok pecsétje (1326), István herceg (Nagy Lajos öccse) pecsétje (1351) és a pécsi Szent György-dombormű.

A Szent György-lovagok pecsétje⁵⁵ (17. kép) és a prágai szobor között fennálló stíluskapcsolatra már régebben rámutattunk, úgyszintén arra is, hogy a pecsét feltétlenül olasz, közelebbről sienai hatás alatt készült. Ma már a pecsét és az olasz művészet viszonyát sokkal pontosabban tudjuk meghatározni, mert művész nevet mondhatunk. A gyönyörű pecsét mestere nem más, mint a sienai Pietro di Simone⁵⁶ vagy másnéven, ahogy Károly Róbert 1331-ben kelt oklevele nevezi, „magister Petrus, filius Simonis de Senis dictus et fidelis aurifaber noster“. Sienai Péter ötvösmesternek eddig egyetlen művét ismertük, Károly Róbert harmadik nagy pecsétjét, melynek véséséért Jemnik várát kapta jutalmul. Ennek hátlapján a magyar címer látható, két madártestű sárkánytól övezve. Ugyanílyen típusú a Szent György-pecsét sárkánya, sőt a kettő megegyezik a fej modellálásában, a nyak hajlásában is. A pecsét sienai származású mesterét ismerve, könnyen megérthetjük, hogy miért készült épen sienai mintakép után,⁵⁷ miért olyan olaszos a ló mintázása és a Szent György fejtípusa.

Hogy Pietro di Simone jelentősége a Károly Róbert-kori magyarországi művészetünkben jobban kidomborodjék, röviden utalunk a neki tulajdonítható egyéb emlékekre és a hatása alatt keletkezett művekre. Péter mester munkája Károly Róbert második kettős pecsétje (1323) is,⁵⁸ noha ezen a király a régi séma szerint van ábrázolva, amint baljával az országalmát hieratikusan mozdulattal oldalt kinyújtja, jobbával meg a kormánypalcát keresett előkelőséggel csípőjéhez szorítja.⁵⁹ A harmadik pecséten a királyalak erőteljesebb, mozdulatai dekoratív szépségük-

⁵⁵ Irodalom: Czobor B.: *Magyarország Történeti Emlékei az 1896. évi ezredéves kiállításán*. Budapest, 1897–1901. 87. l. 107. ábra. — Tauber, O. Fr. v.: *Die Darstellung des hl. Georg*. Halle, 1910. S. 60. Anm. 113. S. 165. — Roosval J.: *Nya Sankt Görans Studier*. Stockholm, 1929. p. 179. — Balogh J.: *A magyarországi Szent György-ábrázolások forrásai*. Archaeológiai Értesítő, 1929. 144. l. 151. kép.

⁵⁶ Gárdonyi A.: *I. Károly király nagypecsétjei*. Turul, 1907. 45. l. — Berwaldszky K.: *A sienai Gallicus-család és művészete*. Igló, 1908. — Mihalik, A.: *I maestri orafi Pietro e Niccolò Gallicus di Siena in Ungheria*. Bollettino Senese di Storia Patria. 1926–1927. Anni XXXIII–XXXIV. Fasc. II.

⁵⁷ Hasonló típusú Szent György-ábrázolás látható a zománcdíszes vízaknai kelyhen, amelyről már Pósta Béla megállapította, hogy olasz eredetű ötvösmű. (Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, VI. 1915. 141–191. l.) Hozzátehetjük, hogy ez is sienai munka. (V. ö. a bargai székesegyház kelyhével, melyet Pósta is közöl, továbbá a Colle d'Elsa-ban lévő Sant'Alberto templom kelyhével. Machetti J.: *Orafi senesi*. La Diana IV. tav. 37. 1929.) A liliosos címerrel díszített vízaknai kehely valószínűleg az olasz Anjouk ajándékeképpen kerülhetett Magyarországra. (V. ö. Róbert nápolyi király számadásait, melyekben több ízben szerepelnek kifizetések olyan ajándékokért, melyeket a király magyar főuraknak vagy főpapoknak adott. — *Dipl. Eml. az Anjou-korból*, I. Budapest, 1874. 281, 326. l.)

⁵⁸ V. ö. Gárdonyi op. cit. Turul, 1907. 36. l.

⁵⁹ Péter mester ezzel a beállítással híven követte Károly Róbert király első nagypecsétjét (1301), amelyet azonban művészi kidolgozásával messze fölülmúlt. Az első nagypecsét szó szerint megegyezik Martell Károly 1295-ös magyar királyi pecsétjével (Br. Radvánszky B.: *Martell Károly magyar ki-*

ből, előkelő körvonalalaikból veszítettek, de nyertek közvetlenségben és természetességben. Ez a változás nem más mesterkéz megnyilvánulása, hanem Péter mester művészi fejlődésének eredménye. Hogy a két pecsét ugyanattól a mestertől származik, bizonyítja a hátlap monumentálisan szép metszésű címerpajzsa a kettős kereszttel, melynek függőleges szára mindkettőn hármás, liliomszerű csúcsban végződik, és bizonyítja különösen a gyönyörű leveles indadísz, az olasz ötvösművészet kedvelt díszítőmotívuma,⁶⁰ amely egyformán borítja mindkét pecsétet. A pecsétek királytípusai alapján megállapítható az is, hogy Péter mester valamilyen rajza szolgált mintaképül Károly Róbert szép ezüstgarasaihoz,⁶¹ mert az utóbbiakon nagyon hasonló az alak beállítás, a redővetés, a magas övöltésű öltözet, a fej és haj mintázása. Ez az összefüggés biztosabb alapot nyer azzal, hogy ezek az ezüstgarasok megegyeznek Róbert nápolyi király 1309—1313-i évekből való ezüstgarasával,⁶² amely valószínűleg szintén Pietro di Simone műve,⁶³ aki tudvalevőleg éppen ebben az időpontban dolgozott a nápolyi király pénzverőműhelyében.

ralyi címmel ellátott kettős pecsétje. Arch. Ért., 1879. 108 l.) Nagyon valószínű, hogy mindkettő ugyanannak az olasz mesternek a munkája, mint már Gárdonyi (Turul, 1907. 37—38. l.) is megjegyezte. Péter mester művei ezek mellett a régebbi olasz stílust képviselő pecsétek mellett új, fejlettebb irányt jelentenek.

Fontos lenne tudni, hogy Péter mester pecsét típusai hogyan függenek össze Róbert nápolyi király pecsétjeivel, annál is inkább, mert Péter mester Magyarországra költözése előtt Róbert királyt szolgálta. Sajnos, erre vonatkozó kutatásaim eredménytelenek maradtak, mert azok a levéltárak és gyűjtemények, melyekhez fordultam (nápolyi állami levéltár, firenzei állami levéltár, római Museo Nazionale pecsétgyűjteménye, bécsi állami levéltár és a Bundessammlung von Medaillen, Münzen und Geldzeichen sfragisztikai osztálya) nápolyi királyi pecséteket nem őriznek. Ha nem is éppen azonos, de hasonló típusú emlékeket a nagy szobrászatban is találunk, mégpedig Anjou Károly korábbi (XIII. sz. vége) ülőszobrát (Róma, Pal. dei Conservatori—Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 112.) és Róbert király (1343) későbbi síremlékét díszítő domborművek fedelmi alakjait (Venturi, op. cit. Vol. IV. p. 308.). Sienai Péter mester nyilván hagyományos olasz típusok és formák szellemében véste a magyar király pecsétjeit.

⁶⁰ V. ö. a pistojai ezüstoltárt (Fot. Alinari 10.172) és a barii ereklyetartót (Balogh J.: *Magyar címeres ereklyetartó az apuliai Bariban.* Henszlmann Lapok, 3. sz. 1927.) Az utóbbi francia (Madonna) és sienai hatás alatt készült délitáliei munka. Az ereklyetartó magyar címeréből és liliomosvégű keresztjéből, melyhez hasonló egy Anjou adományon, II. Károly nápolyi király barii keresztjén fordul elő, arra lehetne következtetni, hogy donatora Nagy Lajos volt.

⁶¹ Gipszlenyomatok után készült fényképfelvételeiket l. Hóman B.: *Magyar Történet.* II. Budapest, (1930) 320. l. — Ugyanitt közölve van egy ezüst dénár, amelynek hátlapját a harmadik királypecsétéhez hasonlóan két sárkánytól övezett címer díszíti.

⁶² Erre az összefüggésre Schulek Alfréd mutatott rá, a nélkül azonban, hogy mesternevet mondott volna. (Schulek A.: *Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük.* I. Károly Róbert. Budapest, 1929. 28. l. — Különlenyomat a Numizmatikai Közöny XXIV. évfolyamából.)

⁶³ Mind az olasz, mind a magyar pénz királytípusa végeredményben francia mintaképekre megy vissza (v. ö. Michel, A.: *Histoire de l'art* III/1, Paris, 1907. p. 435.)

18. kép. István herceg pecsétje (1351). Budapest, Országos Levéltár.
(Modl. 4153.)

19. kép. Szent György dombormű. Pécs, Dómmúzeum.

A fentiek alapján Pietro magyarországi műveinek időrendje a következő: 1323 Károly Róbert második kettős pecsétje,⁶⁴ 1326 Szent György lovagok pecsétje, 1329—1330⁶⁵ Károly Róbert ezüstgarasai, 1331 Károly Róbert harmadik kettős pecsétje. Bizonyos, hogy ezekkel az emlékekkel nincs kimerítve Pietro munkássága,⁶⁶ akit a király aurifaber noster-nak nevez. Széleskörű tevékenységét legjobban bizonyítja az a nagy hatás, amelyet művészete pecsétvésésünkre tett. A levelesindás háttereit Nagy Lajos király pecsétvésői is megtartották, bár kicsinyesebb, aprólékosabb vonalvezetésben alkalmazták. Valószínűleg Pietro köréből, esetleg műhelyéből származhatnak Drugeth Fülöp nádor (1324) és Nagymartoni Pál országbíró (1329) feltűnően szép pecsétjei.⁶⁷ Kitűnő állatábrázolása még Giléti Miklós nádor (1349)⁶⁸ és István herceg (1351) 20—25 évvel későbbi pecsétjeire is hatott.

Tárgyunk szempontjából különösen az utóbbi⁶⁹ (18. kép) érdekes, mert ez már az olasz lovastípus helyi átalakítását mutatja. Összefüggése Pietro munkájával kétségtelen, ami — a nagy időbeli különbség miatt — csak erős műhelyhagyományokkal magyarázható. A pecsét hátterét itt is repkényindák borítják, de ezeknek vonalvezetése már inkább keskenyesebb, szeszélyesebb, szabadabb, mint a királypecséteken levőké. A lóábrázoláson a Szent György lovagok pecsétjének hatása nyilvánvaló, de ugyanakkor eltérések is jelentkeznek. A rajz kevésbé finom, viszont a modelálás erőteljes; a ló beállítása pedig nagyon ügyes kísérlet az ágaskodó ló ábrázolására, ami Itálián kívül ebben az időben máshol nem fordult elő. Az olasz lóábrázolási elvek átvételét megkönnyítette az is, hogy hasonló törekvések, noha más formában, de már egy századdal korábban

⁶⁴ Károly Róbert második pecsétjének királytípusa előfordul későbbi emlékeken is, mint a székelykereszturi (Orbán B.: *A Székelyföld leírása*. I. Pest, 1868. 24. l.), a tarsafalvi (u. o. 112. l.) és a marosszentkirályi (Orbán, op. cit. IV. Pest, 1870. 186. l.) harangokon, továbbá a nagyszébeni (1438) és a segesvári (1440) keresztelőkútaikon (Roth V.: *Beiträge zur Kunstgesch. Siebenbürgens*. Strassburg, 1914. Taf. XIV. 6. és 4.)

⁶⁵ Az ezüst garasok dátumaira vonatkozólag v. ö. Schulek idézett munkáját.

⁶⁶ A magyar művészettörténeti irodalom Péter mester Nicolaus Gallicus néven ismert testvérének szokta tulajdonítani az iglói zománccsiszes pacificalét. Nézetünk szerint tévesen, mert ez a szép ötvösmunka nem készülhetett korábban, mint a XIV. század második fele, akkor pedig Nicolaus Gallicus már nem élt. A pacificale későbbi keltezése mellett szólnak az alakok megnyult arányai. Az alakok beállításában, típusában, rajzában meg nyilvánvaló a német hatás, s ezt egy frissen bevándorolt sienai ötvös stílusával bajos összeegyeztetni. Az iglói pacificale nem olasz munka, hanem olasz technikát (áttetsző zománé) felhasználó és részben olasz hatás alatt készült, helyi ötvösmű.

⁶⁷ Szilágyi S.: *A magyar nemzet története*. III. Budapest, 1895. 66. és 83. l.

⁶⁸ Csánki D.: *Magy. Kir. Orsz. Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója*. Budapest, 1889. IV. tábla, 16. sz.

⁶⁹ Csánki, op. cit. V. tábla 17. kép.; Pór A.: *Nagy Lajos*. Budapest, 1892. 419. l.; Szilágyi, op. cit. III. 208. l.; Balogh J.: *A magyarországi Szent György ábrázolások forrásai*. Arch. Ért. 1929. 148. l.

jelentkeztek a magyar művészetben.⁷⁰ Tehát a külföldi hatás befogadását elősegítette az azonos irányú helyi felfogás. István herceg pecsétjén az olasz előkép helyi átalakítása teljessé vált azzal, hogy a művész a zömök testű ménre nem az antikizáló olasz harcost ültette, hanem korának karsu vitézét, teljesen egykorú, északi jellegű fegyverzetben. Az olasz mintaképtől való eltérések más lélekalkat és gondolkodás felfogását tükröztetik és így joggal tekinthetjük helyi magyar mester munkájának.

Az olasz mintaképeknek ugyanilyen helyi átalakítása szemlélhető a pécsi domborművön (19. kép), amely csonkaságában is megőrizte egykori nagyszerűségének jegyeit. Mint már régebben rámutattunk, ennek a reliefnek a kompozíciója is olasz eredetű. A hátravetett jobbkarból történő, a képmezőt keresztbe metsző lándzsadőfés antik hagyományokon alapuló motívuma gyakran fordul elő az olasz Szent György ábrázolásokon. A pécsi reliefhez vezető kompozíció típus antik-bizánci hagyományokon nyugvó, hosszú fejlődési folyamat eredménye. E folyamat próbálkozásai korszakából valók a moscufói⁷¹ szószerk és a velencei S. Marco bazilika keresztelőkápolnájának reliefjei⁷² és a római Museo Nazionale Pasqui-gyűjteményének 284. sz. typariuma. Már nagyon közel áll a pécsi kompozícióhoz a velencei Corte San Zorzi domborműve,⁷³ a párizsi Battistero freskója,⁷⁴ végül csaknem teljesen azonos vele az aquilai S. Giusto stallumreliefje.⁷⁵ A pécsi Szent György mestere ilyenfajta

⁷⁰ A magyar művészet az ágaskodó lovon ülő lovasalaknak kitünő ábrázolását adta már a XIII. században (c. 1257–67.) István ifjabb király pecsétjében (16. kép. — V. ö. Arch. Ért. 1929. 138. l.), amelyben Máté mesternek, István király kedvelt ötvöseinek művét sejtjük. A lótestnek és az ágaskodó mozdatnak organikus ábrázolása ez esetben nem az olasz művészet hatásának eredménye, mint István herceg pecsétjén, hanem helyi törekvések megnyilvánulása. A pecsét mestere az északi művészetek keskeny, megnyult nyakú lótipusát vette át, de csak körvonalaiban. A beállításban lényegesen eltért attól, mert a lovat nem a szokásos galop volantban, hanem ágaskodva ábrázolta. Tehát a pecsétet az északi lótipus organikus, reális jellegű átalakításának tekinthetjük, melyet hosszabb helyi fejlődés előzött meg. (V. ö. Opoj bán pecsétje 1239. [Csánki, op. cit. I. tábla. 2. kép.] Béla herceg (IV. Béla fia) pecsétje, XIII. sz. közepe [galvanoplasztikai másolata a M. Nemzeti Múzeum Levéltárában.]

⁷¹ Poggi, G.: *Arte medioevale negli Abruzzi*. Milano, 1914. Tav. 82.

⁷² Arch. Ért. 1916. 69. l.

⁷³ Molmenti, P.: *La storia di Venezia nella vita privata*. Vol. I. Bergamo, 1905. p. 240.

⁷⁴ A marburgi Kunsthistorisches Institut 1598. számú fényképe. — Marle, R. van: *The Development of the Italian Schools of Painting*. Vol. IV. The Hague, 1924. p. 506.

⁷⁵ Serra, L.: *Aquila*. Bergamo, 1929. p. 57.

olasz⁷⁶ emlékek hatása alatt dolgozhatott. Az olasz mintaképet azonban itt is átalakította a más faj eltérő művészi felfogása. Az antik-olasz alapváz megmaradt, ellenben új motívumok, az északi felfogás megnyilvánulásai, a sárkánynak a háttér falán szertenylő, imbolygó levélvívő, a korabeli páncélingbe öltözött karsu vitéz, akinek a beállítása, különösen a pajzstartása északi jellegű. Sajnos, a pécsi reliefet épen töredékessége miatt nem lehet pontosan keltezni. Annyi bizonyos, hogy XIV. századi Anjou-kori emlék, mégpedig valószínűleg a század közepe tájáról, mivel formakezelése, a leveleknek még nyugodt, a későbbi ideges izgatottságtól mentes mintázása⁷⁷ a kezdődő gótika stílussajátságait viseli magán.⁷⁸

A Szent György-lovagok pecsétje, mint Magyarországon készült olasz munka, István herceg pecsétje meg a pécsi dombormű, mint olasz hatás alatt készült helyi magyar művek, azok az emlékek, amelyeken keresztül vezet az út a Kolozsvári testvérek prágai szobrához.⁷⁹ Ha a XIV. századi felette gyér műemlékanyagunkból ennyi hasonló szellemű és stílusú emléket lehet kimutatni, joggal feltételezhető, hogy még több ilyenfajta szoborműnek kellett lenni. Tehát a talaj Magyarországon is elő volt már készítve a prágai szobor számára azokban a magas szobrászi kultúráról tanuskodó emlékekben, amelyek azonos problémákat hasonló szellemben oldottak meg. Valamennyi emlék közös vonása az olasz⁸⁰ szerkezeti alapváznak a felhasználása, az organikus mintázású loábrázolás és a karsú, páncélos gótikus lovag beillesztése a kompo-

⁷⁶ Hogy a pécsi Szent György a nyugati kompozíciókkal szemben milyen ellentétes felfogást képvisel, azt jól világítja meg az olyan emlékekkel való egybevetés, mint a berlini Kaiser Friedrich Museum egykorú, azonos tárgyú francia elefántosontreliefje (Kat. Vöge, 1911. No. 84.), továbbá néhány korábbi műemlék: a wasserburgi stallum (Köln, Kunstgewerbe-Museum) faragványa (Lüthgen E.: *Gotische Plastik in den Rheinlanden*. Bonn, 1921. Taf. 20.), az amay-i Szent György ereklyetartó domborműve (Pantheon, 1933. S.128.) és a strassburgi székesegyház május hónapot ábrázoló lovasreliefje (Dehio, G.: *Kunstgeschichte in Bildern*. Bd. II. Leipzig-Berlin, 1902. Taf. II. 82.)

⁷⁷ A levéldísz mintázása közelebb áll a pecsétek háttérének levélindáihoz (Károly Róbert pecsétje és István herceg pecsétje 1351.), mint például a Nagy Lajostól adományozott máriacelli Madonna (c. 1360–82.) keretét díszítő levelekhez (közölve Genthon I.: *A régi magyar festőművészet*. Vác, 1932. 1. kép.)

⁷⁸ A lovasábrázolások Pécs szobrátát — úgy látszik — állandóan foglalkoztatták. Erről a vidékről néhány lovasalakos kályhacsempe (egyik zöld mázos csaknem ép, a többi töredék) került a Nemzeti Múzeumba (*N. Múz. Tört. Oszt., Vezető a kiállított gyűjteményekben*. Budapest, 1929. 23. l.), melyek a XV. század első feléből valók. A loábrázolások, melyek épűgy mint a Szt. György reliefen, organikus jellegűek, oly kiválóak, hogy szükségképpen feltételeznünk kell, hogy a nagy szobrászat hasonló témákkal több ízben foglalkozott és ennek kiérlelt, fejlett kompozíciói szolgálták mintaképpül a cserepe-seknek.

⁷⁹ Nem lehetetlen, hogy a prágai szoborhoz vezető fejlődés egyik láncszeme volt az elpusztult budai Szent György-templom lunetta-domborműve, mely szintén a sárkányviadalt ábrázolta. (Arch. Ért. 1912. 28–30. l.)

⁸⁰ Egy régebbi tanulmányomban (Arch. Ért. 1929. 140–143. l.) rámutattam arra, hogy vannak Szent Györgyöt ábrázoló falfestmények is, melyek olasz kompozíciótípusok felhasználásával készültek, mint pl. a jáki, mártonhelyi és az

zicióba. Valamennyi az Anjouktól meghonosított olaszos irányú, helyi kultúrának eredményei, ha idetartozandóságuk foka különböző is. Ez az a Magyarországon gyökeret vert, és itt helyi sajátságokkal keveredő olasz kultúra, amelyből a prágai szobor stílusa kifejlődhetett.

A prágai szobor formában és szellemben szerves továbbfolytatója a korábbi magyarországi emlékeknek. A hagyományokba való ilyen beilleszkedés csak úgy lehetséges, ha a Kolozsvári testvérek ezzel az olaszos irányú, helyi művészettel már pályájuk kezdetén kapcsolatba kerültek. Teljesen valószínűtlen, hogy ez még szülőhelyükön, Kolozsvárt megtörtént volna. Az alig néhány évtizede várossá nyilvánított kis helység, mely sem főpapi székhely, sem főúri szállás nem volt, erre még nem lehetett alkalmas. Kolozsvárt a század derekán épen csak megindulhatott az elevenebb művészi élet a Szent Mihály-templom építésének megkezdésével.⁸¹ A városban az óvári templom, a Szent Jakab kápolna és egy-két kőházon kívül nevezetesebb épület nem volt, a mesterségek közül is csak szücs- és bőríparról vannak adatok.⁸² A művészi élet középpontja nem az újabb keletű város, hanem a szomszédos, jóval régebbi alapítású bencés apátság volt. Ezek a keretek és ezek a mecénások elegendők lehettek az apa, Miklós, festő tevékenységének kifejtésére, de nem adhattak elég alapot a testvérpár olaszos igazodású művészetének kibontakozására. Lehetségük csak olyan helyen fejlődhetett ki, hol az udvar olaszos kultúrája meleg otthonra talált, és ahol a környezet, a nagyobb igényű mecénások nagyobb erő kifejtésre

almakeréki freskók. Az utóbbi kettő a Simone Martini-féle avignoni képtípus hatása alatt jött létre. Ugyancsak az avignoni kompozíciónak késői, XV. századi változata az aostai Priorato di S. Orso Szent György-freskója (Toesca, P.: *Aosta*. Bergamo, 1911. p. 124.), amely feltűnően közel áll az almakeréki freskó kompozíciójához. Bár közelebbi kapcsolat az erdélyi falfestmény korábbi keletkezése miatt nem tételvezhető fel, mégis fontos adat arra vonatkozólag, hogy az avignoni freskónak kellett lennie olyan felső olasz változatának, amely közvetlen mintaképül szolgálhatott mind az aostai, mind az almakeréki mesternek.

Az olasz eredetű Szent György-ábrázolások mellett még két Szent György-kompozíciót említünk, melyek egészen más leszármazást mutatnak. Az egyik a kristyóri görög-keleti templom freskója (a régi Zaránd-megyében) a XIV. század végéről, mely bizánci és nyugati elemek (a ló galop volant-ja, a kar alá helyezett lándzsa motívuma) érdekes keveréke. (Dragomir, S.: *Vechile biserică din Zaránd*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania pe 1929. Cluj 1930. p. 227.). A másik a garamszentbenedeki freskó (rajzban közölve Lázár B.: *Studien zur Kunstgeschichte*. Wien, 1917. S. 17. — Fényképe a Műemlékek Orsz. Bizottságának gyűjteményében), mely alapmotívumaiban megegyezik a yorki katedrálisból származó angol faláda reliefsjével (London, Victoria and Albert-Museum. — *The Connoisseur*. 1930. Vol. 86. p. 77.) A kompozicionális összefüggés arra enged következtetni, hogy mindkettő egy híres és többször felhasznált ikonográfiai típusra megy vissza, amelyik a nyugateurópai lovagvilág légkörében, a francia-angol művészeti területen keletkezhetett. A garamszentbenedeki freskó, mely már a XV. század első feléből való, annak a Zsigmondkori újabb művészeti áramlatnak jellemző emléke, amelyiket nem olasz, hanem elsősorban nyugateurópai, francia-német hatások irányítottak.

⁸¹ Kelemen Lajos: *Biserica Sf. Mihail din Cluj*. Boabe de Grău, 1933. IV. N-rul 3. p. 129.

⁸² Jakab E.: *Kolozsvár története*. I. Buda, 1870. 299. és köv., 357. és köv. l.

ösztönözték őket. Nem lehet kétséges, hogy ez a hely Várad volt, működésük első színhelye, ahol valószínűleg már apjuk is dolgozhatott, sőt elismerést arathatott művészetével.⁸³ A régi püspöki székhely, mely már eddig is kiváló műemlékekkel büszkélkedett (székesegyház, Szent László márványsíremléke Dénes szobrásztól), a XIV. század derekán művészi virágkorát élte. Báthori András (1329—1345) és Meszesi Demeter (1345—1372) püspökök vetélkedve díszítették székhelyüket. András püspök klarissza zárdát építtetett, székesegyházát kibővítette, sőt egy új, nagyobb szabású székesegyház építését is megkezdette, amelynek befejezése utódjára, Demeter püspökre, maradt, aki oltáralapításokkal és kápolnaépítéssel gazdagította templomát.⁸⁴ Fontos körülmény, hogy mindkét egyházfő a királyi udvar diplomatájaként megfordult⁸⁵ Olaszországban. Ugyanebben az időben olasz kanonokok is voltak Váradon,⁸⁶ nem is szólva arról, hogy itt már az Árpádok kora óta olasz telepesek laktak, akik külön elővárosokban, a suburbium Italicum-ban (Várad-Olaszi) és a suburbium Venetum-ban (Várad-Velence) helyezkedtek el. A sűrű és közvetlen olasz kapcsolatoknak művészi emléke az egykori székesegyházból fennmaradt olasz stílusú freskótöredék (Esztergom, Keresztény Múzeum).⁸⁷ Ezek a bár csekélyszámú, de fontos adatok eléggé rávilágítanak Váradnak e korbéli nagyszabású művészi tevékenységére és főleg olasz kapcsolataira. A váradi püspöki aula a királyi udvar olasz kultúrájának volt a letéteményese.⁸⁸ A Kolozsvári testvérek itt, első működésük színhelyén ismerkedhettek meg az olasz hatás alatt kifejlődött, új irányú magyar művészet olyasfajta termékeivel, mint a fentemlített pecsétek és dombormű, melyek saját művészetük létalapját képezik. Innen vezethetett tovább útjuk Itália felé, melyet talán épen első pártfogójuk, az olasz összeköttetésekkel rendelkező Meszesi Demeter püspök egyengetett.

A prágai szobor stíloselemzése kapcsán rámutattunk azokra az olasz emlékekre, melyek a Szent György művészi előzményeinek tekinthetők. Az analógiák Siena, Orvieto és főleg Firenze területéről kerültek ki. Az összefüggések — elsősorban Firenzével és Orvietóval — oly köz-

⁸³ A váradi gyalogszobrok feliratából, amelyen az apa neve is szerepel, Czoborral (323 l.) együtt arra következtetünk, hogy már Miklós mester ismert és tekintélyes személyiség lehetett Váradon, mert hiszen a fiatal művészek tekintélyének gyarapítása céljából nem lett volna érdemes egy távolabbi városban működő, csupán helyi jelentőségű festőre hivatkozni.

⁸⁴ Bunyitay V.: *A váradi püspökség története*. I. Nagyvárad, 1883. 171—194. l.

⁸⁵ Bunyitay, op. cit., I. 173, 184—185. l.

⁸⁶ Bertrand ostiai püspök 1338—1346-ban prépost (Bunyitay, op. cit. II. Nagyvárad, 1883. 42. l.), Boniohannes de Campiello 1342—1348-ban kanonok (u. o. 87. l.), Andreas de Eugubio 1345-ben kanonok (u. o. 90. l.).

⁸⁷ Fénykép után közölte Divald K.: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 125. l.

⁸⁸ Hogy a királyi udvarban otthonos formák milyen gyorsan jutottak el Váradra, annak érdekes példája Báthory András püspök szép pecsétje (Bunyitay op. cit. I. 180. l.) Szent László király trónoló alakjával, amely a Károly Róbert második kettős pecsétjén és ezüstgarasain látható királytípust követi.

vetlenek, hogy a Kolozsvári testvérek itáliai tanulmányútját bizonyosra kell vennünk, mert ezeket a kapcsolatokat mintaképek vándorlásával már nem magyarázhatjuk meg, hanem csakis közvetlen szemlélettel. A Kolozsvári testvéreknek látniok kellett a Pisano-iskola műveit, az orvietói bronzszobrokat, a firenzei Battistero bronzkapuját, a firenzei és pistojai ezüstoltárokat. Talán nem túlmerész, ha feltételezzük, hogy a nagymultú firenzei bronz⁸⁹ és ötvösműhelyekben nyerték továbbképzésüket. Nagy Lajos idejében könnyen eljuthattak Firenzébe, mert épen ezzel a várossal Magyarország állandó és szoros kereskedelmi kapcsolatban állott.⁹⁰

A Kolozsvári testvérek művészetének, amint az a prágai Szent György-szoborban megnyilvánul, két stílusgyökere van: egyfelől az Anjou-udvar törekvései következtében meggyökeresedett, olaszos irányú magyarországi művészet, melynek az északi gótika szellemével kevert, sajátosan helyi és magyar emlékeihez a Kolozsvári testvérek szorosan hozzákapcsolódtak, annak a hagyományait fejlesztették tovább; másfelől a trecento toskán szobrászatának hatalmas, jövőbe mutató újításai. A testvérpár a mindkét irányból átvett elemeket új, szokatlan méretekben fejlesztette tovább és oly alkotásban forrasztotta egybe, amelyik jelentőségben kortársaik munkáit messze felülmulta. Megalkották a térbe komponált bronz-lovasszobrot. Tettüknek rendkívülisége nem abban a romantikus szemléletben rejlik, mely azt állította, hogy evvel — deus ex machina-ként — a semmiből teremtettek újat, hanem, hogy koruk művészetében rejülő lehetőségeket és adottságokat geniális tehet-

⁸⁹ Még ha nem is állnának fenn szoros stíluskapcsolatok a prágai szobor és az orvieto-firenzei bronzemlékek között, akkor is ezekre a művészi központokra kellene gondolnunk, mint olyan helyekre, ahol a Kolozsvári testvérek magukat a bronzöntésben tökéletesíthették. A XIV. században ugyanis egyedül itt virágzott igazi, monumentális bronzszobrászat, amelyik új szellemű alkotásaival a jövő útját egyengette. Német- és Franciaországban például ebben az időben csak síremlékeket, keresztelő medencéket és kisebb dekoratív tárgyakat öntöttek, melyeknek stílusa szorosan hozzátapad a megelőző korhoz, realiztikus törekvések még nem nyilvánulnak meg rajtuk. (V. ö. Luer, H.: *Kunstgeschichte der unedlen Metalle*. Stuttgart, 1904. — Luer-Creutz: *Geschichte der Metallkunst*. I. kötete.)

⁹⁰ A gazdasági kapcsolatokra vonatkozólag v. ö. H-ez: *Nagy Lajos király udvari szállítója*. Gazdaságtört. Szemle. II. 1895. 245. l. — Wenzel, G.: *Dipl. Emlékek az Anjou korból*. III. Budapest, 1876. 131, 337, 572. l. (Mon. Hung. Hist. IV. oszt. III. köt.) — Buday K.: *A magyar művelődés a XIV. század első felében*. Budapest, 1912. 74. l. — Pleidell A.: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban*. Budapest, 1925. 55–56. l.

A magyarországi rézbányászatban nagy szerepet vitt a firenzei Portinari-cég. — *Dipl. emlékek az Anjou-korból*. III. 541, 572, 574, 706. l. továbbá Wenzel G.: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest, 1880. 159. l. — Paulinyi O.: *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*. Budapest, 1933. 13–14., 17–18. l. (Különlenyomat a Károlyi Árpád Emlékkönyvből.)

A szoros politikai kapcsolatokra vonatkozólag v. ö. *Dipl. Emlékek az Anjou-korból*, II. Budapest, 1875. 225, 559, 636. l.; III. 120, 133, 138, 321, 331, 395, 601. l. Nagy Lajost a firenzei köztársaság „spes unica nostri Communis et nostri populi refugium speciale“-nak nevezi. (U. o. III. 331. l.) Firenzében magyar zsoldos csapatok is voltak 1364–65-ben. (U. o. II. 619, 639. l.)

ségükkel valóban páratlan formában juttatták érvényre. Prágai szobruk a XIV. században volt olyan nagy művészi tett, mint a XV. században Donatello Gattamelataja.

Ezekkel a fejtegetéseinkkel lényegileg ugyanarra az eredményre jutottunk, mint 1909-ben Pósta Béla, ki bámulatos éleslátással három tényező egyesüléséből származtatta a prágai szobor stílusát: a nyugati gótikus szellem, az olasz realizmus és a helyi kultúra.

A prágai szobor stílusa épen azért, mert tápláló gyökérszáalai messze szétágaznak, mutatja azokat a látszólagos ellentéteket s bizonyos fokú kettősséget, melyet az egykorú általános, közismert típusokkal nem lehet megmagyarázni. Realizmus és kötöttség, olasz és északi elemek vegyülnek benne. Végeredményben a szobor mégis egységes műrekek benyomását kelti, épen mert az átvételek nem másolások, hanem az új szellemnek megfelelőleg nagy áthasonuláson mentek keresztül. Sem az olasz, sem az északi elemek nem érvényesülnek benne eredeti tisztaságukban. Az olasz művészettől átvett formák realizmusa csökkent, különösen az állat- és növényábrázolásban, ahol az energiától duzzadó valóság helyett (l. orvietói bronz oroszlán és bika) inkább a valóznak és az elvontnak valami különös keveréke jut érvényre. Az északi elemek viszont épen az ellenkező módon alakultak át. Valóságosságuk megnövekedett, ami elsősorban a karcsu lovag alakjában és komoly arckifejezésében nyilvánul meg. A különböző elemek átférfálásában és egybeforrasztásában jelentkezik a szobor stílusának legfőbb alkotótényezője, a Kolozsvári testvérek egyéni stílusakarata. A valóságosság és az absztrakció között egyensúlyt tartó művészetük hasonló korábbi törekvések folytatása és ezért joggal tekinthető egyzersmind a helyi stílus megnyilvánulásának.⁹¹

Mivel a prágai szobor összefüggése az Anjou-kori magyar kultúrával megállapítható, másodlagos kérdéssé válik, hogy vajjon hol és hová készült eredetileg. Az első kérdésre, adatok híján, lehetetlenség

⁹¹Nagy Lajos korának egy másik kimagasló alkotása, a *Képes Magyar Krónika*, szintén az olasz és északi elemek vegyülését mutatja, ha lényegesen más arányú összetételben is. Benne túlnyomó, sőt csaknem kizárólagos az olasz elem, de e mellett a karesú, törekeny gótikus alakok rajzában vannak olyan mozzanatok is, melyeken már az olasz formákat módosító, északibb jellegű felfogás beszivárgását figyelhetjük meg. Az alakok megnyultak (fol. 16, 24v, 30, 45, 55, 70.), statikájuk nem egyszer bizonytalan (fol. 11, 14v, 15.), sőt két ízben az u. n. gótikus tánc lépésben vannak beállítva (fol. 61v, 62.), mely az északi gótikában otthonos. Az ornamentikában viszont a tiszta XIV. századi olasz motívumok mellett feltűnnek még régebbi, románkori motívumok. A miniatúrák határozott, egységes olasz stílusa ezeket a kis eltéréseket felszívja, jóformán alig vehetők észre. Mégis apró jelek, amelyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül és ezeket azzal véljük megmagyarázni, hogy nem bevándorolt olasz mester, hanem olasz iskolázottságú, helyi miniator munkája. Hoffmann Edith már bebizonyította, hogy a *Krónika* díszítése föltétlenül Magyarországon készült, mert a miniator olyan jártasságot áruul el a hazai legendákban, mondákban, történetben, az itt élő fajok viseletének ábrázolásában, ami külföldön élő, külföldi miniaturnál elképzelhetetlen. (Magyar Művészet, 1933. 290—296. l.) Még mindig eldöntetlen azonban, hogy vajjon helyi mester-e vagy bevándorolt olasz. Úgy véljük, hogy az egyes alakok rajzában megnyilvánuló, kissé északias jellegű, gótikus keceses könnyedség, mely ro-

válaszolni. A másodikra legalább egy határozott negatívummal felelhetünk: a szobor nem készülhetett Nagy Lajos megbízásából, nem lehetett Nagy Lajos ajándéka, mint Czakó felteszi. Erre vonatkozólag határozott bizonyíték a szobor feliratában szereplő „de Clussenberch“ elnevezés. A felirat szerkezetének keresettsége (A. D. MCCCLXXIII hoc opus imaginis S. Georgii p. martinum et georgium de clussenberch conflatum est)⁹² elárulja, hogy valamilyen tudós pap tollából származott, sőt az is megállapítható a conflare ige használatából, hogy szerzője a klasszikus írókat is ismerte. XIV. századi művészekről ilyenfokú választékos latin tudást, sőt klasszikus műveltséget nem lehet feltételezni. Ha a feliratot ők fogalmazták volna, beérték volna a szokásos, egyszerűbb jelzési formulákkal (pl. hoc opus fecerunt Martinus et Georgius, vagy opus Martini et Georgii). A Clussenberch kifejezésből pedig teljes bizonyossággal következik, hogy a feliratot szerkesztő pap nem tartozott Nagy Lajos udvarához, sőt semmiféle magyar főpapi vagy főúri udvarhoz sem, mert az összes XIV. századi, Kolozsvárra vonatkozó hazai fórumok (királyi kancellária, erdélyi püspökség, kolozsmonostori konvent, kolozsvári tanács) által kibocsátott oklevelekben⁹³ a „Coloswar“ vagy „Clusvar“ elnevezés szerepel. Egyetlenegyben fordul elő a „Clussenburg“ név, de az is abban az oklevélben, melyet a prágai kancellária állított ki Avignonban.⁹⁴ Valószínű, hogy a prágai szobor feliratán is ez a helymegjelölés szerepelt „Clussenburg“ változatban, a Balbin nyomán elterjedt „Clussenberch“ helynév pedig alighanem olvasási hiba eredménye.

A Szent György szignaturája, méginkább a testvérpár származási helyének megjelölése igen sok változatban ismeretes.⁹⁵ A felirat legrégebbi olvasása Balbintól származik, aki még a XVII. században, a pajzsról jegyezte le azt. Másolata azonban korántsem pontos, ami rögtön kitérít abból, hogy az A. D. (Anno Domini)-n kívül nincs benne

kon vonásokat mutat István herceg pecsétjével és a prágai szobor lovasával, inkább az utóbbi lehetőség mellett szól.

Gróf Zichy István legújabbán megjelent cikkében (*A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból.* — Petrovics Elek Emlékkönyv. Budapest, 1934. 61, 69. l.) a miniatör feltételezett német nyelvtudásából, de különösen a keleties magyar viseletek kissé pontatlan ábrázolásából arra következtet, hogy talán német nyelvterületről származott és esetleg épen a Hertul fia Miklós festővel azonos. Nézetünk szerint ez a feltevés stílustörténeti okokból nem meggyőző, mert német elem nincs a codexben, az északi motívumok is gyérek, elmosódtak, alig észrevehetőek, szinte elvesznek a codex olasz stílusában. Már pedig, ha a miniatürök német mestertől származnának, akkor a német művészi felfogás valamilyen formában feltétlenül érvényesült volna bennük, amint olasz hatás alatt készült német munkákban tényleg érvényesül is.

⁹² Allítólag egy régi hiteles másolaton alapuló szöveg, melyet Mikovec közölt (1865.). Az évszámjelzés és a minusculás betűk alapján kétségkívül ez a változat tűnik a leghitelesebbnek.

⁹³ Jakab E.: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez.* I. Buda, 1870.

⁹⁴ Jakab, op. cit. p. 105. — Dátumára vonatkozólag v. ö. Karácsonyi J.: *Mikor és kik kezdték építeni a kolozsvári Szent Mihály egyházat?* Pásztor-tűz, 1925. 118. l.

⁹⁵ V. ö. a Függelékben közölt signatura-másolatokat.

classenbuch

classenbuch

classenbuch

classenbuch

egyéb rövidítés, továbbá, hogy a kis és nagy betűket barok módon keveri, és leginkább abból, hogy az évszámot arab számokkal jelzi, ami XIV. századi feliratnál lehetetlenség. A Balbin-féle olvasás hitelességét azzal szokták megerősíteni, hogy Beckovsky, aki még láthatta a pajzsot, szintén így írta le. A Beckovsky-féle szöveg azonban nem más, mint Balbin olvasásának másolata azzal a különbséggel, hogy az A. D.-t feloldja Anno Domini-ra. Már ez a feloldás kizárja annak lehetőségét, hogy Beckovsky az eredeti pajzsról olvasta volna le a feliratot. Közlését még értéktelenebbé teszi, hogy a szoborról írt tudósításának valamennyi adatát Balbinból merítette, még a sorrend is megegyezik. Nyilvánvaló tehát, hogy Beckovsky nem a szoborról olvasta le a feliratot, amint állítja, hanem egyszerűen lemásolta Balbint. A felirat több egykorú másolatáról nincs tudomásunk, holott ilyeneknek föltétlenül kellett lenniök, mert csak így magyarázható meg az, hogy Opitz 1787-ben a Szent György-szobrot az Aussenberg testvérek műveként említi. Bármennyire is hibás ez a közlés, mégis fontos, mert rávilágít a Balbin-féle helynévjelzés bizonytalanságára. Az eredeti felirat gótikus minusculáit bizonyára nem volt könnyű elolvasni. Az az ismeretlen szerző, akitől Opitz nyerte értesülését, a cl-et a-nak olvasta. De még lényegesebb, hogy az utolsó betűt nem h-nak, hanem g-nek jegyezte le. Mindkét tévedés gótikus betűknél roppant könnyen érthető.⁹⁶ Valószínű, hogy a Dlabac által említett (1797) Clussenbach helynév szintén egy korábbi olvasási kísérlet eredménye. Érdekes, hogy Nagler 1835-ben ráhibáz az igazi névre és Clausenburg-ot ír.

A XIX. században a felirat újabb változatai bukkannak fel, amelyek epigrafiai szempontból meggyőzőbbek, mint a Balbin-féle szöveg, mert több rövidített szót tartalmaznak, azonkívül az évszám római betűs. Ilyen Zap feliratszövege (1857), melyről a szerző maga különös módon azt írja, hogy Balbin nyomán közli, holott annak szövegével nem egyezik meg. Annak ellenére, hogy szövegének forrása ismeretlen, figyelemreméltó közlés, mert epigrafiai sajátosságai, a római betűs évszám és a rövidítések (p̄, conflatū) a XIV. századi szokásnak megfelelnek, tehát régebbi, még az eredeti feliratról leolvasott másolat után kellett készülnie. Kevésbé meggyőző Zap szövegében a Clussenbach helynév és a majusculás betűtípus. Ismét más változatot közöl Mikovec (1865), mégpedig, mint maga mondja, régi hiteles másolat nyomán. Szövege mindvégig minusculás, az évszám római számjegyű, a helynév újra Clussenberch, de feltűnő, hogy a conflatum szó nincs rövidítve. Ezekről az apró bizonytalanságoktól eltekintve, Mikovec szövege látszik a leghitelesebbnek. Közel áll hozzá az a változat, melyet Grueber közöl. (1876). Az eltérés mindössze annyi, hogy benne a rövidített conflatū szó szerepel, azonkívül — ami nagyon érdekes — a helynév Clussenberg. Sajnos, közlésének hitelességét nagyon lerontja az a körülmény, hogy Grueber maga az ugyancsak 1876-ban megjelent *Allg. Deutsche Biographie* IV. kötetében a Mikovec-féle szöveget közli némi változtatással

⁹⁶ A Gieseltől (1823) említett Auffenberg helynév nyilván csak Opitz szövegének helytelen olvasásán alapszik.

(A. D. helyett A. Dni.). Feltehető ugyan, hogy előbb jelent meg a *Biographie* és Grueber ezután egy újabb hiteles másolathoz jutott (e mellett szólna a *conflatū* szó), de ezt már bajos ellenőrizni.

A különböző feliratváltozatok szövege mindig ugyanaz. Tehát tartalmában, szövegezésében, szórendjében megbízhatunk, de sokkal kevésbé betűhívtségében. Annyit azonban a különböző szövegek összehasonlításával és a korabeli szokások figyelembevételével megállapíthatunk, hogy az évszám római számjegyű, a szöveg pedig minusculás volt. Az utóbbi a Mikovec-féle szövegből és az Aussenberg-Clussenberch olvasási hibából következik. Sokkal bizonytalanabbak a szövegek a rövidítések tekintetében, pedig több ilyennek kellett lenni, már a felirati szöveg elhelyezése miatt is. Még nagyobb a zavar a helynév olvasása körül, amit csak azzal magyarázhatunk, hogy a barok korban, midőn a feliratmásolatok készültek, a nehezen olvasható gótikus minusculás betűket már nem ismerték fel biztosan. Ehhez járulhatott még, hogy a felirat a szobor kétszeri sérülése következtében valószínűleg megrongálódott. Épen a leolvasás nehézségei és a szövegek bizonytalansága miatt gondoljuk, hogy a helynév eredetileg nem Clussenberch, nem is Clussenberg, hanem Clussenburg volt. A -berch és a -burg végződésük összecserélése gótikus minusculák esetében nagyon könnyű. Ennek a szemléltetésére a mellékelt ábrán két változatban rekonstruáljuk a Clussenberch-Clussenburg szavakat. Az első változat Henrik firenzei humanista (†1373) budai sírkövének (Budapest, Főv. Múz. Kötára) betűtípusaival készült, a második pedig Miklós fia Tamás (†1375) szintén budai síremlékének (Budapest, Főv. Múz. Kötára) betűivel.⁹⁷ Láthatjuk a rajzból, hogy a *c*, *e*, *r*, azonkívül *l*, *n*, *u*, betűk jelzése az első, régebbi változaton azonos, a másodikban is csak igen kevés az eltérés köztük. A *h* és *g* betűk is közel állnak egymáshoz, kicsit bizonytalan vagy épen sérült írás esetében már igen könnyű őket összetéveszteni. Az -erch és -urg betűk jelzése mindkét esetben öt-öt függőleges vonallal történik, amelyeket a különböző betűk jelzése szerint pontokkal vagy apróbb törésekkel cifráznak, és így mindkét esetben egyenlő helyet foglalnak el. Tehát a -berch és -burg szótagok összecserélése roppant könnyű. Nincs is benne semmi különös, hiszen aki valaha megpróbált gótikus feliratot leolvasni, tudja, hogy még a mai epigráfiai segédeszközökkel is mennyi tévedésnek lehet kitéve.

A Clussenburg⁹⁸ olvasás mellett szólnak a történeti tények is. Clussenberch helynév nem fordul elő az egykoru oklevelekben, még

⁹⁷ Horváth H.: *Buda a középkorban*. Budapest, 1932. 10–11. l.

⁹⁸ Márki Sándor, ki Kolozsvár régi nevének legteljesebb sorozatát adta ki (*Kolozsvár neve*. Földrajzi Közl. 1904. 406. l.), szintén azon a véleményen van, hogy a prágai feliraton a Clussenburg helyjelzés állhatott és a Clussenberch forma az 1757-i restaurálás torzítása. Roth (S. 10.) hasonlóképpen azt állítja, hogy a feliratot 1757-ben megújították. Ez az évszám azonban aligha lehet helyes, mert a pajzsot már 1749-ben ellopták. A helynév helyes olvasása szempontjából különben is ilyen késői restaurálás már teljesen jelentéktelen, mert Balbin jóval ezelőtt, még a XVII. században, olvasta le a feliratot. Viszont lehetséges, hogy az eredeti feliratot már a XVI. századi restaurálások alkalmával eltorzították.

Clusenbergr sem. Ennek az elnevezésnek Kolozsvár esetében nem lenne semmi értelme, hiszen a város nem hegyen épült, már pedig a nyelvhasználat sohasem következetlen. A helyes Clusenbergr elnevezésnek viszont megvan a történeti megerősítése a fentemlített avignoni pápai bullában. Tehát egyfelől a feliratok olvasásának bizonytalansága, másfelől az egykoru oklevelek névhasználatával a mellett szólnak, hogy az eredeti feliraton, — mely a kereszttel díszített pajzson,⁹⁹ valószínűleg annak keretén volt olvasható, — Clussenbergr állott, vagyis az az alak, amely a magyar Kulus-war, Clus-var¹⁰⁰ német fordítása.

Visszatérve a Szent György donátorának kérdéséhez, a német helynév használata alapján megállapíthatjuk, hogy Nagy Lajos nem lehetett sem a szobor megrendelője, sem ajándékozója.

Újabban Gerevich¹⁰¹ és Péter közlései¹⁰² nyomán Ernyey József feltevéséről értesülünk, amely szerint a szobor Tamás bazini és szentgyörgyi gróf megrendelésére a pozsonyszentgyörgyi templom oltárára készült volna. Sajnos, Ernyey erre vonatkozó adatait, érveit, mind máig nem közölte és így nagyon bajos a kérdéshez hozzászólni. Ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy a magunk részéről ezt a feltevést nem tartjuk meggyőzőnek, mégpedig elsősorban a szobor méretei¹⁰³ miatt nem. Egy 2 métert meghaladó bronzsoportot, mint oltárszobrot, felette bajos elképzelni a XIV. században. Ekkor, elvéve ugyan, már voltak szobor-

⁹⁹ A Kolozsvári testvérek valamennyi művén a signatura pajzsra volt írva, a váradi gyalogszobron Szent László pajzsára, a lovasszobron a talapzatra helyezett pajzsra.

¹⁰⁰ *Kuluswar* helynév először 1275-ben fordul elő, *Clusvar* 1297-ben, *Clusenbergr* 1349-ben. (V. ö. Csánki D.: *Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában*. V. Budapest, 1913. 311. l.; Márki, op. cit. *Földrajzi Közl.* 1904. 402—406. l.) Más kérdés, hogy a Clus név maga milyen eredetű. E tekintetben a kutatás még nem jutott egységes álláspontra. Jakab Elek szerint, ki részletesen ismertette az ide vágó feltevéseket (*Kolozsvár története*, I. Buda, 1870. 265—272. l.), úgy véli, hogy szláv (*kluč*) és latin-olasz (*clusa*) hatás játszhatott közre kialakulásában (u. o. 272. l.). Márki felfogása a közvetlen latin eredet (*clusa* = gyepűvár) felé hajlik, de nem tartja lehetetlennek, hogy megőrződött benne a szláv *Klucs* szó is (*Földrajzi Közl.* 1904. 349. l.). Karácsonyi szerint az olaszok (*clusa-chiusa*) honosították meg (*Honfoglalás és Erdély*, Budapest, 1896. 22. l.). A szász kutatók (Wolff, Schullerus, Kisch) német eredetűnek vallják, de jelentését eltérően magyarázzák (*klüse*, *klūs*, *klöse* = Klaus, Einsiedel, Kloster vagy *klüse*, *klöse* = Engpass, Kluft. — V. ö. *Korrespondenzblatt des Vereines für sieb. Landeskunde*. Bd. XXI. 1898. S. 12—13.; Bd. XXVIII. 1905. S. 26—35. 41.; *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*. N. F. Bd. XXXIII. 1905. S. 128.) Azonban Schullerus is úgy véli, hogy ez az elnevezés nem a szász telepesektől származott, mivel azok bevándorlása és a város alapítása előtt már használták, mint a vármegye és a vár nevét. Felteszi, hogy esetleg stájer-osztrák lovagoktól származhatott, kik a XI. században tevékeny részt vettek az ország megerősítésében, de maga is megjegyzi, hogy feltevése bizonyítására egyelőre hiányoznak a történeti adatok. (*Korrespondenzblatt*. Bd. XXVIII. 1905. S. 30—31.)

¹⁰¹ Régészeti Társulat Évkönyve, I. Budapest, 1923. 187. l. 19. jegyzet.

¹⁰² *A magyar művészet története*, I. Budapest, 1930. 162. l.

¹⁰³ A prágai szobor méretei Stech és Wirth nyomán: 197 cm. a magassága a felemelt jobb karig, 121.5 cm. a vertikális (sic!) magasság, 177 cm. a talapzat hosszúsága.

díszes oltárok, de ezek szerkezete olyan, hogy lehetetlen bennük egy hatalmas méretű központi szobrot elhelyezni. A XIV. századi szárnyas oltárok sok, apró, egyenlő szakaszra, háromszögű lezárású¹⁰⁴ fülkékre oszlanak, melyekbe kis szobrocskák vannak beillesztve (Marienstatt, Oberwesel, Doberan, Grabow stb.¹⁰⁵) Középhangsúlyuk jóformán nincs, szerkezetük keskeny szakaszok egymás mellé helyezéséből áll, szobordíszük apró és szétosztott.¹⁰⁶ Ezzel szemben a Szent György elhelyezése föltétlenül hatalmas méretű középszekrényt kívánna, olyant, amilyent szárnyasoltárokon csak a XV. század vége felé találunk. Még elképzelhetetlenebb, hogy a szobor architektonikus keret nélkül, egyszerűen az oltármennzán állott volna, mert ez olyan atektonikus elhelyezés lenne, melyre még a barok művészetben sincs példa.¹⁰⁷ A két méteres bronz Szent György, mint egy falusi templom oltárszobra a XIV. században, fejlődéstörténetileg teljesen valószínűtlen.

Felvetődött többször az a gondolat, hogy a prágai szobor IV. Károly német császár, Prága bőkezű mecénása, megbízásából készült, sőt egy ízben arról értesülünk, hogy a cseh Akadémia elnöke megtalálta IV. Károly kifizetési meghagyását 1373-ból egy általa rendelt díszes kútért.¹⁰⁸ Az oklevelet — tudomásunk szerint — mind maig nem közölték. Annyi azonban az eredeti szöveg ismerete híján is megállapítható, hogy ez a kifizetés nem vonatkozhatott a Szent György-szoborra, mert az eredetileg nem készülhetett kútszobornak. Az ilyen feltevés, mely újból egy jóval későbbi gondolatot vetít vissza a XIV. századba, merőben ellenkezik a kor felfogásával és stílusával. Különben is történeti tény, hogy a Szent Györgyöt csak a XVI. században alakították át kútszoborrá.

Mindamellettt adatok hiányában is még mindig az a legvalószínűbb, hogy a Szent György eredetileg Prága számára készült. Magyarország és a német császári főváros között épen abban az időben igen élénk volt a kapcsolat. 1372/73-ban folytak azok a tárgyalások, melyek Mária, Nagy Lajos idősebbik leánya, és Zsigmond, IV. Károly császár

¹⁰⁴ A XIV. századi szárnyasoltárok szerkezeti maradványai azok a háromszögű oromképek, melyek némely XV. századi szépeességi oltárt díszítenek (Mateóc stb.). Vagyis a konzervatív felfogású vidék ezt a régi díszítést használta még akkor is, mikor ennek a tagoló jelentősége már régen megszűnt, mikor az oltár nem apró szakaszokra, hanem három nagy szárnyra oszlott. (V. ö. még Genthon I.: *A régi magyar festészet*. Vác, 1932. 36. l.) A mateóczi oltár díszítése egyszersmind bizonyíték arra is, hogy megelőzőleg, vagyis a XIV. században, nálunk is sokosztatú szárnyasoltárok voltak.

¹⁰⁵ V. ö. Pinder, W.: *Die deutsche Plastik*. Bd. I. Wildpark-Potsdam. 1924. S. 112—117.

¹⁰⁶ Hasonló szerkezetűek az olasz emlékek is. (A bolognai S. Francesco oltára 1388.)

¹⁰⁷ Pl. Georg Rafael Donner Szent Márton lovasszobrát, mely a pozsonyi dóm főoltárát díszítette, architektonikus keretek közé foglalta.

¹⁰⁸ Arch. Ért., 1906. 4. l.

ifjabbik fiának, eljegyzéséhez vezettek.¹⁰⁹ A dátumok oly feltűnően egyeznek, hogy ezt alig lehet véletlennek tulajdonítani. A sűrű követjárások már több ízben voltak a magyar történetben kulturális kölcsönhatások közvetítői. Könnyen meglehet, hogy a császári követség valamelyik tagja hívta meg a testvérpárt Prágába. Hogy azonban a Szent György IV. Károly császár közvetlen megrendelésére készült volna, felette valószínűtlen, mert akkor a szobor feliratában lenne erre valami utalás. Valószínűbb, hogy a Kolozsvári testvérek valamelyik mecénás főpap megbízásából öntötték bronzba Szent György alakját. A bronzszobor kivitelezése vagy esetleg szállítása alkalmával (feltéve, hogy magyarországi műhelyükben készült), a testvérpár hosszabb időt tölthetett Prágában, mert, mint látni fogjuk, művészetük hatott a prágai szobrászatra.

A Szent György szobor első, eredeti prágai felállításáról semmi adat sincs, ami annál sajnálatosabb, mert egyéb analógiákkal még csak rekonstruálni sem lehet. A XIV. századi hasonló kerek szobor- emlékek rendszeren architektonikus kapcsolatban szerepelnek, templomhomlokzatokon, szabadon, vagy esetleg baldachinos fülkékben (Szent Mihály bronz szobra az orvietói székesegyházon, Sant' Alessandro lovasszobra a bergamói S. Maria Maggiore homlokzatán). Lehetséges, hogy ilyen módon állították fel a Szent Györgyöt is. De épúgy lehetséges, hogy a szobrász testvérpár, aki úttörő felfogásának nem egyszer tanujelét adta a szobron, már a szabadtéri felállítással kísérletezett. Ezt annál is inkább feltehetjük, mert későbbi művük, Szent László váradi lovasszobra, hiteles feljegyzések szerint szabad téren állott. A prágai szobor térbeli felépítése és különösen az ellipszis alaprajzú talapzata szintén az utóbbi eshetőség mellett szólnak. A Szent György szobor első méltatója, a krónikaíró Hájek, már átalakított formájában, kútszerű felállításban¹¹⁰ látta, de elhelyezéséről közelebbit nem mond. Balbin feltételezi, hogy eredetileg a prágai várban, a Szent György templom előtt állott. Az ő idejében már a vár harmadik udvarában, a tanácsház vagyis az ú. n. Wladislavsaal előtt volt felállítva, hol az országgyűléseket szokták tartani. A XVIII. század közepén, Zap szerint 1757-ben,¹¹¹ ugyanennek az udvarnak a Szent Vitus dóm felé eső oldalára vitték át. Ekkor készült a barok, volutás talapzata, melyen állott egészen napjainkig.¹¹² Mária Terézia korában még egyéb viszon-

¹⁰⁹ Márki S.: *Mária, Magyarország királynéja*. Budapest, 1885. 16–21. l. Maga IV. Károly császár már korábban is rokonságban állt a magyar udvarral azon a réven, hogy harmadik felesége, Schweidnitz Anna, Nagy Lajos unokahuga volt. (Szilágyi S.: *A Magy. Nemz. Tört.* III. Budapest, 1895. 119. l.) Lajos király viszont első ízben IV. Károly leányát vette feleségül. (Pór A.: *Nagy Lajos*. Budapest, 1892. 11. l.)

¹¹⁰ A kútszerű felállítás másodlagos voltát bizonyítja az is, hogy a kútmédence fából volt, melyet Kühr von Kührbach építési irnok feljegyzése szerint (XVI. sz. I. fele) 10 évenként megújítottak.

¹¹¹ V. ö. Wirth, p. 9.

¹¹² V. ö. Balbin, Beckovsky, Redeln, Opitz, Schaller megjegyzéseit, továbbá Arch. Ért. 1906. 15. l.

tagságok is érték: elveszett a lovas pajzsa a felirattal, valamint a tör,¹¹³ melyeket „műszeretből vittek el“¹¹⁴ (Czakó 32. l.); továbbá ebben az időben kaphatta a szobor a kétfejűsasos zászlóval díszített új lándzsát. (Czakó u. o.) Legújabbán a barok talapzatot eltávolították és helyébe új, egyszerű, modern, tárgyias stílusút tettek. Ez a változás nem mondható épen szerencsésnek, és különösen kifogásolható, hogy a lovasszobrot minden átmeneti tagolás nélkül közvetlenül a síma talapzatra helyezték. A barok finom stílusérzékkel a szobor és a talapzat közé alacsony ovális emelvényt iktatott, amely átmenet a két forma között.¹¹⁵ Helyesebb lett volna meghagyni a történeti hagyományt képviselő barok talapzatot és inkább a kúttá való átalakítás emlékét, a XVI. században a sziklás talajhoz ragasztott sárkányfejet, eltávolítani, mely a szobor összhatását nagy mértékben zavarja.

Dr. Balogh Jolán.

¹¹³ Szent György kardja sérült, egy 22 centiméternyi töredéke a prágai városi múzeumba került. (Wirth, p. 9.)

¹¹⁴ Zaloziecky a prágai Schlossarchiv tudósítására hivatkozva szintén azt írja, hogy a pajzsot 1749-ben ellopták.

¹¹⁵ Ezt az elvet követték a budai Halászbástyán levő bronzmáslat felállításánál is.

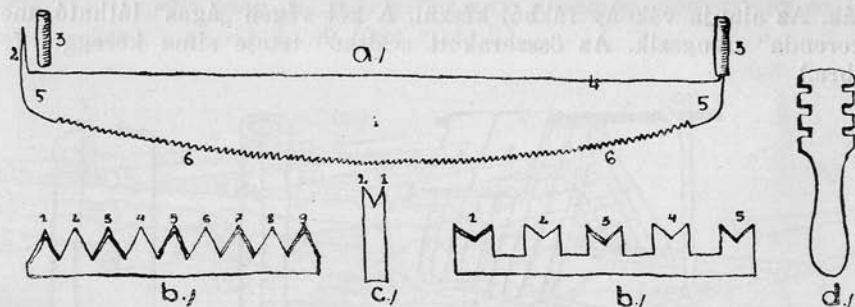
KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Erdei famegmunkáló eszközök Gyergyócsomafalván.

A gyergyói medence déli- és délnyugati sarkában, a fenyvesektől borított Délhegy lábára felkúszó tősgyökeres székely falú lakója „ezermester“ mivel-tánál fogva igyekszik az idő és hely viszontagságain is fölülkerekedni. Fölül is kerekedik. Leleményességének legszebb bizonyítéka az a különféle célszerű szerszámgyarmada, amelynek segítségével az álló fából házilag sze-keret, kádat készít és házat épít.

A Kárpátok láncsorozata rendszeren a legmeredekebb oldalain nyújtja a megmunkálásra alkalmas fenyőt. Ilyen helyen pedig a „döntés“ életveszélyes, az állattal vontatás lelketlen. Épen ezért tömeges munka esetén közös megegyezéssel a döntés egy irányban történik. A döntés előtti „várdá belől“ kiáltással pedig a veszélyeztetett szomszédot jóelőre óvott helyre figyelmeztetik. Ilyen szabályszerű eljárással a könnyebb sérülésektől eltekintve, emberi életben kár nem esik.

A harsafűrészszel és a „fészi“-vel levágott fát helyben megfosztják koro-nájától.

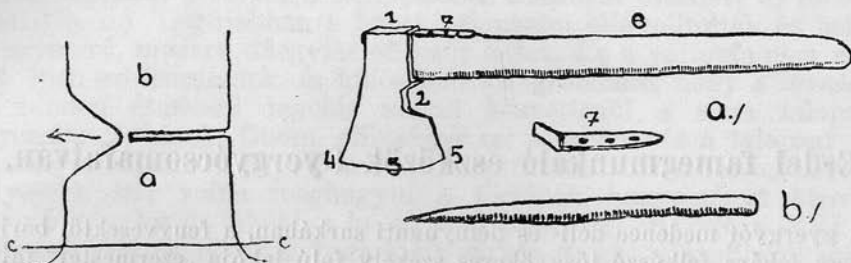

1. ábra: a) A harsafűrész: 1. oldala, 2. file, 3. nyele, 4. háta, 5. sorka és 6. éle; b) a harsafűrész fogai; c) a harsafűrész keresztmetszete: 1. a páros, 2. a páratlan számokkal jelölt fogak iránya; d) az „osztó“.

A harsafűrész acéllemezből készült szerszám. (1. ábra, a.) Fogai (1. ábra, b.) közül minden második egy irányban élezett. Két szomszédos fog ellen-tétes irányban kissé kifelé hajlik s ezáltal a vágott rés szélesebb lesz a fűrész lapjánál, így nem szorul be a fába. A fogak kifelé hajlítása „osztó-val“ történik. (1. ábra d.) A megosztott fűrész hosszúsági irányban nézve kétélűnek tűnik fel. (1. ábra, c.)

A harsafűrészszel a fát kb. $\frac{3}{4}$ részig befűrészelik s az $\frac{1}{4}$ részt „fészi“-vel „halkolják“. Amelyik irányban meghalkolják, a fa is arrafelé dől (2. ábra.)

A „fészi“ (3. ábra, a.) is acélból készül. A régebbi, kovácsolt „fészit“ ma gyári készítmény váltotta fel.

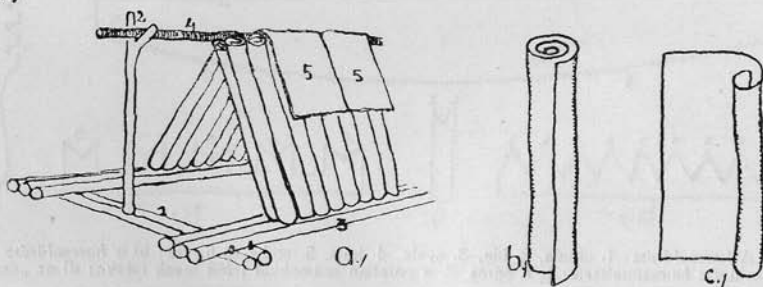

2. ábra: a) a csutak, b) a törzs, c) a talaj, a nyíl a dülés irányát mutatja.

3. ábra: a) A „fészi“: 1. foka, 2. nyaka, 3. éle, 4. orra vagy hegye, 5. sorka, 6. nyele és 7. fokatarató vas; b) a „duvasztófa“.

A bőrcserző-kéreg csinálására alkalmas 1–1.5 m. hosszú és a fa kerületével egyenlő szélességű „kerget“ „duvasztófa“ (3. ábra, b.) segítségével lefejtik. A kéreg- és a koronaakadálytól a helyszínén megszabadult törzs, kevés megmozdítással, törve-zúzva szalad befelé s csak a mélyenfekvő völgyben várja viszontlátásra a hegyoldalban hagyott gazdáját. Itt azután az állattal vontatás veszi át a szállítás szerepét.

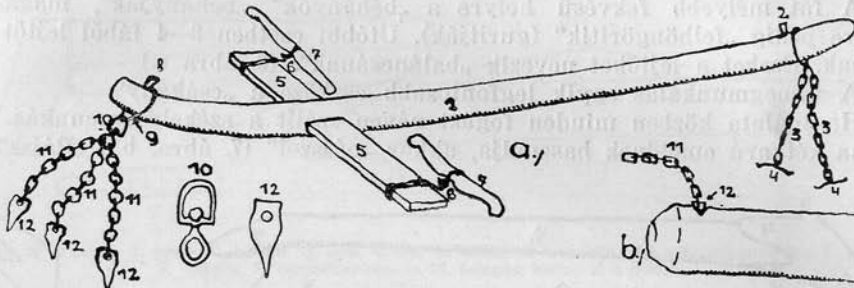
A „leduvasztott“ kerget helyben „csitkóba“ rakják, hol alkalmassá csak hetek múlva szárad ki. A „csitkó-rakás“ is szaktudást kíván, mert hamar penész vagy, réshagyás esetén, eső semmisítheti meg az eléggé értékelt s a timár nélkülözhetetlen cserzőanyagát. A „csitkót“ összehajtogatott kéregből rakják. Az alapja vékony fákból készül. A két végén „ágas“ látható, melyen a „gerenda“ nyugszik. Az összerakott „csitkó“ teteje síma kéreggel fedett. (4. ábra.)

4. ábra: a) A „csitkó“: 1. heveder, 2. ágas, 3. alap, 4. gerenda és 5. fedél; b) összehajtott kéreg, c) félig összehajtott kéreg.

Kísérjük tovább a fa útját. Az említett völgyből a szekérrel is járható útig a fa csúszva jut el. A csúsztatásra a nagyobb tömegű munka esetén a csafling szolgál. Egy-két fa vontatásánál azonban ezt erdőlő-lánc helyettesíti. A csafling rajzát és leírását itt közlöm (5. ábra).

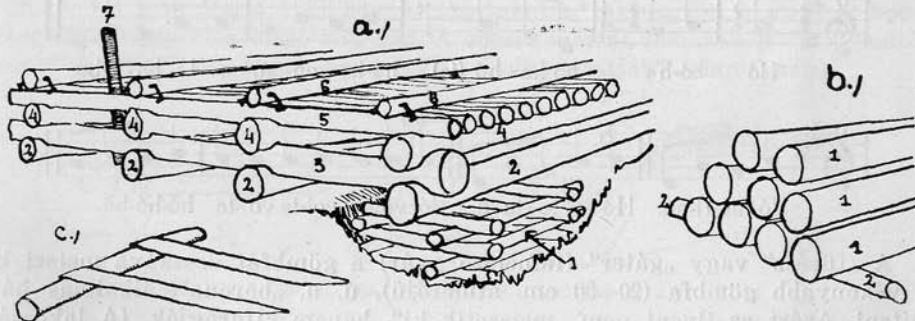
1. A tézsolarúd kemény (bükk) fából készül. Kb. 4 m. hosszú. Az előlső végén levő tartószeg (2) és tartólánc (3) segítségével a ló az előre siető fát

5. ábra: a) A „csafling“: 1. tézsolarúd, 2. tartószeg, 3. tartólánc, 4. bajusz, 5. keresztfa, 6. kankó, 7. hámfá, 8. karikatartó-szeg, 9. csaflingkarika, 10. forgó, 11. csaflingláng és 12. csaflingnyelv; b) a csaflingnyelvé fába ütve, vontatásra készen.

tartja vissza. A tézsolarúdba vésett keresztfa (5), a kankókkal (6) és a hámfákkal (7) a teher húzására szolgál. A tézsolarúd hátsó, felfelégörbülő végén a karikatartószeg (8) a csaflingkarikát (9) és a csaflingot (5–8 ágú lánc) köti a tézsolarúddhoz. A csaflingkarika egy forgóban folytatódik (10), melyből a láncszemek indulnak ki. A forgó a csafling összecsavarodását előzi meg. Minden egyes csaflinglánc csaflingnyelvben végződik. A csaflingnyelv csákányfokkal a fába verve, a fát a ló után köti. Nehezebb (nagyobb) fába 2–3 nyelvet is kell beleverni, hogy „ki ne szakadjon a nyelv“. A jobb és egyenletesebb útnál már a csafling szerepét a szekér veszi át.

Nagyobb tömegű famunkánál a csaflinggal bevontatott fát „felmáglyázzák“ (összerakják). Innen azután a szekeret — Alfaluban a (üzleti) vasúti kocsikat — terhelik meg. A „máglya“ alapja a rámpa, nem ritkán az ászok. Lássuk ezeknek a részeit is. (6. ábra, a. és b.)

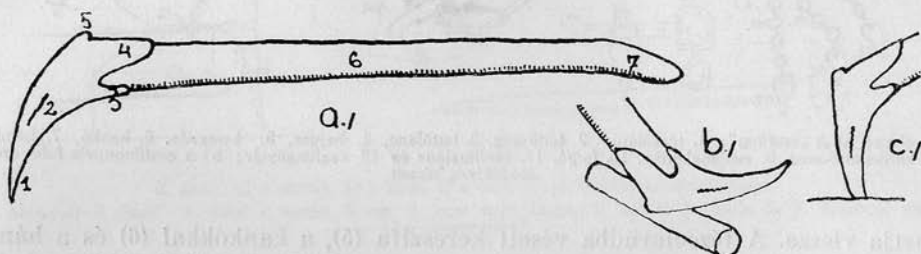
6. ábra: a) A „rámpa“: 1. galicka, 2. alap, 3. unterlag, 4. rámpafa, 5. padlás, 6. hajtófa és 7. pap; b) az „ászok“: 1. gömbfák és 2. bélgya; c) a „baláncsk“.

A rámpa részei: Az alap (2). Ha a föld felszíne nem egyenletes, a mélyedést rövid fából összerakott galicka (1) tölti ki. Az alapra jön az unterlag (3) s erre a rámpafa (4), mely a padlás (5) alapja. A padlásra szegeződik a hajtófa (6). A rámpa elején felállított faakadály „pap“ néven ismeretes.

A fát mélyebb fekvésű helyre a „béhányók“ „béhányják“, magasabb helyre pedig „felhögörítik“ (gurítják). Utóbbi esetben 3–4 fából lejtőt csinálnak. Ezeket a lejtőket nevezik „balácsának“. (6. ábra c.)

A famegmunkálás egyik legfontosabb eszköze a „csákány“.

Használata közben minden fogást néven szólít a székely famunkás. Így pl. ha kétkarú emelőnek használja, akkor „pájszol“ (7. ábra, b.). „Pájsz“-nál

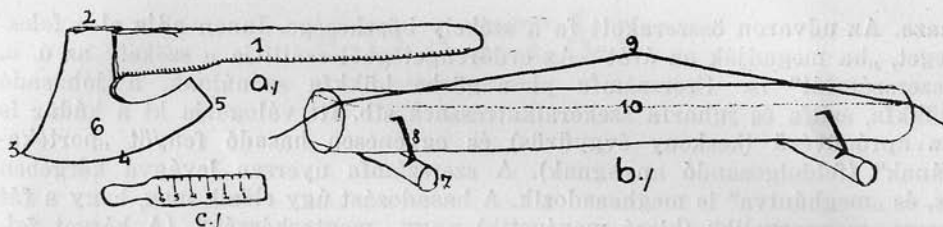
7. Ábra: a) A „csákány“: 1. hegy, orr, 2. vészna, 3. fil, 4. foka, 5. konty, 6. a nyél „dereka“ és 7. „pistaj nyel“; b) a „pájszolás“, c) a „fuksz“.

a támaszpont a konty, mely a fa- vagy kő- „bélgyán“ mozog. A gördülő fa megállítása a célja az orrával lefelé fábavágott „fuksz“-nak is (7. ábra, c.).

Két vagy több munkás egyszerre kezd és végez minden fogást. Egyöntetű munkát pedig csak úgy lehet végezni, ha „a fát hívják“. A „hívás“ nagyon sokféle és egyénített. A „pájszolás“ legmegszokottabb dallamosított szava a „hó-he“. Ha a fát helyben kell megfordítani, akkor a „hó marina“, ha pedig csákányhegygel szúrva gurítják, a „hó volte“ szó figyelmeztet (Lásd a kótát.) „Vess palugát“ azt jelenti, hogy a csákány nyelét a fa alá téve emelj.

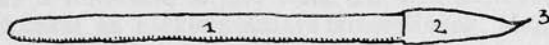
A „fűrész“ vagy „gáter“ (fametsző gyár) a gömbfát deszkává metszi ki. A vékonyabb gömbfa (20–30 cm. átmérőjű), ú. n. „borona“, alkalmas házépíteni. Azért az ilyent nem „metszetik ki“, hanem kifaragják. (A lakosság 50 százaléka nálunk jól farag.) A faragás eszköze a bárd. (8. ábra, a.) A faragandó fát két-három keresztül tett „karóra“ (vékony rúdra) fektetik. Ezeket a karókat „bélgyának“ nevezik. A bélgyához a „kapocs“ vagy a „macska“ rögzíti a fát. A kifaragandó fát cölösfa segítségével felméri és a pirosfestékekkel megkent csapatatócérnával párhuzamos vonalakat „csapatnak“ reá, ami a faragás irányát mutatja. A kifaragott „boronából“ fészi, fűrész és „vízmérték“ segítségével rendszeren a rokonság felépíti a házat.

8. Ábra. a) A bárd: 1. nyele, 2. kontya, 3. orra, 4. éle, 5. sorka, és 6. pófája; b) a kifaragandó fa; 7. béglya, 8. kapocs, 9. csapatóspárga és 10. faragási irány; c) a cölösa.

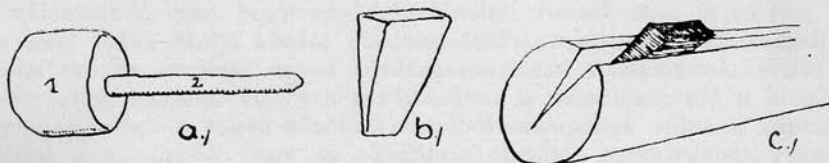
A csákány után kellett volna megemlítenem a már-már kiveszőfélben levő fuvarozó szerszámot, a „nyisztort“. A nyisztor a csákányhoz hasonlít és különösen télen kitűnő emelő rúd. (9. ábra.)

Eddig a deszkakészítéshez és faragáshoz használt fát kisértük figyelemmel. Most lássuk, hogyan szállítja a székely a tűzi- és a szerszámfát.

9. ábra: A nyisztor: 1. nyele, 2. feje vasból és 3. orra.

A csomafalvi erdős területet fenyőfa fedi. Bükk- vagy cserefaerdő itt nincs. A fenyőfarengeteg között azonban bőven van bükk-, juhar- sőt még szilfa is. Ezek közül tüzelésre a bükkfát használják. Azonban fenyő-tűzifa sem hiányozhatik egy fásszínből sem. A tűzre való fenyő- és a bükkfa levágása is fűrészszel és fejszével történik. Ha a fa „nyers“ (vizes), akkor helyben „ölbe“ vágják. Ha a „gazda“ jobbnak látja, hazaviteti és az udvaron lesz a felvágás. Legtöbb esetben a tűzifa felvágása is szabály szerint történik. A fát 1 m. vagy 1 öl hosszú „csutakokra“ fűrészelik a szerint, hogy méter-ölről vagy öles ölről van szó. A méret szerint feldarabolt fát „hasítószegek“ és „bot“ (10. ábra) segítségével „felhasogatják“ (elaprózzák).

10. ábra: a) A „bot“: 1. feje és 2. nyele; b) a hasítószeg; c) a hasadó fa.

A hasítószeg (10. ábra, b.) bükkfából készült ék, mely a botütések biztatóására a fába siet és azt széthasadásra kényszeríti. A bot (10. ábra, a.) bogos, nehezen hasadó bükkfa. Ebbe nyelet (furnak) tesznek. A bot esési súlyánál fogva az éket siettetni a fába.

A felhasogatott fát „ölbe“ rakják. A csomafalvi „ölfa“ 1 öl hosszú, 1 öl magas és 1 m. széles. Az újfalvi „ölfa“ pedig minden irányban 1 öl (1 öl = 1.89 m.). Az erdőn felvágott fát kiszáradás után, rendszeren télen, hordják

haza. Az udvaron összerakott fa a székely büszkesége. Innen adja el a felesleget, „ha megadják az árát“. Az erdőrengetegből szállítja a székely az ú. n. „szerszámfát“ is. Szerszámfa pl. a görbe bükkfa szánálnak, a jóhasadó bükkfa, szilfa és juharfa szekéralkatrésznek stb. Itt válogatja ki a kádár is az aprónövésű (keskeny évgyűrűs) és egyenesen hasadó fenyőt „portékafának“ (feldolgozandó anyagnak). A szerszámfa nyersen levágva kérgében is, és „meghántva“ is meghasadozik. A hasadozást úgy előzik meg, hogy a fát vagy „megpergelik“ (kissé megégetik) vagy „megtarkázzák“. (A kérget fejszével mindenhol megvagdadják.)

Kovács Ferenc.

ADATTÁR

A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek.

A magyar tudós társaságok történetének ismertetésében nincs munka, cikk és lexikoni közlemény, amely Batthyány Ignác gróf erdélyi püspök ily irányú kezdeményezéseire ne hivatkoznék. Legutóbb is dr. Hofbauer László az Erdélyi Múzeum 1933. 7—9. számában tesz említést róla, sajnálattal állá pítva meg, hogy a tudományos élet terén jelentős szerepet vívó főpap idevonatkozó elgondolásai az utókor számára ismeretlenek. Magam, bár történelmi kutatásokkal nem foglalkozom, mint a Batthyányi-könyvtár jelenlegi vezetője, ezeknek a megjegyzéseknek kapcsán veszem magamnak a bátorságot, hogy az Erdélyi Káptalani Levéltár 22. láda. 3514. sz. a. összegyűjtött okmányai, ill. a Batthyányi-könyvtár újabb kéziratának IX. 47. sz. gyűjteménye alapján nagynevű alapítónk tervezeteit, főkép egy Irodalmi Társaság megindítására vonatkozó latinnyelvű szabályzatát az alábbiakban ismertessem és részben közzé is tegyem.

A jelzett kéziratcsomóban mindenekelőtt egy Egyházi Akadémia nagyvonalú elgondolása ötlük szemünkbe. Nagy szt. Leó pápa és Borromei szt. Károly védelme alatt a püspök, vagy távollétében a szentszéki elnök vezetése mellett, egy promotor és titkár működésével óhajtott volna világi és szerzetes papokból álló egyházi tudós társaságot összehozni. Ennek az lett volna a célja, hogy tagjai valamelyes irodalmi tevékenységet fejtsenek ki évenként megállapítandó bizonyos munka- és tárgykörben, melynek anyaga úgy választandó meg, hogy egyháztörténelmi vonatkozása is legyen, a sorolás által rájuk kirótt kérdés részletes feldolgozásában fáradozzanak s így a közös munka erejével egyes kérdéscsoportokat tisztázzanak, végül pedig idegennyelvű, hasznos könyvek fordításával is mozdítsák elő a hazai tudományos haladást. A tagok között hivatalból szerepeltek volna a káptalan kanonokjai, s a püspök vagy az akadémia részéről meghívásban részesültek volna az arra alkalmasok. A jelentkezők fölvétele ügyében pedig a döntés joga a püspököt, illetőleg a társaságot illette volna meg. Jelentkezni csakis irodalmi működés alapján lett volna lehetséges. Az így összeállított társaság a nyári szünet, a nagyhét és az Űrnapja nyolcadának kivételével minden héten megtartotta volna gyűléseit s a felolvasott kérdéssel kapcsolatban eszmecserét folytatott volna. Évente pályatételeket is tűzött volna ki, melyeknek jutalmát, 25 aranyat, a püspök fizette volna. Promotora útján gondja lett volna rá, hogy tagjai közül, mint a terv mondja, „1. nullus otiosus maneat, 2. ut labores imperati perficiantur!“ Halála után mindenkiről gyászbeszédben emlékezett volna meg a társaság.

Sokkal részletesebb az alább közölt Irodalmi Társaság tervezete. Az 5 ív-oldalra terjedő szabályzatot eredetileg más kez fogalmazta. Minden oldal két-harmadát ez az írás foglalja el. A megmaradt egyharmad azonban apró, sűrű betűvetéssel a püspök átdolgozása. A tervező 27 pontja közül annak a 7 pontnak kegyelmezett meg, amelyek most a szabályzat I. 5. és 7., V. 1. 2. 3. s a VIII. 1. és 2. pontjai. A többi mind a püspök egyéni fogalmazása. Már az elnevezés, *Societas Assiduorum* is, tőle származik. Az eredeti tervező az akkori politikai viszonyokra való tekintettel a társaságot titkos társaság alakjában gondolta el s *Societas Incognitorum Hummorum* névvel jelölte meg. Ezt a Batthyány által elgondolt szabályzatot közöljük ismertetésünk végén minden íráshibájával, kisbetűs bekezdéseivel és vesszőhiányaival együtt. Belőle az egyházi érzésében hűséges és tántoríthatatlan, a tudomány haladása iránt érdeklődő, főképen a magyar és erdélyi kérdéseket szíven hordó és szorgalmazó főpap alakja bontakozik ki előttünk. Jobb magyarázatot azonban a szabályzat rideg betűihez senki sem írhatott volna, mint épen a püspök maga, amikor az okiratgyűjtemény utolsó forrása gyanánt reánk hagyta saját elgondolásában a társaság megindításának módozatait, az első kibontakozás és célkitűzés gyakorlati megoldásához a megteendő lépéseket a feldolgozandó anyag s a meghívandó tagok megjelölésével. Ez a feljegyzés életet önt a betűkbe. Sajnos, hogy életet nem kaphatott az intézmény maga.

Nagy tervei, messzemenő szándékai voltak püspökünknek ezzel a társasággal. Mint maga írja, „duo vel maxime cuperem a societate pertractari, diplomaticam videlicet et chronologiam Hungaricam.“ Az okmányok tanulmányozására 16 nézőpontot ajánl. Ezek között az uralkodók, nádorok, püspökök nevének és uralkodási idejének pontos meghatározása épúgy szerepel, mint az írás helyes elbírálásának szövegkritikai eljárása. A stílus megfigyelése, a media et infima latinitas szókinésének összeállítása, geográfiai észleletek feljegyzése szinté époly fontos, mint a pecsétek és az érmek alapos tanulmányozása. Ezek segítségével, de főképen a külföldi forrasmunkák tanulmányozásával vette tervbe azt, hogy a tagok összefogásával a társaság évente a magyar történelem két századát dolgozhatja át és kiadhatja idővel Magyarország történetének megbízható, általános Chroniconját.

Önmaga kilátásba helyezi, hogy az értekezések során feldolgozza IV. Bélának a tatárpusztítás után kifejtett újraépítő munkásságát. Ha szükséges, kiadja az általa Kassán talált kéziratot Chronicon s végül a XI. század *Sacramentarium Hungaricumát*. Büki (valószínűleg Büky Józsefre, a későbbi bihari táblabíróra, gondol) megirhatná a magyar jog történetét. Eötvös (valószínűleg Eötvös Ferenc, a korabeli egri egyháztörténeti tanár és író) Arpádházi Boldog Margit életét és csodáit ismertethetné, amelyeket szinté Fülöp esztergomi érsek jegyeztet fel az 1200-as években és még ki nem adtak. Schönberger (valószínűleg Ferenc, a piarista) „debebit aliquid ex opere suo diplomatico submittere.“ Kákay debreceni gyógyszerész, „homo litteratus et possessor amplissimae bibliothecae“, több száz kiadatlan római felírás tulajdonosa, szintén előmozdíthatja a társaság munkásságát, ha azokat általa adatja ki. A püspök testvére, az 1743-ban született Imre gróf, szintén értekezhetne eddig ismeretlen éremgyűjteményének ritka értékeiről. Koller kanonok (József, a későbbi pécsi nagyprépost) felszólítandó, hogy Lerini Vince *Commonitoriumának* Draskovich György pécsi püspöktől elvégzett magyar

fordítását itt bocsássa sajtó alá. Úgy látszik, hogy új kiadását tervezte Batthyány, mivel a munka 1561-ben Bécsben már megjelent. Ma csak egyetlen példánya van a bécsi udvari könyvtárban.

A fentiekén kívül Blaho Vincét, a ferencesek házi történészét, ajánlja tagságra a püspök, továbbá Koppi piaristát, aki csak Koppi Károly lehet. Róla, valószínűleg tévedésből, azt írja, hogy „professor Theologiae in Monte Pannoniae“. Életének ezt az adatát sehol sem olvashatjuk. Feljegyzésének ez a helye magyarázható úgy is, hogy a püspöknek szándékában volt egyet a pannonhalmi bencés tanárok közül szintén meghívni a társaság tagjai közé, névmegnevezés nélkül. Latinosan inkább azt várnók ebben az esetben, hogy „unus ex professoribus...“ módon szólna az írás. Hell Miksának is írni kell az ügyben, jegyzi meg Batthyány. A szabályzatot is el kell küldeni neki bírálatra s egyben meg kell őt keresni, hogy a társaságnak alkalmas tagokat toborozzon.

Ezek a tervek és megjegyzések is mutatják, mennyire szívén viselte a nagy főpap az Irodalmi Társaság ügyét. Személyes összeköttetéseit épügy latba akarta vetni érte, mint kortársainak irodalmi munkásságáról vagy tudományos érdeklődéséről szerzett jólétesültségeit. Kár, hogy a terv mindörökké csak terv maradt. Így is illesse elismerés halóporában érte.

Leges societatis litterariae Assiduorum.

S. I. de societate ipsa, eiusque membris.

1. Nomen societati nostrae dare sat operosum videtur, cum nullum ferme reliquum fecerint diversae per Europam exstantes, nos quia assiduum in excolendis litteris studium profitemur, assiduorum nomen eligimus, vocabitur itaque *Societas assiduorum*.

2. Id proinde a sociis nostris desideramus, ut assiduam in utili quappiam elucubratione ponant operam, ita ut unusquisque nostrum quotannis industriae assiduitatis specimen exhibere possit, nisi forte sociorum aliquis in vasto quodam opere desudare constaret.

3. membra societatis talia sint, quos aut edita opera comendent, aut insigni eruditione pollere notorium sit, eligentur autem socii in pleno consensu unanimumibus votis.

4. Quatuor classes sociorum distinguimus honorariorum, quos honoris, et protectionis causa societati adscribimus, laborantium, praeparandorum, et adiunctorum. Laborantes illi erunt, qui semet obligabunt ad symbolum, uti praemissum est, quotannis conferendum. Praeparandi quidem etiam poterunt collaborare, ideo tamen adhibebuntur ut laborantibus substitui valeant. Adiuncti denique illi sunt, quos tantum versionibus utilium librorum destinamus.

5. Ut vinculum amicitiae socios firmiter coniungat, nulla inter eos prosapiae, aut dignitatis habebitur ratio; dum ab aliis segregati simul convenerint, aut vero litteris, mutua consilia exposcentibus, semet inviserint, fratres et collegas se invicem reputabunt; unius Praesidis adtenta honoris praerogativa.

6. Praesidis officium sit perpetuum, nisi sponte munere suo decederet, e vita itaque migrante, vel muneris suo renuntiante Praeside liberum erit membris societatis, quem eligere voluerint secretis tamen suffragiis, sive ex gremio sit, sive societati nondum adscriptus fuisset.

7. Praeses societatis in primo consensu secretarium, qui ad latus ipsius esse possit, nominabit, qui si officio suo defuerit, aut sponte sua semet eo

abdica-verit, elapso anno mense Januario in primo consessu alteri vices suas cedit.

8. Munus Praesidis erit, consessum convocare temporibus mox enarrandis, ac etiam alias si necessitas exegerit vel opportunum fuerit in gratiam hospitis alicuius insignis. Item proponere, quatenam communi omnium opera elaboranda sint, de eligendis sociis consultare, nomina illorum, qui proemium in propositis quaestionibus meruerint aperire, ac proemium porrigere.

9. Secretarii munus erit acta cuiusvis consessus conscribere, et in proxima sessione prioris acta nitide descripta exhibere, dissertationes pro proemio concurrentium suscipere, nomina concurrentium diligenter custodire, quaecumque in pleno consessu legenda sunt, perlegere, elogia defunctorum exarare, nisi societati aliter videretur.

S. II. de scopo societatis.

1. licet praecipuus societatis nostrae scopus sit antiquitates hungaricas, et Transylvanicas tam profanas, quam ecclesiasticas eruderare, quasvis tamen dissertationes etiam physicas mathematicas, et medicas suscipiemus dummodo novum aliquid contineant.

2. alter scopus nostrae societatis est, communi consilio, et iunctis viribus aliqua conscribere opera, prouti aliarum societatum vidimus in historia universali illustranda.

3. In id etiam incumbet societas nostra, ut per socios nostra opera aut inedita, aut rariora evulgentur, additis praefationibus, animadversionibus, atque etiam ubi e re fuerit dissertationibus.

4. Is quoque scopus societatis nostrae ut utiles libri sive ex hungarico in latinum, sive ex aliis linguis in hungaricum traducantur.

5. Quaestiones dogmaticas pertractare ab hac societate sit prorsus alienum ideo talismodi dissertationes non suscipiuntur.

6. Firmum et invariabile propositum nostrum est nil unquam scribere, aut edere, quod in Divinae Majestatis vergat iniuriam, vel Ecclesiam Catholicam quoquo modo lacerasset, aut iurgia dissidia promanarent, statumve publicum conturbarent.

7. Societas haec maximopere adlaborabit gentiles suos ad litterarum studium excitare, sataget itaque quovis anno proemium proponere pro more aliarum societatum litterarum.

8. Hanc denique non postremam utilitatem capere intendimus, ut quivis lucubrationes suas cum amicis absque discrimine existimationis suae absque invidia communicare et trutinare eorum subijcere possit. Veteribus quippe in more positum fuit libros coram amicis, aut etiam publice lectionare, ut illorum experiantur fortunam.

S. III. de consessibus societatis.

1. Duplicis generis habebit haec societas, publicos nimirum, et domesticos. Publici alii ordinarii, extraordinarii alii, ordinarii erunt bini unus in die Nativitatis Regiae Majestatis vel anniversario suscepti Regiminis, alter ante ferias autumnales dum sessiones illius anni terminabuntur, extraordinarius aliqua insolita causa id suadente, utpote insignis hospitis honorandi causa, vel adventu Summi Principis.

2. domestici regulariter quovis mense celebrabuntur, occasione autem ferentis quoties videbitur.

3. hi domestici consessus semper fient clausis januis eo solum admissis sociis in quacumque demum classe sint.

4. Consessus domestici hoc ordine peragentur, primum exhibebit secretarius Protocollum prioris sessionis, dein recitabuntur litterae ad societatem scriptae, mox revidebitur progressus laboris communibus viribus exantlandi, demum si quis sociorum aliquam dissertationem perfecit, illa pronuntiabitur. his finitis si quidpiam Praeses proponendum habuerit expedietur.

5. pro coronandis dissertationibus paulisper celebrabuntur consessus.
6. ab his consessibus absit ambitio aemulatio, invidia, disputandi libido, quivis sensa sua libere pandat, et quivis meliora proferenti cedere teneatur.

S. IV. de examine operum.

1. praecipuus scopus, uti praemisimus societati nostrae est, dissertationes concribere, huiusmodi itaque dissertationes in consessibus nostris relegentur, examinabuntur, discutienturque.

2. id ut fieri possit, non oportet esse admodum prolixas, adeo ut uno alterove consessu lectio illorum terminari possit, quod si tamen in majus expergerent volumen, et non placeret totum relegi, synopsis illius, unum et alterum caput praelegi faciemus, ipsum autem opus poterit inter nos, ad minus qui praesentes fuerint, mitti.

3. qui dissertationem paratam habuerit id Praesidi significabit, ac etiam illam exhibebit, ut tempus relectioni illius statuere possit. Praesidis dein erit praelegendae dissertationis materiam sociis notam reddere, ut quivis ad ponendas reflexiones paratus accedat.

4. dum itaque dissertationes relegentur cuivis liberum sit, reflexiones suas depromere, auctoris erit, vel e vestigio respondebit, vel oppositas difficultates domi suae expendet, et si quid ad illas expedierit, bene quidem, secus in proxima sessione desuper deliberabitur.

5. quia mutuo assiduoque conatu proficere volumus, quivis socius dissertationes, operaque sua etiamsi illa actis societatis nostrae inserenda non fuerint, ad societatem referet, quae sicut praemissum est providebit.

S. V. de actis societatis.

1. Acta societatis exurgent ex delectis iudicio consessus operibus, per annum examini et adprobatione eius substratis; quaedam nempe ex iis, rei et argumentorum novitate et praecellentia praecipue per modum dissertationum concinnata religentur, ordineque debito disposita imprimentur.

2. Quoniam quod semet agendum adsumunt societates litterariae, perpetuo quodam tenore prosequi debent. Nonnisi post confectum primum totum determinare poterimus, num singulo anno, vel vero saltem singulo biennio ejusmodi producere queamus: taliterque deinde inviolabiliter procedemus.

3. Ut vero de futuris editionibus quaedam certitudo praevis habeatur, sicque de edendis operibus mature societas cogitare valeat, socius quivis primo anni mense, quid meditetur Praesidi, ejusque consessui indicabit nec poterit ullus ad hoc vel illud elaborandum cogi; quum non expediat opera invita, ut ajunt, Minerva scribi.

4. Porro dissertationes, et opuscula actis societatis nostrae inserenda unanimi votorum consensu approbanda erunt pleno consessu.

5. Secretarii munus esse volumus juncta cum Praeside (opera) actorum editionem procurare, pecunias pro divenditis exemplaribus inferendas custodire, quae injussu pleni consessus erogandae haud erunt.

S. VI. de communibus laboribus.

1. quotiescumque consessus celebratus fuerit, quivis injuncti sibi laboris symbolum proferet.

2. haec subsidia sociorum in fasciculum colligentur, suoque tempore Praesidi consignanda, qui illa in ordinem rediget, typisque sive ipse parabit, sive parari curabit.

3. adjuncti etiam quovis consessu referent, quantum progressi sint.

4. deliberabitur quovis consessu cujus opera ubi quomodo ad excolendas litteras uti valeamus?

S. VII. de extraneis.

Extraneorum etiam labores perlibenter suscipiemus, et ubi e re visum fuerit actis nostris inseremus, eam tamen nobis libertatem sumimus, quod opus illud examini subiciemus, animi autem nostri sensa humanissimis significabimus litteris.

S. VIII. de vigore harum legum.

1. Qui hisce legibus nostris parere renuerint, aut alias vitam christiano homine indignam duxerint, ii post trinam monitionem a numero sociorum delebuntur; et si Praesidi, ejusque consessui ita visum fuerit causa depositionis publico detegetur: sumus enim solliciti, ne propter unum alterumve toti societati inuratur labes.

2. Has Leges societatis nostrae quemadmodum nunc communi consilio condidimus; ita non aliter quam communi consilio deinceps, si quid necessum fuerit, iisdem addere poterimus, secus quod additum fuerit nullum unquam robur consequatur.

Közli: Dr. Baráth Béla.

ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

Elnöki megnyitó

az E. M. E. 1934. február 25-én tartott rendes közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

A meghatottság érzésével üdvözlöm a közgyűlés tisztelt tagjait a mai nevezetes évfordulón, mert az idén lesz 75 éve annak, hogy gr. Mikó Imre az Erdélyi Múzeum-Egyletet megalapította.

Első kötelességünk a mai napon, hogy kegyelettel emlékezzünk meg elődeinkről, akik páratlan áldozatkészséggel ezen kultúregyletet létrehozták, hogy példájukon felbuzdulva, erőt merítsünk a jövő küzdelmeire. Ugyanis, ha visszapillantunk Egyletünk alapításának idejére, akkor láthatjuk, hogy elődeinknek sem volt könnyű a helyzetük.

Már 1840-ben gróf Kemény József és gróf Kemény Sámuel értékes könyvtárukat felajánlották egy Kolozsvárt létesítendő Erdélyi Múzeum céljaira. Ekkor született meg először az Erdélyi Múzeum létesítésének gondolata, és ennek kapcsán az 1842-ben tartott erdélyi országgyűlés a múzeum létesítését el is határozta és törvénybe iktatta. Ellenben ezen törvény szentesítését akkoriban elgáncsolták és hosszas húza-vona után még az 1848-as utolsó erdélyi országgyűlésre sem érkezett meg a kedvező válasz. Az 1848-as szabadságharc és az utána következő elnyomatás a múzeum létesítésének gondolatát látszólag teljesen eltemette, és talán sohasem is létesült volna, ha nem lett volna egy gróf Mikó Imrénk, aki minden nehézség dacára az ügyet kezébe vette és azzal tette lehetővé az egylet megalakulását, hogy 1856-ban a külső szén-utcai villáját, 10 holdas kerttel együtt egy Kolozsvárt létesítendő múzeum céljaira ajánlotta fel. Ő volt az, aki az egylet alapszabályait egy bizottsággal megszerkesztette és gr. Esterházy László és gr. Toldalagi Ferencsel együtt személyesen vitte fel az uralkodóhoz Bécsbe jóváhagyás végett.

Dacára annak, hogy herceg Schwarzenberg tartományi főnök gr. Mikó Imre tervét támogatta, és a Bécsben járt urak a császári udvarnak nem voltak ellenszenvesek, mégis annyi intrikával kellett megküzdeniök, az alapszabályokat számtalanszor a bécsi udvar kívánságai szerint módosítaniok, hogy csupán 1859 nyarán, tehát három évi küzdelem után, érkezett le Bécsből a császár jóváhagyása.

Ezen akcióval egyidejűleg gr. Mikó Imre az egész országban gyűjtést indított a múzeum céljaira, és ha elgondoljuk, hogy akkor a gazdasági viszonyok még talán a maiaknál is mostohábbak voltak, bámulattal tölt el minket, ha olvassuk, hogy az alakuló közgyűlés napján már 15.000 kötet könyv, több mint ezer kézirat, 5000 arany-, ezüst- és bronz-érem, több mint 10.000 darab régiség, 192.000 forint és a gr. Mikó által adományozott ingatlan képezte az egyletnek vagyonát, és mindez önkéntes adományokból gyűlt össze.

A császári jóváhagyás után, 1859 november 23-án, tartották meg Kolozsvárt az alakuló közgyűlést. Ezen a közgyűlésen az elnöklő gróf Mikó Imre többek között azt mondta, „bizonyosságot kell hagyni a jövőnek, hogy a viszontagságok idején is nemesen gondolkoztunk, és jelét kell adni annak a képességnek, hogy maradandó emléket tudunk állítani a tudomány és szellem dicsőségének“. Az egyesület céljait pedig következőképpen körvonalazta: 1. Erdély számára egy, az országrész tudományos műkincseivel arányban álló és a kor szükségének megfelelő múzeum felállítása. 2. A gyűjtemények rendezése, feldolgozása és publikálása. 3. A tudomány és művelődés minden ágának terjesztése. Kivételt képez a dogmatika-theológia és napi politika. Már az is bizonyítja nagynevű alapítónk bölcsességét, hogy Erdély összmagyarságát felekezetre és politikai pártállásra való tekintet nélkül egy kulturális platformon tudta egyesíteni.

Ezen az alakuló közgyűlésen az alapszabályok értelmében az egyesület hivatalos nyelve felett kellett döntenie. A 383 jelenlévő tag titkos szavazással az egyesület hivatalos nyelvét a magyar nyelvet jelölte egyhangulag. Ez bizonyítja legjobban az egyesület elvitathatatlan magyar jellegét. Még a jelenlévő Lichtenstein herceg tartományfőnök is a magyar nyelv mellett szavazott.

A Múzeum-Egyesület a kifizűtött céloknak teljes egészében megfelelt, de még ennél is többet tett, mert a Múzeum-Egyesület létezése könnyítette meg és tette lehetővé a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem alapítását az által, hogy 1872-ben az állammal egy olyan szerződést kötött, mely szerint gyűjteményeit évi bér ellenében, a tulajdonjog teljes fenntartása mellett, a Tudományegyetem használatára bocsátotta.

Igy az őseink áldozatkészsége eredményezte azt, hogy Kolozsvár Erdély tudományos centrumává fejlődhetett.

Ezen áldozatkészség nem maradt követők nélkül a későbbi időben sem. Gr. Mikó Imre után gr. Esterházy Kálmánt választották meg elnöké, aki majdnem 50 évig fáradhatatlanul vezette az egyesület ügyeit. Ezen kor nevezhető talán az egyesület aranykorának, mialatt minden akadályoztatás nélkül, állami támogatásban részesülve, fejthette ki kultúrmunkáját. Gróf Esterházy Kálmán elnöklése alatt fejttettek ki fokozottabb tevékenységet az egyes szakosztályok; ezen idő alatt gyarapodtak legtöbbit gyűjteményeink, az egyesület minden évben megtarthatta vándorgyűlését, és 1909-ben tartotta meg díszes keretek között egész Erdély magyar társadalmának részvétele mellett, az uralkodó küldöttének jelenlétében 50 éves jubileumát.

Ugyanebbe az időbe esik bele gróf Wass Ottilia értékes adománya, mellyel a főtéri házát az Egyesületre hagyta. A régi alapok devalvázációja és az állami szubvenció megszűnése után elsősorban ezen ingatlan jövedelme biztosítja fennállásunk anyagi alapját.

Hölgyeim és Uraim! Nem akartam idejüket sokáig igénybe venni, ezért igyekeztem csak e néhány szóval vázolni egyesületünk 75 éves történelmét, amelyből két tanulságot vonhatunk le: 1. Nehéz politikai és gazdasági viszonyok között is lehet összetartással, áldozatkészséggel és kellő tapintattal nagyot alkotni. 2. Nekünk is csak összetartásra, áldozatkészségre és tapintatra van szükségünk, hogy azt, amit nehéz időkben alapítottak, nehéz időkben fenntartsuk és fejlesszük.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 75 éves történelme azt is bizonyítja, hogy

az egyesület egyetlen célja történelmi múltunk hagyományait megőrizni, a tudományokat fejleszteni, a kultúrát propagálni; ez által feltétlenül az állam konstruktív tényezői közé tartozik. Tehát az államhatalomnak is érdeke a szabad működését lehetővé tenni és töle telhetőleg támogatni.

És most, a 75 éves évforduló alkalmával, adjunk hálát az isteni Gondviselésnek, amiért megengedte, hogy nemzeti kultúránk ezen bástyája 75 éven keresztül fejthette ki tudományos munkálkodását, és egyúttal kérjük is a jó Istent, hogy adja áldását további működésünkhöz, adjon erőt és kitartást, hogy a mostoha idők dacára, őseink által alapított és reánk hagyományozott ezen kultúrintézményt fenntarthatassuk, fejleszthessük és nemes céljainak megfelelően adhassuk át fiainknak, hogy még sok nemzedéken keresztül ápolhassa és terjeszthesse erdélyi magyar kultúránkat.

Ezen óhajjal van szerencsém a Múzeum-Egyesület 75. rendes közgyűlését megnyitni.

Báró Jósika János.
alelnök.

Főtitkári jelentés az Erdélyi Múzeum 1933. évfolyamáról.

Az 1933. évben az Erdélyi Múzeum új folyamának a IV., az 1884 óta számított régebbi folyamának a XXXVIII. kötete jelent meg 4 füzetben, 1—12 számban. Terjedelme 490 lapot, azaz 30 és 1/2 nyomtatott ívet tett ki. E gazdaságilag terhes esztendőben tehát nem szűkölt meg a folyóiratunk, sőt valamennyi előbbi évfolyamunk terjedelmét meghaladta. A folyóirat mellett álló *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorszáma az 1933. évben 53-ról 64-re emelkedett. Egyesületünk azonkívül kiadta a nagybányai tizenegyedik vándorgyűlés 8 éves Emlékkönyvét s ingyen küldötte meg azon tagjainak, akik tagsági kötelezettségüknek eleget tettek. Továbbá több mint fele költséggel hozzájárult a nagybányai orvostudományi kongresszus előadásainak megjelentetéséhez. A folyóirat, az Erdélyi Tudományos Füzetek és a vándorgyűlési Emlékkönyv költségei, beleértve az írói tiszteletdíjakat és az adminisztrációs kiadásokat, összesen 271.896.90 lejt tettek ki. Az Egyesületnek a folyóirat és az Emlékkönyv költségeire juttatott járulékából, továbbá az előfizetési díjakból és az eladási árakból összesen 269.497 lej folyt be. A különbözet mindössze 2399.90 lej, ami az előfizetési hátralékokból jórészt már is kiegyenlített. Tekintve, hogy ez az évünk 15.310 lej tartozik-egyenleggel kezdődött, és számba véve a gazdaságilag nyomasztó esztendőt is, amely legkevésbé a tudományos kiadványoknak kedvezett, az 1933. évfolyamunk tehermentes lezárása a mai körülmények között több mint örömdolgozat eredményeként vehető.

Folyóiratunk az idén is, mint az elmúlt esztendőben, elsősorban a szakosztályok tudományos közleményeinek állott rendelkezésére. Azonkívül kívülről elfogadtunk és közreadtunk az Egyesületünk múltjára vagy Erdély történelmi és szellemi életére vonatkozó, tehát az Erdélyi Múzeum jellegével szorosan összefüggő tanulmányokat. Így ebben az évfolyamunkban a Gr. Kemény József életrajzával eleget tehetünk annak a kegyeletos

kötelességünknek, amellyel a nagy alapítónk emléke iránt tartoztunk. A Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király születésének 400 éves fordulója alkalmával pedig a mi folyóiratunknak jutott az a szerencse, hogy a kivételesen nagy műveltségű uralkodó egy eddig ismeretlen történeti munkájának kéziratát első ízben hozhatta nyilvánosságra. Mindkettőt önálló kiadványban is megjelentettük. De hálával és elismeréssel vagyunk folyóiratunk minden dolgozata és valamennyi munkatársa iránt, akik értékes támogatással az Erdélyi Múzeum hivatásának betöltéséhez hozzájárultak, s köszönettel tartozunk mind a kiadóhivatalunknak, amely az ügykezelést érdekeink szerint intézte, mind pedig a Minerva R. T.-nak, amely megkülönböztetett gondossággal külsőleg is az Egyesületünk méltóságához illő kiállításban hozta forgalomba a külföldi szakértőktől is elismeréssel fogadott folyóiratunkat.

Az Erdélyi Múzeum, ha életében fordultak is elő kényszerű kisebb megszakadások s újrakezdések, egvidős a 75 esztendő s Erdélyi Múzeum-Egyesülettel. Ez a múlt, amely az Erdélyi Múzeumot a legrégebb magyar nyelvű tudományos folyóiratok sorába helyezi, azt a felelősséget hárítja ránk, küzdelmes sorsban élő utódokra, hogy a tudományos munka hagyományát Erdélyben minél hiánytalanabban és színvonalasabban tartsuk meg a jelennek s örökítsük át a jövőnek.

Jelentésem szíves tudomásvétele mellett ehhez a felelősségteljes feladathoz tisztelettel kérem a Közgyűlésnek a múltban is tapasztalt s mindig az emelkedett szempontoktól vezérelt támogatását.

Dr. György Lajos.

főtítkár, az Erdélyi Múzeum szerkesztője.

Títkári jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1933. évi működéséről.

Mindig nehéz feladat előtt állunk s különösképen érzem a felelősség súlyát, midőn Egyesületünk évi működéséről kell beszámolnom. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az egész erdélyi magyarság közös kulturális és társadalmi intézménye lévén, működéséről, működési körülményeiről és lehetőségeiről olyan képet szeretnék adni, hogy az Egyesület aktivitásától távolabb állók is nemcsak külső szemlélők maradjanak, hanem érzésben közeledjenek az Egyesület ügyeiért szorongókhoz. Sokszor lehet hallani olyan bírálatokat, amelyek nemcsak nélkülözik a féltve őrzés fájó aggodalmát, hanem gyakran még a nagyfokú felületesség hibájában is szenvednek. Szeretném az ilyen ítélekkel megláttatni és megéreztetni azokat a nehézségeket, melyekkel a vezetőségnek az adott körülmények között meg kell küzdenie, míg a célkitűzésekből valóság lehet. Gondolok itt mind az Egyesület jogi küzdelmeire, mind a kulturális feladatok végzéséhez a mai keretek között is szükséges anyagi feltételek biztosítására. Pedig az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenlegi tevékenysége még nagyon is rászorul a kiszélesítésre és elmélyítésre, de ennek csak tervszerűnek és a körülményekkel számolónak kell maradnia, különben könnyen veszélyeztethetjük az eddigi szerény kereteket is, melye-

ket sikerült az utóbbi években kitölteni. Ha meggondoljuk, hogy az Egyesület tárainak használatáért az államtól semmit sem kapunk, nem is beszélve a kultúrintézményeknek kijáró segítség sohasem-élvezéséről, sőt a gyűjtemények károsodásának megakadályozása végett kénytelenek vagyunk a Táraknak megengedni, hogy az általányt gyarapítás helyett konzerválásra fordíthassák, ilyen körülmények között az Egyesület működését a jelenlegi keretek között nem lehet lekicsinyelni. Jól esett hallanom, midőn nem egy vezető román tudós, kik az Egyesület ügyeit jól ismerik, csodálkozásukat fejezték ki azon, miként tud az Erdélyi Múzeum-Egyesület a rendelkezésére álló szűkös anyagi feltételek mellett olyan fokú működést folytatni, mint amilyent kifejt. Az eddigi szüntelenül ható élő erőt nem szabad csökkenni hagynunk továbbra sem, hanem az Egyesület igazságáról a meggyőződést és a hivatásába vetett hitet még fokoznunk és szélesbíteniünk kell.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az 1933. évben is meg tudta valósítani a választmánytól előterjesztett és a közgyűléstől jóváhagyott munkatervezetet. Az Egyesület szakosztályai az év folyamán, beleértve a vándorgyűlést is, összesen 87 előadást tartottak. Ezek közül 43 volt a népszerűsítő, 44 pedig szakelőadás. Az „Erdélyi Múzeum” című folyóiratunk akadálytalanul jelent meg az 1932. évfolyam 466 oldalával szemben 490 oldalon. Meggyőződésünk szerint színvonaláról is csak azt állapíthatja meg az elfogulatlan kritika, hogy nem maradt mögötte az előbbi évfolyamoknak. A benne közölt tanulmányok mindinkább annak a célnak szolgálatában állnak, hogy elsősorban erdélyi vonatkozásokat dolgozzanak fel. A külföldi tudományos intézetekkel fennálló csereviszony azonban a postai kézbesítés tekintetében annál több kívánnivalót hagyott hátra. Az Egyesület választmánya hiába tette meg a szükségesnek vélt lépéseket, a külföldi cserefolyóiratok, elsősorban a Magyarországról jövők csak elvétve érkeztek meg Egyesületünk címére. Pedig ebből nemcsak az Egyesületre háramlik kár, hanem városunk minden tudománnyal foglalkozójára is, hiszen az Egyesület a címére érkező más munkákkal együtt a cserefolyóiratokat is átadja az Egyetemi Könyvtár kezelésében álló könyvtára részére.

Az Egyesület kiadásában megjelenő Erdélyi Tudományos Füzetek sorszáma az év folyamán 52-ről 64-re emelkedett.

Kiadtuk a nagybányai vándorgyűlés Emlékkönyvét, valamint a vándorgyűlés keretében tartott orvoskongresszus Emlékkönyvét. Az orvoskongresszusról kiadott Emlékkönyvet az eddigi szokástól eltérően, a választmány hozzájárulásával, az orvostudományi szakosztály külön jelentette meg. A vándorgyűlés Emlékkönyvét ingyen küldöttük meg az Egyesület minden igazgató és alapító tagjának, valamint azoknak a rendes tagoknak, kik tágsági díjukat az 1932. évre kifizették. Az orvoskongresszusi Emlékkönyvet pedig, ugyancsak a választmány hozzájárulásával, az orvostudományi szakosztály ingyen küldötte meg több belföldi és néhány külföldi nevesebb orvosi egyesületnek és kórháznak.

Az Egyesület három napig tartó vándorgyűlést rendezett Sepsiszentgyörgyön.

A közgyűlés határozata alapján a választmány megtette a lépéseket egy modern vetítógép beszerzésére. A beszerzés lebonyolítására Dr. Koleszár László orvostudományi titkárt kérte fel. Nem rajta mult, hogy az Egyesület

pénztárából június 2-án felvett 35.000 lej átutalását Németországba márkában a Banca Națională mindezideig megtagadta s a vetítógépet az Egyesület szakosztályai elődásaik alkalmával nélkülözni kénytelenek.

Az Egyetemi Könyvtárt ezévben is díjtalanul látogathatták az Egyesület tagjai, ha birtokukban volt az Egyesülettől kiállított tagsági igazolványuk. A tagsági igazolványt kérésre azonnal megkapják az igazgató és alapító tagok és azon rendes tagok, kik előző évi tagsági díjukat kifizették.

Az 1932. nyarán végzett ásatások alkalmával az Egyesület tulajdonába jutott tárgyakat, még pedig egy középkori pallóst, egy XVII. századbéli pisztolyt és két ládát megtöltő különböző korból való, nagyrészt cserépmaradványokat, az egyetem kezelésében levő Érem- és régiségtárunkban helyezték el.*

Az 1933. évi közgyűlésileg jóváhagyott költségvetésben bevételként 407.358, kiadásként pedig 407.225 lej szerepelt. Ezzel szemben a kiadások végösszege 407.145 lejt mutat, melyben benne foglaltatik a költségvetésben kiadásnak beállított, de fel nem vett dotáció, még pedig a Jog- és társadalomtudományi szakosztály 5000 leje, az Ásványtár 5000 leje és a Növénytár 1250 leje, összesen 11.250 lej, mely összeg az alaptökéhez csatoltatott. A bevételek végösszege 376.528 lejt tett ki, tehát a hiány 30.617 lej, az 1932 évi 38.552 lej hiánnyal szemben. E hiány azonban a lakbérékből eredő 71.375 lejes hátrálékkal valószínűleg megtérül. Megjegyzendő azonban, hogy a költségvetésbe felvett házbérbjövelmek a két háznál ténylegesen befolyt házbérekkel szemben 94.500 lej csökkenést mutatnak. Ennek oka az időközben még inkább leesett bérbjövelmeken kívül a közismerten rossz bérfizetési állapotok. A megindított hosszadalmas peres eljárások befejezésük után is ritkán hozzák meg a várt eredményt. A házbérbhiányt azonban nagyrészt ellensúlyozta a kényszerült állami letétbe helyezett 4%-os Magyar Korona Járadékkötvények kamatainak 1921. július 26-tól 1927. december 31-ig szóló kifizetése. Az így kiutalt 66.638 lej nem szerepelt a költségvetésben. (Hiányzik még az 1928., 1929., 1930. és 1933. évekre eső kamatok kifizetése.) Az Egyesület pénztárnokának és a számvizsgáló bizottságnak egybevágó jelentése szerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület vagyoni állapota 1933. december 31-én a következő volt: alapok értékpapirjai: 262.151.85 lej (ebből ezidő szerint csak a Magy. Kor. Járadékkötvények bírnak valamelyes reális értékkel), alapok betétei: 178.427 lej, kétes követelések: 18.667.85 lej, a Strada Regală—Majális u. 1. sz. ház vételára illetékekkel és költségekkel együtt: 1.093.000 lej, készpénz: 132.877 lej, összesen: 1.685.123.22 lej. Ehhez járul a Gróf Wass Ottilia-féle ház értéke és az Egyesület öt Tára. A Tárak azonban anyagi jövedelmet, a bérfizetés hiányában, nem jelentenek.

Nem tudom eléggé hangsúlyozni, hogy milyen nagy hálával tartozik az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gróf Wass Ottilia emlékének. A boldogemlékű Grófnő nélkül Egyesületünk most igen reménytelen helyzetben lenne, ha ugyan róla nem csak mint a mult szép emlékééről beszélhetnénk. Az uralomváltozása után az Egyesület értékpapirjai elértektelenedtek, az államtól járó

* Lásd: Herepei János: *Jelentés a Makfalva és a vele szomszédos Székelyszentistván—Csókfalva községek határában végzett régészeti kutatásokról.* Erdélyi Múzeum, 1933. 468—473. l.

évi bér és segély teljesen megszűnt. Ambár a Gróf Wass Ottilia-féle ház hétényolc évig alig hozott annyi jövedelmet, hogy az adókat és épületfenntartást fedezze, de a rekvirálások és kényszerbérek megszűnése után ez a ház tette lehetővé, hogy a néhány évi takarékoskodás után az Egyesület megindíthatta ismét legalább egyik folyóiratát, vándorgyűléseket rendezhetett s általában fokozottabb működésbe kezdhetett. Sőt a Gróf Wass Ottilia hagyatéka tette lehetővé a második ingatlan megszerzését is. A két ingatlan biztosítja az Egyesület számára azt a szerény anyagi alapot, mely lehetővé teszi a feladatok megvalósítását legalább részben mindaddig, míg az Egyesület rendezni tudja jogos követeléseit az állammal szemben.*

A Táraknak megszavazott dotációt az 1933. évben a Könyvtár, Érem- és Régiségár, Állattár és részben ($\frac{3}{4}$ évre) a Növénytar vette fel. A választmány ez évben hozzájárult, hogy a Tárak igazgatói a dotációt gyarapítás helyett kivételesen a gyűjtemények konzerválására és fenntartására fordíthassák. Így a gyűjtemények számottevő gyarapításáról alig lehet szó. Miként az ellenőrzésre kiküldöttek jelentéseiből kitűnik, valamelyes gyarapodás csak a Könyvtárban van, hova az Egyesület átküldi a címére érkezett műveket s a csereviszonyból kapott folyóiratokat. A könyvtárvizsgáló bizottság jelentése szerint az 1933. évben a gyarapodás a következő volt: 30 kötet új folyóirat csere útján, 354 kötet (184 mű) könyv, melyből 166 darab csere és ajándék útján, 1 darab vásárlással, a többi pedig egy régebbi hagyaték-ból jutott könyvtárunk birtokába; Zathureczky Károly szucsági földbirtokos és Biedermann József aggmenházi gondnok Kelemen Lajos levéltáros útján 215 darab régi gyászjelentést ajándékoztak; özv. Szentgyörgyi Istvánné dr. Kristóf György egyet. tanár útján 2 kéziratot adományozott (egy színdarab és egy színészegyleti jegyzőkönyv); Szemere Leó író adományából 10 darab exlibris, Diamant Izsó vezérigazgató adományából 28 darab exlibris; végül vásárlás útján 1 darab oklevél. Az Érem- és Régiségárnál némi gyarapodást jelentenek az ásatással birtokunkba jutott tárgyak és a Deák Zoltán-féle kapu.

Jól tudja a választmány, hogy a gyűjtemények fenntartása az állam kötelezettségei közé tartozik, de minthogy az államtól a Tárak, az igazgatóságok szerint, e célra már évek óta semmiféle összeget nem kapnak, csak a gyűjtemények sínylették volna meg, ha a választmány a szigorú jogi álláspontot tette volna magáévá e kérdésben. Így is tekintélyes károsodás érte Állattárunkat, amelynek igazgatója éveken keresztül nem vette igénybe az Egyesület dotációját. Csak az 1932. évi ellenőri jelentés alapján tett panaszunkra, melyet a minisztériumhoz és az egyetemi szenátushoz intéztünk az Állattár molyokozta károsodása ügyében, történt meg az intézkedés a további károk megakadályozására az 1933. évben felvett dotációból. De már sok gyűjteményi tárgyat nem lehetett megmenteni s ezért a választmány hozzájárulásával az ellenőrző bizottság javaslata alapján a Tár igazgatósága a kö-

* Az Egyesület választmánya a gróf Wass Ottilia iránti fokozott háláérzésének kívánt kifejezést adni az 1934. január 29-i ülésen hozott határozattal, melyben kimondotta, hogy: „Minden évben az előadásorozat népszerűsítő első előadása mellé megjegyzésként odateendő „Gróf Wass Ottilia emlékének.“ Az illető előadó szakosztályának elnöke pedig néhány szóban megemlékezik gróf Wass Ottiliáról.

vetkezőket volt kénytelen elégetni: 235 drb. kitömetlen madárbőr; kitömtött állatokból: 1 fácán, 1 vörös gém, 4 szürke gém, 1 lile, 1 fekete gólya, 1 vörös bagoly, 1 nádi bagoly, 1 zöldharkály, 3 harkály, 1 sólyom, 3 sólyomfióka, 2 tyúk, 2 ragadozó madár, 1 bagolyfióka, 1 házikakas, 1 tengelic, 1 nyctacorax griseus, 1 holló, 1 fehér őz, 1 mezei egér.

Egyébként, az ellenőrök jelentései szerint, a Tárakban általában gondos rend és tisztaság van s a gyűjteményeket nem fenyegeti további veszély. Négy Tár igazgatósága a lehetőség szerint eleget tett az előbbi évek ellenőrzési jelentései alapján a választmány és közgyűlés által kifejezett kívánságoknak a gyűjtemények elhelyezését illetőleg. Ugyanennek a négy Tárnak ellenőrző bizottságai jelentésükben kiemelik, hogy ellenőrzés végett készséggel mutatták meg a kért tárgyakat és adták meg a szükséges felvilágosításokat. Az Ásványtár igazgatósága azonban ez alkalommal sem volt hajlandó letérni a már évek óta megkezdett önkény útvjáról s a közgyűlésileg kiküldött ellenőrök most sem engedte be a Tár helyiségébe az ellenőrzés megejtésére. Hiába írtunk fel ez ügyben minden évben a minisztériumba, az Egyesület semmi védelmet nem kapott jogainak megsértésével szemben.

Az Egyesületnek az állammal való viszonya rendezésében az 1933. évről is csak azt jelenlíhetjük, hogy ez az év sem hozta meg a remélt megoldást. Voltak időszakok, mikor a tárgyalások azzal a reménnyel kecsegtettek, hogy e sokat vitatott kérdés végre nyugvópontonra jut s elhárulnak az akadályok az Egyesület zavartalan működése elől. Hisszük, hogy a jobb belátás ezt a kérdést is megérleli a megoldásra.

1933 január 1-től 1933 december 31-ig bezárólag az Egyesület szakosztályai a következő előadásokat tartották:

Népszerűsítő előadások (időrendben).

Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Dr. Kristóf György*: Arany János költészete. 2. *Pálffi Márton*: Arany János versformái. 3. *Dr. Császár Károly*: Arany János életszemlélete. 4. *Dr. Boros György*: Carlyle (jubiláris megemlékezés). 5. *Dr. Gál Kelemen*: A nevelés lehetősége. 6. *Dr. Imre Lajos*: A falunevelés helyes irányelvei. 7. *Dr. Biró Vencel*: A magyar történetírás új útjai.

Természettudományi szakosztály:

1. *Cseke Domokos*: Utazás a Balkán-félsziget körül (vetített képekkel).
2. *Deák Ferenc*: Új csillagok a tejúton túl.
3. *Husz Ödön*: Ivadékgondozás és ösztön (vetített képekkel).
4. *Dr. Ferenczi Sándor*: Az állatok színe (vetített képekkel).
5. *Török Zoltán*: Folyóvizeink vallomásaiból (vetített képekkel).
6. *Bányai János*: A szovátai meleg sóstó (vetített képekkel).

Orvostudományi szakosztály:

1. *Dr. Perl Ottó*: A fogak szuvasodása és annak megelőzése.
2. *Dr. Koleszár László*: A rákbetegségről.
3. *Dr. ifj. Gspann Károly*: A tuberkulózisról.

4. *Dr. Koleszár László*: Az alacsony és magas termet okairól. 5. *Dr. Pataki Jenő*: Régi nagyhírű erdélyi orvosok.

Jog- és társadalomtudományi szakosztály:

1. *Dr. Sulyok István*: Kisebbségi szociálpolitika. 2. *Dr. Oberding József György*: A mezőgazdasági hitel kérdése.

Szakelektések (időrendben).

Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Dr. Kristóf György*: Az erdélyi hírlapirodalom 1867-től. 2. *Dr. György Lajos*: Mutatványok készülő kritikai magyar anekdóta-gyűjteményemből. 3. *Dr. Nagy Géza*: A protestáns egyháztörténetírás válsága. 4. *Pálffy Márton*: Ianus Pannonius. 5. *Reischel Arthur*: A kolozsvári róm. kat. főgimnázium multjából. 6. *Dr. Gál Kelemen*: A kolozsvári unit. kollégium multjából. 7. *Dr. Varga Béla*: Spinoza. (Jubiláris megemlékezés). *Dr. Tavasz Sándor*: Lét és valóság. 9. *Dr. Kántor Lajos*: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban.

Természettudományi szakosztály:

1. *Török Zoltán*: A konglomerátok szerepe a Nagyküüllő menti neogén üledékben (vetített képekkel).

Orvostudományi szakosztály:

1. *Dr. Feszt György*: Gyomorfekély röntgenképe. 2. *Dr. Filep Gyula*: Gyomorfekély gyógyítása. 3. *Dr. Vítályos András*: Gyomor- és nyombél-fekély pathológiája. 4. *Dr. Haas Marcel*: Basedow-kór symptomatológiája. 5. *Dr. Koleszár László*: Streptococcus által okozott pharyngitis septikopyaemiával komplikált esete. 6. *Dr. Koleszár László*: Adrenalin értéke a szérumbetegség leküzdésében. 7. *Dr. Veress Ferenc*: Paget kórról (betegbemutatás). 8. *Dr. Guzner Gyula*: Epulis sarcomatosa (betegbemutatás). 9. *Dr. Bogdán Károly*: Gonorrhoea modern gyógyítása. 10. *Dr. Feszt György*: Röntgenvizsgálatok javított technikája különös tekintettel a gyomorvizsgálatokra. 11. *Dr. Mátyás Mátyás*: Szabó Dénes emlékezete. 12. *Dr. Sárdy Elemér*: Perforált appendicitis utáni általános hashártyagyulladás és terhesség kombinációja (Szabó Dénes emlékére tartott előadás). 13. *Dr. Steiner Pál*: Vesebetegségek sebészi vonatkozásai. 14. *Dr. Herskovits Izidor*: Rheumás betegségek gyógykezelése Histaminnal (iontophoresis). 15. *Dr. Koleszár László*: Súlyos Basedow-kór miatt operált beteg bemutatása. 16. *Dr. Osváth Lajos*: Angina Ludovici eset bemutatása. 17. *Dr. Leitner Fülöp*: Vezületett szívbaj és hydrocephalus gyógyult esete. 18. *Dr. Orient Gyula*: Iontophoresis útján fémhigany eltávolítása a szervezetből. 19. *Dr. Koleszár László*: Fogászati ilegtű által okozott komplikációkról. (Összesen 10 ülésben. Elhangzott 51 hozzászólás.)

Az 1933. évre elfogadott munkatervezetbe felvett vándorgyűlést, a választmány köszönettel fogadván a Székely Nemzeti Múzeum távirati meghívását, augusztus 27., 28. és 29. napjain Sepsiszentgyörgyön tartottuk meg. Az Egyesületnek ez volt a tizenkettedik, az uralomváltozás óta a negyedik vándorgyűlése. A vándorgyűlés elnökéül a választmány ez évben is Dr. Boros György legrégebb választmányi tagot kérte fel, a helybeli rendezés körültkintő munkáját a vándorgyűlés házigazdájá, a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmánya végezte, melynek elnökét, Dr. Török Andort, elismerésül a vándorgyűlés díszülése a vándorgyűlés társelnökévé választotta. A vándorgyűlésnek mind a díszülésem, mind a népszerűsítő és szakelőadásokon nagyszámú hallgatója volt. A díszülési előadást a választmány Báthory Istvának kívánta szentelni, hogy az Egyesület méltóan emlékezzék meg a nagy erdélyi fejedelemről és lengyel királyról születésének 400 éves fordulójá alkal-mából. A megemlékezést Dr. Biró Vencel tartotta. A díszülés után az Egye-sület babérkoszorút helyezett Gyárfás Jenő festőművész és Dr. László Ferenc múzeumi igazgató sírjára. Mindkét alkalommal a megemlékező beszédeket Dr. Tavaszy Sándor mondta. A 200 terítékes közebéden a szokásos serleg-beszédet Dr. Tusa Gábor mondta az Egyesület alapítójáról, Gróf Mikó Imréről. Dr. Szádeczky K. Gyula szakelőadása előtt emlékezett meg a korán elhunyt természettudósról, az árkosi születésű Dr. Kiss Ernő unit. tanárról. (A vándorgyűlés részletes történetét a vándorgyűlési Emlékkönyv tartalmazza.)

A vándorgyűlésen a következő előadások hangzottak el:

Népszerűsítő előadások:

Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Csutak Vilmos:* A Székely Nemzeti Múzeum története és kulturális jelentősége. 2. *Dr. György Lajos:* Magyarosan. 3. *Dr. Ikafalvi Dienes Jenő:* Ezeréves magyar-lengyel láncszemek. 4. *Dr. Kristóf György:* Kisfaludy Sándor a Székelyföldön. 5. *Dr. Tavaszy Sándor:* A nemzeti élet és művelődés kérdése. 6. *Dr. Török Andor:* Szemelvények Kézdivásárhely történetéből.

Természettudományi szakosztály:

1. *Dr. Balogh Ernő:* Képek a Székelyföld geológiai jövőjéből. 2. *Bányai János:* A Székelyföld ásványkincseinek értékesítése (vetített képekkel). 3. *Dr. Boga Lajos:* Biológiai intézetek szerepe a tudomány és a népművelés szolgálatában (vetített képekkel). 4. *Deák Bertalan:* A tej kémiaja és jelentősége az emberi életben. 5. *Dr. Ferenczi Sándor:* A Székelyföld kihalt és kihálóban levő állatai (vetített képekkel). 6. *Husz Ödön:* Az átöröklés (vetített képekkel). 7. *Dr. Szász Ferenc:* A Székelyföld klimatikus viszonyai.

Orvostudományi szakosztály:

1. *Dr. Gyergyay Árpád:* Fontos tudnivalók a fül-, orr-, gégeszet köré-ből. 2. *Dr. Márkos György:* Védekezés a fertőző betegségek ellen. 3. *Dr. Parádi Ferenc:* Páriz Pápai Ferenc mint orvostudós. 4. *Dr. Schmidt Béla:*

Az örök harc. Küzdelem a tbc. ellen. 5. *Dr. Szigeti Imre*: Az örök harc fegyverei. A tuberkulózis elleni védekezésről és hathatós gyógyításáról.

Jog- és társadalomtudományi szakosztály:

1. *Dr. Balogh Arthur*: Nemzet és állam. 2. *Dr. Tusa Gábor*: A romániai magyar egyházak és az állam.

Szakelőadások:

Bölcsészeti, nyelv- és történettudományi szakosztály:

1. *Barabás Samu*: Hamis székely oklevelek. 2. *Bogáts Dénes*: A régi Háromszék topográfiája helynévkutatások alapján. 3. *Debreczeni Sándor*: Újabb adatok Kőrösi Csoma Sándor gyermekkorához. 4. *Felszeghi István*: Adatok Sepsiszentgyörgy történetéhez. 5. *Dr. Konsza Samu*: Háromszéki népdalköltészet.

Természettudományi szakosztály:

1. *Bányai János*: A bodosi (Háromszékvármegye) kárpáti homokkőzóna földgáza. 2. *Dr. Boga Lajos*: Apáthy utolsó mikrotechnikai módszerei. 3. *Dr. Boga Lajos*: Balatoni Trichopteron álcák. 4. *Dr. Szádeczky K. Gyula*: Adatok Sepsiszentgyörgy és környéke geológiájához. 5. *Török Zoltán*: Az erdélyi és ókirálysági neogén összehasonlítása.

A vándorgyűlés egész ideje alatt a Székely Nemzeti Múzeum a Báthory István-korabeli relikviákból kiállítást rendezett.

A vándorgyűlés díszülése üdvözlő táviratot küldött Ófelségének, Vaida-Voevod miniszterelnök és Gusti vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Közvetlenül a vándorgyűlés bezárása után, de még a hallgató közönség szétoszlása előtt érkezett meg a kabinetirodától a távirat, amelyben Ófelsége köszönetét fejezte ki a hódolatért.

Hálás lehet az Egyesület a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának, hogy meghívásával alkalmat adott megismerni s a kapcsolatot elmélyíteni a várossal, melynek kollégiuma a nevében is hirdeti a „Mikó“ örökké elvülhetetlen nagy szellemét. Gróf Mikó Imre szelleme sugárzott a székely városban Gróf Mikó Imre másik szülőttére, az Erdélyi Múzeum-Egyesületre.

*

Az évi közgyűlésen s a három napos vándorgyűlésen kívül az 1933. évben hét választmányi ülést tartottunk. A választmány 142 szám alatt intézte el az iktatókönyvi 409 ügyszámot, mely e számnak többszörösét kitevő iratot foglal magában.

Szomorú kötelességet teljesítünk, midőn az Erdélyi Múzeum-Egyesület azon tagjairól emlékezünk meg, kik mult évi közgyűlésünk óta vettek örök búcsut Egyesületünktől. Fájdalmas az eltávozásuk, mert legtöbbjük régi, kipróbált egyesületi tag volt, ki az Egyesülethez való ragaszkodásának sok-

szor adta tanújelét. Dr. Ferenczi Miklós ezenkívül egykor a Múzeum tisztviselője is volt, hozzánk való ragaszkodását bizonyította folyóiratunkban állandó bibliográfiai és más tudományos munkásságával. Folyóiratunk legutolsó száma is hozta egyik postumus tanulmányát. Sírjára a bölcsészeti, nyelv- és történettudományi szakosztály koszorút helyezett. Dr. Vértés Oszkár pedig népszerűsítő előadássorozatainkon és vándorgyűléseinken a nőgyógyászat kérdéseinek volt közkedvelt ismertetője. Ravatalára az orvostudományi szakosztály koszorút helyezett, sírjánál Dr. Koleszár László parentálta el az Egyesület nevében. Ugyancsak koszorút helyezett az orvostudományi szakosztály Dr. Mezei Sándor sírjára, ki a szakosztálynak huzamosabb ideig volt választmányi tagja. Sírjánál a szakosztály elnöke búcsúztatta. Dr. Matusovszky András orvost Dr. Filep Gyula parentálta el. Dr. Rosenberger Mór temetésén az orvostudományi szakosztály választmánya testületileg vett részt. Budapesten hunyt el az orvostudományi szakosztály egykori elnöke, Dr. Imre József, szemész tanár, ki az Egyesület ügyei iránt érdeklődését a legutóbbi időkig megőrizte, miként ezt egyik vándorgyűlésünk alkalmával írt megleghangú levele mutatja. A kondoleáló táviraton kívül a szakosztály azzal róttá le háláját volt elnöke iránt, hogy érdemeit egyik helyi lapban méltatta. (Ellenzék, 1933. szept. 13. sz.) Elhunytak még: Járai István (Nagyenyed), Dr. Jeney Elek (Nagyenyed), Kapatán Márton (Szamosújvár), Dr. Simkovits Aurél (Kézdivásárhely), Szálmán András, Dr. Szentkirályi Ákos, Tischler Mór, Dr. Tompa Kamil, Viola Kornél, Dr. Zabulik László. Az elhunytak névsora természetesen nem tart igényt a teljességre.

Az elmondottakban visszapillantva az elmúlt év működésére, örömmel állapíthatjuk meg, hogy bár Egyesületünk a mai súlyos körülmények miatt a vállaira helyezett nagy feladatokat egészükben végbe nem is viheti, de mindent megtesz, hogy mind szélesebb és szélesebb körben legyen a magyar tudomány előbbrevívője és terjesztője. A mai szélsőségekben tobzódó világban a tiszta tudomány az egyetlen mentsvár és az egyetlen biztatás egy jobb jövő felé. Hisszük, hogy ennek a tiszta tudománynak szolgálatában Egyesületünk mindig elől fog járhatni.

A választmány nevében:

Dr. Kántor Lajos.

titkár.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

természettudományi szakosztályának közleményei

DR. SZÁDECZKY GYULA

szakosztályi elnök.

SZERKESZTIK:

1934.

DR. BALOGH ERNŐ

szakosztályi titkár.

A Föld 1932-ben megjelent geológiai térképe.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának 1932. december 13-i szakülésén bemutatva

Dr. Szádeczky K. Gyula.

Földünk minden része szervesen összetartozó, egymást kiegészítő egységes testet alkot, amelyet egészében is meg kell ismerni, hogy egyes részéről helyes fogalmunk legyen. Ennek tudatában határozta el a Nemzetközi Geológiai Kongresszus az 1910-i stockholmi ülésén a Föld geológiai térképének kiadását 80 lapon, 1:5,000,000 mértékben. Ilyen nagy munkának a végrehajtására, tekintettel arra, hogy ezen Kongresszus által kiadott Európa térképe 32 évet vett igénybe, valószínűleg még további évtizedek kellenek. Örömmel kell tehát üdvözlölnünk ezt a F. Beyschlag nevét viselő, 12 lapra terjedő, 1:15,000,000 mértékű, most megjelent Földtérképet.

F. Beyschlagnak, a porosz geológiai intézet volt igazgatójának a neve igen előnyösen ismert név. Ő adta ki a Nemzetközi Geológiai Intézet megbízásából Európa fent említett, jól sikerült 1:1,500,000-es térképét is. A most megjelent Földtérképnek a szerzője dr. W. Schriell, a porosz geológiai intézet osztálygeológusa, rajzolója pedig ugyanezen intézet térképésze, G. Scholz. A színnyomást is az a berlini intézet végezte, amelyik a fent említett Európa térképét. Érthető tehát, hogy színkulcsa is hasonló, főbb vonásaiban, Európa térképe színeihez. Az újabb idő haladásának megfelelőleg külön van választva rajta a prekámbrri két tagja: az algonki és archai üledék, valamint a kristályospaláknak veres vonalakkal jelölt három csoportja: a prekámbrri, paleozoi és mesozoi kristályospala.

A geológiai nagy korszakok (érák) termékének erre a hármassal beosztással törekvés az eruptívus kőzetek jelölésénél is megnyilvánul. De az eruptívus kőzetekre vonatkozólag több kifogásolnivalónk van, amit — a később megjelenendő térképekre tekintettel — nem akarunk elhallgatni, már csak azért sem, mert ezek részben Európa térképére is vonatkoznak.

Kifogásoljuk, hogy a kitörési kőzetek közt fontos szerepet játszó kvarcporfirok, kvarctrachitok, granodioritok, dioritok, sienitok hiányoznak a térkép nevei közül. A két első kőzetet — tekintettel arra, hogy a színkulcs táblázatban a „trachyt“ után zárójelben a „liparit“ név is ott van, nyilván a trachitok, illetőleg a porfirok közé sorolja. Ez az eljárás azonban kőzet-tanilag nem helyesíthető. A rózsapiros színnel jelölt trachitokhoz van véve a dacit is, mely kőzet azonban, érthetetlenül, a barna színnel jelölt andesit csoportjában is megismétlődik. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a

kimaradt két kvarctartalmú kőzet elterjedésénél fogva sokkal fontosabb szerepet játszik, mint kvarcnélküli társai, melyek a térképen szerepelnek.

Nem tarthatjuk szerencsés újításnak azt sem, hogy a bazalt, porfir, diabáz, gabbró, jelölésére zöld színt vezettek be, Európa nemzetközi térképén levő barna szín helyett. Nem csak azért, mert a zöld szín a kréta és szilur üledékekre különben is erősen igénybe van véve, hanem főleg azért nem, mert ezek a kőzetek gyakran lassan, határnélkül átmennek egymásba: pl. a bazalt az andezitbe, tehát a különböző szín az összetartozónak erőszakos szétválasztását jelenti.

Következetlen eljárás, hogy gránitoknál hiányzik az időbeli megkülönböztetés; hogy mikor a dacitokat két színnel is jelölték, az ezeknek megfelelő mélységi dioritokat egészen figyelmen kívül hagyták.

Nyilvánvaló, hogy ilyen kis mértékű térképen apróbb részleteket feltüntetni nem lehet, de tekintettel arra, hogy a Keleti Kárpátok övében Európa leghosszabb vulkáni vonulata, a Hargita—Vihorlát 440 km. hosszsan lényegileg andesites kőzetekből épült fel, mely kőzet a Kárpátív többi vulkánvonulataiban is uralkodó szerepet játszik, igazi, kvarcnélküli trachit pedig legfeljebb ritkaságként fordul elő, — ha már egy kalap alá fogták az összes Kárpát efusivumot — sokkal helyesebb lett volna azt a trachit rózsaszíne helyett az andesit barna színével jelölni.

De a térkép mérete megengedte volna a savanyú és a bázisos kőzetek szétválasztását. Ennek a szétválasztásnak jelentőségére vontkozálag csak azt említem meg, hogy Erdély kezdő orogenesisével kapcsolatos, nyugati Határhegység eruptívumok majdnem mind savanyú kőzetek: gránit riolit, dacit. Ezek folytatásaként keleten, a harmadkori vulkáni működést befejező Hargita vonulat anyaga pedig majdnem tisztán bázisos: andezit, bazaltandezit, bazalt. De nemcsak itt, hanem a Kárpátok többi harmadkori vulkánai vonulatában is az andezitet vagy bazaltot, tehát — felfogásunk szerint — Földünk felső, szakadozott Sial kérge alatt következő bazaltos magmaöv legtisztább termékét látjuk legutóljára megjelenni. De a Hargitának szakadás-vonulata déli irányban a Pontus és az Aegei beszakadásokhoz, tehát a jelenleg is működő vulkáni és hegyképző területre vezet, amelyen át Afrika öreg földének keleti szegélyén végighúzó árkos szakadások eruptívus vonulatába jutunk.

Milyen jól kiegészítenék az ilyen perspektívák azokat a megbecsülhetetlen szolgálásokat, amelyeket az új majdnem teljes Földtérkép, ez az első fecske, a Föld különböző részein végzett geológiai kutatások eredményeinek összehozásával, az isostatikus pozitívus anomáliákat mutató partvonulatok mellett a negatívus mély tengeri árkok feltüntetésével stb., geológiai elképzelésünknek nyújt.

¹Daly összeállítása szerint a kvarceporfir és kvarctrachit térfogatukat tekintve, közvetlenül a kiömlési kőzetek között legelső helyen álló bazalt és a vele kb. megegyező andezit porfir után következnek, ellenben a porfir és trachit a jelentéktelen térfogatú kiömlések közé tartoznak. *Igneous rocks and their Origin*. New-York, 1914. 51. l. A granodiorit ugyanezen szerző szerint, csupán a Sieva Nevádban, 20.000 négyzetmérföld területet foglal el (52. l.), ami a mélységi („intrusív“) kőzetek között a legnagyobb egység. A granodiorit a gránittal együtt térfogatukkal az összes többi mélységkőzet térfogatának huszszorosát is felülmulják. (51. l.).

Die in 1932 erschienene geologische Karte der Erde.

Vorgezeigt in der Sitzung der naturwissenschaftlichen Abteilung des Erdélyi Muzeum-Egylet am 13. Dezember 1932

von Dr. Julius v. Szádeczky-K.

Der Vorführende begrüsst mit Freude diese, von Dr. F. Beyschlag im Masstab von 1:15.000.000 herausgegebene Erdkarte. Hebt die grossen Verdienste hervor, welche sie uns bei den grosszügigen geologischen Vertiefungen (Isostasie und Anomalien etc.) dadurch bietet, dass die zerstreuten geologischen Verhältnisse der Erde zusammenfassend, mit den verschiedenen Meerestiefen in Einklang vor unsere Augen stellt.

Im Interesse der später erscheinenden ähnlichen Karten gedenkt Vorführender doch ratsam die folgenden, die Eruptivgesteine betreffenden Bemerkungen nicht zu verschweigen.

Es ist zu bedauern, dass die Namen: Quarzporphyr, Quarztrachyt, Granodiorit, Diorit, Syenit in der Karte gänzlich fehlen. Die Zusammenfassung der zwei zuerst genannten Gesteine mit den Porphyre und Trachyte kann aus petrologischen Hinsichten nicht gebilligt werden. Nach der Zusammenstellung R. A. Daly's¹ folgen doch die Quarzporphyre und Quarztrachyte, was ihre Verbreitung betrifft, unmittelbar nach den, am meisten verbreiteten Basalten und den Basalten ungefähr Gleichgewicht haltenden Andesiten, Phosphyrithen. Die Porphyre und Trachyte hingegen gehören zu den ganz unbedeutenden Rollen spielenden Gesteinen.

Auch scheint, dass es kein glücklicher Gedanke war, für Basalte, Prophyrit, Diabas, Gabbro die grüne Farbe einzuführen, statt der braunen, der internationalen Karte von Europa. Nicht nur deshalb, weil grün schon stark für Kreide und Silursedimente in Anspruch genommen ist, sondern hauptsächlich deshalb nicht, weil hiedurch naturwidrig getrennt sind voneinander verwandte Gesteine, wie Andesit und Basalt, die oft ineinander ohne eine Grenze übergehen.

Die Dazit sind sogar mit zwei verschiedene Farben repräsentiert, wogegen die entsprechende intrusive Diorite, wie auch die Granodiorite gänzlich fehlen. Letztere, die nach Daly (Seite 53) bloss in Sierra Nevada eine Verbreitung von 20.000 Quadratmeilen haben, überwiegen samt dem Granit dem Flächeninhalt nach mehr als zwanzigmal alle übrigen Intrusivgesteine zusammen. Es sollten ferner auch die Granite, womöglich, dem Alter nach zu unterscheiden sein.

In dem Bogen der Karpathen ist der 440 km lange Zug der Hargita—Vihorlát stark vorherrschend aus Andesit gebildet, folglich gebührt ihm die braune Farbe, anstatt der verwendeten rosa der Trachyte. Auch in den übrigen tertiären Karpatheruptionen herrscht Andesit vor. Trachyt ohne

¹ Igneous, Rocks and their Origin. New-York. 1914. Seite 51.

Quarz ist eine höchst seltene Ausnahme. In dem westlichen Grenzgebirge von Siebenbürgen hätte der Masstab der Karte die Separation der saueren Eruptiven (Granit, Rhyolith, Dazit) erlaubt. In Anbetracht dessen, dass diese saueren Eruptive des Westen dem Anfange der Orogenesis gehören, während im Osten, in der Hargita basische Andesite und Basalte sind, die das Ende des Orogenesis bezeichnen, ferner, dass die jungen langen Spaltzüge der Hargita uns, gegen Süden, zu den Einbrüchen des Pontus und Aegei führen, wo Vulkane und Orogenesis noch aktiv sind und auch weiter in der Verlängerung dieser Richtung, dem mit Vulkanismus begleiteten Graben des ostafrikanischen alten Landes folgen, hätte diese Trennung der Eruptivgesteine die Inspirationen erweckende Eigenschraft der Karte wesentlich vermehrt.

A komarniki barlang.

1 térképpel és 1 térképmelléklettel.

A *meziádi* barlang átkutatása és térképezése után¹ érlelődött meg bennem az a gondolat, hogyha már Erdélyben — hozzászámítva a bánáti hegyvidéket is — a barlangkutatás még intenzív munka mellett is évtizedekre menő dolgot ad, legalább arra tudjunk minél előbb kielégítő választ adni, hogy melyik a legnagyobb barlangunk.

E tekintetben a *révi* és a *komarniki* barlangok látszottak hírük után olyanoknak, melyek nagyságban, illetőleg hosszúságban esetleg a *meziádit* is meghaladják. A látszat tulajdonképen ezek közül is a *révinek* adja meg az elsőséget, hiszen a megfelelő katonai térképlap hidrografiai, illetőleg domborzati rajza szerint bizonyosnak vehető, hogy a barlangból kifolyó és a *Sebeskőrösbe* vízeséssel lezuhanó patak a vízének legalább egy részét *Tizfalu határá*-ból nyeri. Ha pedig ez igaz, tekintetbe véve a bizonyosan nem hiányzó mellékágakat és emeleteket is, itt egy olyan barlanghálózatot kell feltételezni, melynek összhosszúsága 10 km.-nél is több. Ez alapon tulajdonképen így „látatlanul“ is a *révit* tarthatjuk legnagyobb barlangunknak. Csakhogy ezt először fel kell tárni.

Logikusan tehát az lett volna a teendőm, hogy a *révi* barlangot kutassam át, illetőleg térképezsem. Ennek azonban eddig járhatóvá tett része még aránylag nagyon kicsi, a további feltárás költséges munkája pedig egyenesen lehetetlen olyan kutatónak, aki ebben szinte semmi támogatásra sem számíthat. Egyébként is az ilyen feltárás a turista egyesületek feladata volna. Így a *révi* barlangról kénytelenül lemondva, az 1933. nyarán a tervbe vett másik barlangot, a *komarnikit* kutattam át és térképeztem.

A *komarniki* barlang legismertebb és leglátogatottabb barlangja a *krassósörényi* hegyvidék ama nagy mezozoos mészkő vonulatának, mely délen a *Duna* mellett *Újmoldovánál* kezdődve észak felé *Resicátig* húzódik. Hogy egyuttal legnagyobb is lenne, az nem állítható, mert ennek a 70 km. hosszú és 15—20 km. széles összefüggő nagy mészkővonulatnak tucat-számra van még nagynak mondott barlangja, nem is számítva azt a még többet, melyeknek nyílása úgy el van dugva, vagy annyira hozzáférhetetlen, hogy talán nem is járt benne még senki.

A *komarniki* barlang légvonalban 13 km-re esik DDK-re *Resicától*. Bepjárata a *Komarnik-patak* mellett van a komarniki erdőháznál. Mellette ha-

¹Dr. Balogh Ernő: *A meziádi „Czárán“ cseppkőbarlang*. Erdélyi Múzeum. XXXVII. Újfolyam III. Cluj-Kolozsvár, 1932. Az Erd. Múz. Egyesület term.-tud. szakoszt. közleményei 40 l.

lad el az a nagyon jó karban tartott és autóval is járható út, mely Resicáról Aninára vezet. Megközelítése tehát igen kényelmes és mindenesetre ennek köszönhető, hogy leglátogatottabb és hírből is legismertebb barlang az egész krassószőrényi hegyvidéken. Úgy a bejárata, mint a kijárata kapuval van elzárva s a látogatók csak az erdőháznál melléjük adott vezető felügyelete alatt mehetnek be. Egyébként magának a vidéknek is meglehetősen korlátozva van a szabad forgalma, amennyiben ez az UDR-nek² magánbirtoka, melybe idegennek már belépni is csak külön engedéllyel lehet.

A komarniki barlangról nagyon kevés irodalmi adatunk van. Hogy kevesen foglalkoztak vele, annak főoka mindenesetre az egész környéknek már említett és már a messze multba visszamenő sajtóságot elzárt helyzete. T. Róth Lajos³ 1893. évi geológiai felvételi jelentésében e barlangot illetőleg épen csak annyit említ, hogy a *Ponikva-patak* a *Naves mic* alatt eltűnik és 1 km. után ismét napvilágra jön. A *Délvidéki Kárpát Egyesület Kalauzából*⁴ is csak annyit lényegest tudunk, hogy a barlangot *Kessler Ödön* steierlakai főerdész tárta fel és útjelzéssel is ellátta, de hogy mikor történt ez, azt nem közli. Időrendben azután *dr. Schréter Zoltán*⁵ következik, aki azonban a barlangnak főképen csak kialakulásával foglalkozik. A barlang belső részéről megemlíti, hogy rajta teljesen keresztül addig, hol a *Ponikva-patak* eltűnésével a barlang kezdődik, nagy fáradsággal még csak néhány erdőőrnek sikerült átmenni és hogy a barlang oldaljáratai még teljesen ismeretlenek. *Jeannel*⁶ csak állatvilágát említi, de egyébként más újabb adat nála sincs.

A komarniki barlang topografiájára vonatkozólag eddig tehát szinte semmi pontos adat nem volt, kiterjedését illetőleg pedig különösen az oldaljáratok ismeretlensége miatt meg éppen teljes volt a bizonytalanság. Hogy az alábbiakban a barlangról kevés híjján tökéletes képet adhatok, azért első sorban az UDR igazgatóságának tartozom köszönettel a vizsgálati engedély megadásán kívül azért is, hogy komarniki erdőházában ingyen lakást élvezhettem és hogy munkásokat, továbbá a kutatásokhoz szükséges felszerelési eszközöket (acetilén lámpák, létrák, kötelek stb.) készséggel bocsátott rendelkezésemre. Köszönöm továbbá e helyen is *Bartha Sándor* tanár úrnak és *Molnár K. Árpád* úrnak azt a nem épen kellemes fáradságát, mellyel a barlang felmérésénél nagy segítségemre voltak.

A barlang főrészt, mintegy a gerincét az a főfolyosó teszi, melyen a látogatókat is átvezetni szokták, ma ugyanis ez a főfolyosó már végig járhatóvá van téve. Az ebből kiinduló mellékjáratok, melyekbe eddig az eltévedéstől félve be sem mertek menni, aránylag már nem messze vakon végződnek, vagy járhatatlanul összeszűkülnek. Leghosszabb ezek közül az,

²UDR = Uzinele de fier și domeniile din Reșița. S. A. Jogelődje volt a STEG = Staatseisenbahngesellschaft.

³T. Róth Lajos: A krassószőrényi „Mészhegység“ É-i része Krassova környékén. M. kir. földtani intézet évi jelentése 1893-ról. Bpest, 1894. 90 l.

⁴Temesvár, 1894. 282. l.

⁵Dr. Schréter Zoltán: A komarniki barlang kialakulásának története. Földtani Közöny. Budapest, 1912. 928. l.

⁶Archives de Zoologie expérimentale. Tome 68. Fascicule 2. R. Jeannel et E.-G. Racovitza: Enumération des Grottes visitées, 1918–1927. Paris, 1929. 503. l.

amely a Ponikva-patak mai medréül is szolgál, melyet azonban csak itt-ott térképezhettem az akkori nagyobb vízállás miatt.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a barlang egy régebbi főfolyosóból és az általában ez alatt futó fiatalabb folyosóból áll. A komarniki barlang tehát az egyszerűbb barlangok közé tartozik, melynek nincs bonyolultabb hálózata.

Bonyolultabb illetve messzeterjedő barlanghálózat kialakulását itt az adott geológiai és topográfiai viszonyok különben is lehetetlenné teszik. Ugyanis *T. Róth Lajos* említett geológiai felvételének jelentését, illetve az ehhez csatolt geológiai szelvényrajzot összevetve azzal a térképvázlattal, mely a barlang közvetlen környékét ábrázolja az *UDR* birtokában levő 1:5760 méretű kataszteri térképről készült másolat alapján és amelyet a barlang lefutásának berajzolásával mellékelve közlök is, egész különös geológiai helyzet adódik ki. Megjegyzem a zavar elkerülése érdekében, hogy az én térképemen szereplő *Clonțu Putnata* Δ 661, *T. Róth*-nál mint *Kraku Putnata* Δ 660 szerepel.

A *T. Róth* szelvénye szerint a *Clonțu Putnata* (nála tehát *Kraku Putnata*) csúcsa táján van az innen messze K felé terjedő gneisz Ny-i határa, ahol itt a gneiszra Ny-felé vékony liasz homokkő, erre tovább alsókréta mészkő s erre tovább malm mészkő települ. E mezozoos mészkövek rétegeinek összvastagsága itt nagyon csekély, a szelvény mértéke szerint legfeljebb csak 300 m., mert a szelvény a *Naves mic* és a *Clonțu Putnata* között a nyereg tájékán már permii homokkövet tüntet fel. Ennek csekély vastagságú rétegeire tovább Ny-felé ismét malm s azután kréta mészkövek következnek. Mindezen rétegek NyÉNy-felé dőlnek a szelvény szerint 30—50° alatt.

A közölt térképvázlat szerint ezek után világos, hogy a barlang azon keskeny mészkő zónába fut át, melyet K-felől liasz homokkő kapcsán hatalmas gneisz tömeg határol, Ny felől pedig permii homokkő. K-felé tehát teljes lehetetlenség a barlanghálózat lényeges tovaterjedése s Ny-felé is csak az esetben volna feltételezhető, ha a közbeeső permii homokkőréteg a barlang nivójáig jutva kiékelne. De még így se lehetne ebben az irányban sem számítani messze nyúló ágakra, mert azok hamar olyan mély völgyekhez érnének, ahol a meredek völgyoldalokon ki kellene szájadzaniok.

A *Ponikva-patak*, melynek vize a barlangot létrehozta s jelenleg a barlang alsó szintjének tágitásán dolgozik. D-felől kristályos pala területéről jön s a *Naves mic* és a *Clonțu Putnata* közötti nyeregtől D-re tűnik a föld alá egy 15 m. széles és 5 m. magas kapun át. A kapu felett 18—20 m. magas sziklafal fehérlik, amelynek leszakadozó sziklái állandó új munkát adnak a patak hátráló eróziójának. Ez okozza azt, hogy míg innen a küszöbtől meredek lejtéssel zúg le a patak befelé a föld alá, addig a küszöb előtt a felszínen jó darabon olyan csekély az esése, hogy szinte elposványosodik. A patak vízmennyiségét nem mértem. Egyszeri mérésnek nem is lett volna sok értelme, minthogy a bemondások szerint a vízmennyiség rendkívül változó a csapadékviz viszonyok szerint. Ottlétemkor július végén elég száraz időben mp-ként nem szállíthatott több vizet, mint $\frac{1}{5}$ m³, nagy szárazság alkalmával azonban — mint mondják — teljesen ki is szárad. Vízüjtő területe 6 km².

Az *UDR* kataszteri térképe szerint a patak eltűnési pontja 473 m.-re van a tenger felszíne felett. E pontosnak látszó meghatározás azonban kétségesnek tűnik fel a helyszínen, mert megjelölés hiányában nem tudni, hogy szigorúan hol van az a pont, melyre ez a magasságmérték vonatkozik. A patak itteni nagy esése folytán ugyanis a mérés pontjának már 3 m-re ki-vagy befelé való eltolása 1 m. magasság különbséget jelenthet. Egyébként is a nevezett térképfelvétel 30 évnél okvetlen régiebb s itt a helyzet olyan, hogy ezen aránylag nem nagy idő óta is történhetett 1 m-t meghaladó magasság változás. Az én mérésemnél az itteni fixpontot a patak medre mellett kiemelkedő egy hatalmas sziklatömb jelöli, mely épen a küszöbön, vagyis a bejárat szája fölött emelkedő sziklafal alatt van.

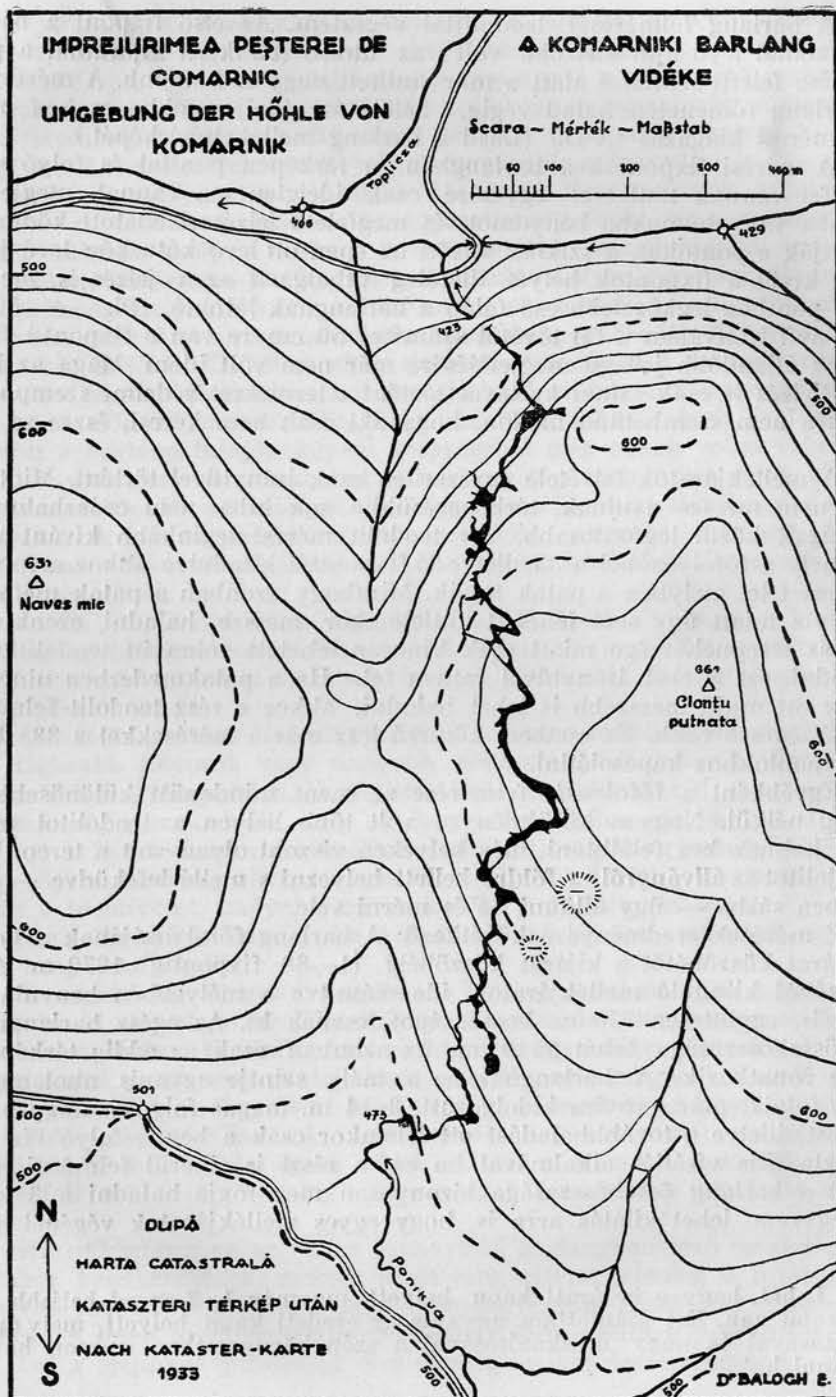
A patak a küszöb átlépése után egy tágas, 20 m. hosszú előcsarnokba jut s ennek hátsó részén egy 2—3 m. széles olyan alacsony alagútban tűnik el, mely ha a patakban nincs víz, nehezen járhatónak is látszik. A patak eme eltűnése mellett jobbra, szintén az előcsarnokból kiemelkedéssel nyílik a barlang 3 m. széles és $2\frac{1}{2}$ m. magas nyílása, mely kapuval van elzárva. Az előcsarnok nagy portáléjának sziklafalában a portálétól jobbra 6—7 m.-re és 7—8 m. magasságban meglehetősen eldugott helyen van még egy kis keskeny rés. Ez befelé egy épen csak járható szűk folyosóban folytatódik, melyen át szintén a barlang belsejébe juthatni. Valószínű, hogy ezt a rejtett bejáratot, melyről eddig legfeljebb csak a barlang zuglátogatói tudtak, azóta az *UDR* már be is falaztatta.

A *Ponikva-patak* vize eltűnési helyétől majdnem pontosan É-ra, légvonalban 1050 m.-re a *komarniki* völgy lejtőjén lép ismét napvilágra. E pontot a fenti kataszteri térkép 423 m. tengerszín feletti magasságnak jelzi. Itt sincs azonban semmivel se megjelölve e mérés fixpontja s ennek közelebbi helye pedig még bizonytalanabb itt, mint a víz eltűnésénél. A víz itt ugyanis egy völgszerű hajlásban nagy kövekből álló törmelék közül tör elő 1 m.-nél is nagyobb nivótávolságban s e nivó bizonyosan lényegesen ingadozik a vízállás szerint is. Az sem lehetetlen, hogy az itt levő régiebb mesterséges kőhányás is lejjebb szorította a vízkilépés helyét.

A vízkilépés vagy belépés magassági adatának pontos helyére azért lett volna szükségem, hogy legyen mihez kapcsolnom a magam méréseit. Mint-hogy ilyen határozott fixpontnak ezek szerint se a víz belépés se a víz kilépés helye nem tekinthető, kissé távolabbra kell majd menni, hogy a barlangra vonatkozó mérések bekapcsolhatók legyenek a környék mérési hálójába. Legkedvezőbb e tekintetben a víz eltűnésétől Ny-ra a nyergen áthaladó műút legmagasabb pontja (501 m.)

A vízkitörés fölött 20 m. magasságban ugyanazon völgszerű hajlás végződésénél egy 25 m.-nyi magasságra felmeredő sziklafal aljában van a barlang nyílása. Ezt nevezik itt a barlang bejáratának, a víz belépése helyén levő nyílást a kijáratnak.

Ez a bejárat mindössze egy 2.5 m. magas s alig 1 m. széles keskeny rés. Eredetileg 9 m. magas volt, a felülről leszakadt sziklatörmelék azonban a küszöbén magas torlaszt emelt s az adott helyzet olyan, hogy már nem is sok továbbszakadás a nyílást teljesen elzárta volna. Világosan látszik, hogy a bejárat a sziklafalon rögtön szembetűnő törésvonalba esik és ugyanebbe a víznek alantabb levő kitörése is.

A barlang felmérését teodolittal végeztem. Az első fixpont a barlang bejáratánál levő ajtó küszöbe volt⁷, az utolsó (88-ik) a kijáratnál a patak eltünése feletti sziklafal alatt a már említett nagy sziklatömb. A mérésvonal a barlang főmenetén halad végig, belőle az oldaljáratokba csak 4 helyen van mérési kiágazás (A-D.) (Lásd a barlang mellékelt térképét.)

A mérési fixpontok a barlangban (a térképen ponttal és folyó számmal fel vannak tüntetve) egyelőre csak ideiglenesen vannak megjelölve. Iszapba vagy homokba benyomott és megfelelő jelzéssel ellátott kódarabok mutatják e pontokat, a sziklák között az épen ott levő kőtuskón levő jelzés. Ezen kívül a fixpontok helyét illetőleg útbaigazít az a jelzés is, mely az illető ponthoz legközelebb eső falán a barlangnak látható. (Pl. → 50 cm. = a nyíl irányában a fal tövétől számítva 50 cm.-re van a fixpont.) E fixpontok állandóbb jellegű megjelölésére már nem volt időm. Maga az ideiglenes jelzés is csak színes krétával történt s természet védelmi szempontból annyira nem szembetűnő módon, hogy aki csak nem keresi, észre se veszi őket.

A mellékjáratok felvétele egyszerűen csak iránytűvel történt. Minthogy ezek nem messze nyulnak, térképezésükbe sok hiba nem csúszhatott. Az oldalágak közül legfontosabb, így teodolit mérést leginkább kívánt volna az, amely a főfolyosóból a 33, illetve 35 fixponttól kiindulva ahhoz a folyosóhoz vezet le, melyben a patak folyik. Minthogy azonban a patak medrében itt a víz miatt úgy sem lehetett otllétemkor messze haladni, ezenkívül e szakasz terepnehézsége miatt csak kínosan lehetett volna itt teodolittal átvergődni, ezt is csak iránytűvel vettem fel. Ha a patakmederben nincs víz és így ott majd messzebb is lehet haladni, akkor e rész teodolit felmérése is szükségessé válik. Ez esetben könnyű lesz már a mérésekkel a 33, illetve 35 fixpontokhoz kapcsolódni.

Egyébként a főfolyosó felmérése se ment mindenütt különösebb nehézség nélkül. Nagyon körülményes volt több helyen a teodolitot sziklatuskó halmazokra felállítani, más helyeken viszont olyan volt a terep, hogy a teodolitot az állványról a földre kellett helyezni s mellé lefeküdvé — esetleg épen sárba — úgy állítani be és mérni vele.

E mérések eredménye a következő: A barlang főfolyosójának a hossza a bejárat küszöbétől a kijárat küszöbéig (1—88 fixpontig) 1670 m. A főfolyosóból kiinduló mellékjáratok, ide számítva a mélyebben benyúló fülkéket is, együttesen 870 m. hosszúságot tesznek ki. Az egész barlangrendszer összhosszasága tehát 2540 m. Ez azonban csak az eddig térképezett részre vonatkozik. A barlangnak az a mély szintje ugyanis, ahol most a patak folyik, már annyira kidolgozott, 3—4 m. magas folyosó, hogy benne a járást, illetve a továbbhaladást ott létemkor csak a benne folyó víz akadályozta. Kis vízállás alkalmával ha ezt a részt is sikerül felmérni, ezzel együtt a barlang összhosszasága bizonyosan meg fogja haladni a 3 km-t. Megjegyzem, lehet kilátás arra is, hogy egyes mellékjáratok végénél a fo-

⁷ Lehet, hogy e bejáratú kapu helyett ma már 1—2 m-rel beljebb vasrács kapu van. Ezt ajánlottam ugyanis az eredeti kapu helyett, mely durva elfalazásával és nagy deszkaajtójával a szép környezetben nagyon harmóniátlanul hatott.

lyosó járhatatlan összeszűkülése talán csak egy kis akadály, melyen át-törve e folyosóknak tovább is van még járható folytatása.

A főfolyosó lejtése a kijárat 88 fixpontnál a vízszínétől számítva a bejáratnál levő 2 fixpontig 29.90 m. A főfolyosó legmélyebb része ugyanis a 2. fixpontnál van. Az 1. fixpont a barlang bejáratánál emelkedő torlasz tetején a 2. fixpont felett 6.60 m.-rel magasabban fekszik.

A barlang alja — mint azt a főfolyosó hosszmetzeti rajza is mutatja — rendkívül egyenetlen. Az egyenetlenség főoka az a számos kötörmelék halmaz, mely a barlang mennyezetének omladozásából származik. Helyenként valóságos kis hegyek emelkednek ilyen egymásra halmozódó kőtuskókból, melyek között az 1 m³-esek még nemi is a legnagyobbak. Egy ilyen törmelék kőhegynek a relatív magassága a 8—13 fixpontok között 12 m.-nél is több. E kötörmelék dombok különösen a bejárat rész felől követik egymást sűrűbben s nehezen járható voltak a kényesebb barlanglátogatók előtt olyan akadály, hogy miattuk sokan vissza is fordulnak, mielőtt a barlang tulajdonképeni szépségéből még láttak volna valamit.

A sziklatörmelék dombokat a barlang tágasabb udvarszerű kiöblösődésében mindenütt ott találjuk. Ez természetes is, mert minthogy a mészkő kitűnően réteges és padjai könnyen elválók, nagyobb tárgulatok fölött a mennyezet szilárdul megállani nem is tudhat, különösen ha a rétegek laposabban dőlnek.

Az itt lévő mészkő eme tulajdonságából következik, hogy a komarniki barlang egyes részeiben bizonyos eltérő formai karaktert veszünk észre azokkal a barlangokkal szemben, melyek tömörebb, illetve rétegzetlenebb mészkőben vannak.

Az utóbbi esetben ha a barlangban a benne működő víz eróziója folytán tágasabb folyosók vagy nagyobb udvarszerű kitérőségek jönnek létre, ezek fölött a rétegzetlen, legfeljebb csak szabálytalanul összeropedezett mészkő addig szakadozik, míg az üreg szélességéhez viszonyítva a magasság azt a fokot el nem éri, mellyel beáll a sztatikai egyensúly. Ezért van, hogy ilyen barlangokban a tágasabb folyosók fölött dómszerűleg hajol össze a mennyezet, nagyobb udvarok fölé pedig kúpola borul. Ez a helyzet aztán állandó is marad, ha a további erózióval a sztatikai egyensúly újra meg nem bomlik.

A mészkő jól rétegzett esetében a helyzet azonban más. A tetőzet szakadozása a rétegek jó elválása folytán rétegszerűen, nagy egyes felületek visszamaradásával történik, ami a sztatikai egyensúlyt biztosító dóm vagy kupolaszerű mennyezet kialakulását akadályozza, mégpedig annál jobban, minél laposabb a rétegdőlés. Minthogy ilyen esetben az egymásután történő folytonos beszakadások sem hozzák meg a kívánt egyensúlyt, a beszakadások csak akkor érnek véget, mikor a leszakadozott sziklatömbök végre felérnek a mennyezetig s így annak természetes támasztó oszlopai lesznek.

Részletesebben ez az oka a komarniki barlangban levő sziklatörmelék-dombok keletkezésének, melyek tehát ezek szerint jelenleg is tovább nőnek s egyes pontokon már majdnem a mennyezetig érnek (13 fixpont környéke.) A lapos mennyezet állandóságában természetesen jobban lehet bízni ott, hol a cseppkőképződés az elváló réteglapokat összecementezte.

A komarniki barlangnak egyik jellegzetes vonása tehát a szegletes, darabos kiképzés, az a több helyen feltűnő nagy, síma réteglap-felület, mely laposabb dőlés esetén a mennyezetet, meredekebb dőlésnél az oldalfalat is alkotja. Ez utóbbira legfeltűnőbb részlet a barlangban a 4—5 fixpont között levő keskeny folyosó, mely pontosan a csapás mentén halad É-D irányban. Ennek falát meredeken dülő s a víz oldó hatásának a nyomát annyira nem mutató és egyenesen haladó réteglap alkotja, hogy ez az 2.5 m. széles és 3 m. magas folyosó nem is annyira barlangjártnak, mint inkább valami mesterségesen hajtott bányatárnának tűnik fel. Az a mosott és nyalt felület, mely a nem rétegzett mészkő barlangjaiban a mészkőből annyi sok féle csodálatos bizarr figurát formál ki, a komarniki barlangban szinte ismeretlen.

Az említett tárnaszerű folyosóban a rétegek 62° alatt Ny-ra dőlnek. A mészkő jó rétegzettsége a barlangnak szinte minden más részén is — ahol csak nagyobb mérvű cseppkő képződés nincs — ideális alkalmat nyújt a dőlés mérésre s így a hegyszerkezet pontos megállapítására. Időm nem engedte, hogy ezzel részletesebben is foglalkozzam, de különben is ilyen tanulmányra még kedvezőbb alkalom lesz akkor, mikor a barlangnak alsó folyosója is térképezve lesz. Annyi azonban közelebbi mérések nélkül is megfigyelhető volt, hogy a rétegdőléseknek legalább is a fokában akkora eltérések vannak, hogy e hely részletes tektonikája nem látszik olyan egyszerűnek, mint ahogy azt T. Róth nagyvonalúsú szelvénye mutatja.

Későbbi részletes munkára vár a tektonikával együtt az is, hogy a mészkövek minősége hogy változik a barlangon át. Annyi bizonyos, hogy É-on, a bejáratnál *szürke malm mészkő van*, mely a főfolyosóban D-felé nagyon messze húzódnak, a barlang kijáratí része azonban már sárgás, kissé rózsaszínes *alsókréta mészkőben van*.

Közettanilag érdekes tulajdonsága a malm mészkőnek, hogy padjai között 10—20 cm. vastagságot is elérő *szarukő rétegek* vannak, melyek helyenként sűrűn, 30—50 cm. közökben követik egymást. Olyan helyeken, hol a mészkő a víz oldó hatásának huzamosabban ki volt téve, ezek a nem oldódó szarukő rétegek kipreparálódva mint bordák állanak ki a mészkőből, helyenként 20—30 cm.-re is. Nem alkotnak sík lapú, szabályos réteget, hanem inkább lapos gödrös felületű és meg-megszakadozó rétegszerű közbetelépüléseket.

Még feltűnőbbé teszi ezeket az, hogy fényes fekete felületüknél fogva úgy tűnnek fel, mintha szurokból készült bizarr dombormű-díszítések lennének a fehér mészkő falakon. Nagyon szépen festenek ezek a párhuzamos fehér-fekete csíkok, különösen a 18 fixpont környékén a széles folyosó lapos mennyezetén, hol a mennyezet síkja közel merőlegesen metszi a mészkő meredeken álló rétegeit. A mennyezetnek, illetve a falaknak ez a zebrabórszerű díszítése több helyen is látható és ez a komarniki barlangnak egyik érdekes különlegessége.

Ezek a szarukő rétegek a mészkőben a mészkőhöz hasonló szürkés fehérek, csak a mészkőből kiálló felületükön feketék. Itt is csak vékony, legfeljebb $\frac{1}{3}$ mm. vastag bevonatként találtam eddig ezt a szurokfekete réteget, melyről egyes darabokon úgy tűnik fel, mintha pikkelyszerűen lepattogzanának, ha nagyobb vastagságot érnek el. E bevonat egyébként

megszakítás nélkül vonja be az egész felületet, ott található a szarukő repedéseinek a falán is.

E fekete bevonat por alakban könnyen lekaparható. Anyaga semmi kristályos szerkezetet nem mutat. Karcszíne barnás fekete. Üvegcsőben hevítve vizet ad. Tömény sósav klór fejlődés közben oldja, ami valami mangánoxid vegyületre vall. Mangán tartalmát boraxgyöngy festése is elárulja, de ezenkívül vasreakciót is mutat. Tulajdonságai tehát *Wad*-ra vallanak.

A *Wad* keletkezésére vonatkozólag itt más feltevés nem jöhet számításba, mint hogy az a mészkőből származott. A mészkő oldása alkalmával a benne levő mangán, illetőleg vasvegyületek kiszabadultak és kicsapódtak a kiálló szarukövek felületére, ahol mint vízben oldhatatlan anyagok meg is maradtak. Ellenben a mészkő felületére, ha tapadt is ilyen anyag, az ott nem lehetett állandó, mert onnan a mészkövet állandóan oldó víz hatása folytán le kellett pusztulnia.

E *Wad* kiválással kapcsolatban érdemesnek látszik rámutatni, hogy *T. Róth* jelzett felvételi jelentésében említi (94. l.), hogy *Krassovától* D-re némely helyen diluviális kavics van malm mészkövön s helyenként e kavicsokat, melyeknek tulnyomó része *szarukő*, *vashidroxid konglomerátta* ragasztja össze. A hasonló geológiai helyzetből kifolyólag ugyanis nemcsak az kétségtelen, hogy a *T. Róth* szarukő kavicsai az ottani malm mészkőből kiszabadulva halmozódtak fel jelentékeny réteggé, hanem az is kérdéses, hogy az azokat összeragasztó *vashidroxid* nem olyan eredetű-e, mint a barlangban a *Wad* kiválása, illetve, hogy vajjon az említett „*vashidroxid*“-nak nincs-e a *Wad* jellegét elérő mangán tartalma is?

A felőrölt törmelék közül a barlangban aránylag legtöbb a *finom csillámos homok*, mely általában a barlang bejárat felőli felében az uralkodó, a *durvább homok* és *kavics* főleg a kijárati felében van számottevő mennyiségben. Tisztán csak kavics van a barlang 53—59 fixpontok között levő részében, mely a *Ponikva-patak* medréül is szolgál. Kavicsos mederben folyik a *Ponikva* lejjebb is, ahova a főjáratból a 20 és 35 fixpontoknál le lehet jutni. A kavics anyaga *kristályospala* és *kvarcit* s nyilvánvaló, hogy a csillámos homok is ugyanezen anyag, csak finomra felőrölve.

A *homok* többnyire *finom iszapos*, helyenként agyagfelé hajló. Igazán tiszta, csillámentes, jellegzetes barnás-vörös barlangi *agyag* azonban a barlangban alig van s inkább csak némely vakon végződő mellékág felső részén található. Finom homokból azonban helyenként (pl. a 16—19, a 20—22 fixpontok között) egész kis dombok vannak, melyek itt-ott terraszmaradvány szerűleg támaszkodnak a barlang falához. *Guánót* az egész barlangban csak egyetlen helyen találtam, abban a résszerű keskeny folyosóban, mely a 84 fixpontnál levő tágasabb fülkéből kiindulólág a főjárat fölött a mellék kijárathoz vezet. Számottevő mennyiségben azonban itt sincs, de nem is lehet már a hely szűk volta miatt sem.

Szállban levő sziklából a barlang alja számottevőbb hosszúságban csak két helyen áll. Az egyik az 59—64 fixpontok között levő szűk folyosó részlet. Ebben nagyobb vizek esetén víz is szokott folyni s minthogy itt az esés tekintélyes, e szakaszon semmi törmelék nem állhat meg. A másik

hely a 35 fixponttól a patakhoz levezető szűk folyosó alsó fele, melynek esése szintén meredek.

Cseppkövekben a barlang általában nem mondható különösen gazdagnak. Ha nem is kizárólagosan, de oka lehet ennek egyfelől az, hogy a tágasabb barlangrészekben a folytonos omlás az esetleg keletkező cseppkőképződményeket időnként tönkreteszi, másfelől pedig az, hogy a felületről leszivárgó oldatok a mészke jó rétegzettsége folytán a barlang üregeitől könnyen eltéríthetnek. — Vannak azonban a barlangnak cseppkövektől díszített megkapó szépségű részletei is. Ilyenek pl. a 21—22 fixpont között levő tágas tér csinos álló oszlopaival (itt van nevének megfelelő alakú „gomba”), továbbá a 28—29. fixpontok között levő „múzeum” széles oszlopcsarnoka, azután az „orgona” a 35—36. fixpontok között, mely fölött közvetlenül csinos cseppkőmedencesor következik. Ennek 4—5 m. hosszúságot és 1 m. mélységet is elérő medencéi azonban csak tavasszal vannak tele vízzel. Gyönyörű a 46—48. fixpontok közötti részlet a 4—5 m. magas mennyezetről földig leérő cseppkő csapok dús függönyzetével. Hasonló hozzá az 50—51. fixpontok közötti részlet is.

Mindenesetre legszebb a „szűzek terme”, mely eddig ismeretlen része volt a barlangnak. Ez az 59. fixponttól D-i irányban haladó barlangág végén levő mintegy 30 m. hosszú és 20 m. széles és 3—6 m. magas terem, melybe az előtte levő kitágulásból olyan szűk rés vezet be, hogy egy néhány kisebb cseppkővet le is kellett törni, hogy bejuthassak. Egyébként a barlang főfolyosójától ezen az ágon a kis bejáratig is elég fáradságos feljutni a sikos, sáros nagy kőtuskókon keresztül, vagy azok alatt szűk lyukakon bujkálva. E termet nemcsak sok csinos cseppkő oszlop díszíti, de cseppkővel van bevonva alja, mennyezete és oldalfalai is annyira, hogy csupasz szikla alig van benne. ÉNy-i része erősen lejtősödik lefelé s e helyen csinos cseppkő medencék sorakoznak egymás alatt. Sehhol benne egy kavics, kődarab, még egy homokszem se. Mindenütt üdén ragyogó cseppkő, abszolút tisztaság, látszik, hogy ember még nem járt benne. Nagy kár lenne, ha az *UDR* itt a látogatók szabad járását nem akadályozná meg.

Erre különben már felhívtam illetékes helyen a figyelmet és hiszem, hogy nem is hiába, mert az *UDR* különben is szigorú felügyelet alatt tartja a barlangot. Meg is van az eredménye, mert barlangjaink között a komarniki az, melyben az emberi vandalizmusnak még legkisebb nyoma van.

A barlangban 4 m.-nél nincsenek magasabb cseppkő oszlopok, nagyobb kolosszusok nem is lehetnek már térszűke miatt sem. Hiszen amint a barlang hosszmetsetének a rajza is elárulja, a mennyezet magassága 10 m.-t csak ritkán halad meg. 25 m.-re becsülhető legnagyobb magasságot a barlang a 38—39. pontok között ér el, hol egy hatalmas kürtő nyulik felfelé. E kürtő fent szintesen futó folyosóban látszik folytatódni É-i irányban. Alulról nézve ez 4—5 m. magas és ugyanilyen széles, tehát kényelmesen járható folyosóvégnak látszik s így természetesen megkíséreltem oda is feljutni. Azonban a rendelkezésemre álló 2 létrát összekötözve is csak addig mehettem, hogy a folyosó alatt még mindig 5—6 m.-re voltam, ezen a nagyon meredek és csúszós sárral vastagon fedett lejtőn pedig nem volt tanácsos tovább menni. Mindenesetre érdemes volna tudni, hogy merre és meddig vezet ez a folyosó. Nem tartom valószínűnek, hogy folytatása

messzebb nyuló barlangjárat vagy épen emeleti barlanghálózat lenne, inkább az, hogy rövidesen felkanyarodva, ki a felületre vezet valami víznyelő töbörhöz.

A cseppköveket illetően a komarniki barlangban egy különös jelenség tapasztalható. Nagyon gyakoriak (pl. a „múzeum”-ban is) az olyan cseppkő oszlopok (értve ezek alatt azokat melyek a mennyezethez és a barlang aljához is oda vannak növe), melyek derékban, illetően ahol legvékonyabban, harántul *ketté vannak törve* úgy, hogy a törési rés 4—5 cm. is lehet. Sok más épnek látszó oszlopról is megállapítható, hogy azok régebben hasonló képen szintén el voltak törve, de az újabb cseppkőképződés az eltört darabokat megint összeforrasztotta. Az összeforrasztó heget gyakran az eltérő szín is feltűnővé teszi. Akadnak természetesen félig összeforrott oszlopok is. Oka ennek a különös jelenségnek a következő, megjegyezve, hogy ez csak ott tapasztalható, hol a barlang alját vastagabb homokréteg fedi.

Amikor a cseppkőoszlop képződése folyamatban van, le a homokréteghez jutó oldat a homokban a kapillaritásnál fogva rögtön szétszívárog s belőle a nagy párolgási felület miatt a méz hamar kiválik. Ennélfogva az itt kiváló méz a homokból nagy tömeget cementez ugyan össze, de ez az összecementezés a homoknak csak felületi részén történik, de mélyre a homok aljáig nem jut. A keletkezett és jól megnőtt cseppkőoszlopoknak tehát jó széles talpuk van ugyan, de ez szilárd talapzathoz nincs növe, csak laza anyagra nehezedik. A laza homok azonban a mind inkább nehezülő súly nyomása folytán az oszlop talpa alól kitolódik, aminek az a következménye, hogy az oszlop elveszti maga alól az alátámasztást. A cseppkőoszlop tehát ez esetben lényegileg véve csak függ a levegőben, ami anyagának húzási szilárdságát annyival is inkább igénybe veszi, mert talpa a hozzácementezett tekintélyes homoktömegnél fogva hatalmas súlyt képvisel. Ha ez a súly nagyobb, mint amennyit az oszlop leggyengébb részének húzási szilárdsága elbír, az oszlop e helyen szükségképpen elszakad. Ez tehát tulajdonképpen nem is *törés*, hanem *elszakadás*.

Ugyanezen jelenség más formában nyilvánul meg az 51. fixpontnál kiágazó vaküregben. Itt a barlang alját szintén tekintélyes homokréteg fedi, melynek felületét több m² területen cseppkőkéreg vonja be. E cseppkőkéreg a fenti ok miatt szintén el van szakadva s az elszakadt rész kissé le is van zökkenve. Álló cseppkő oszlopok (sztalagmitok), ha vastagabb homokrétegen állanak, alóluk a homoknak egyoldalú kitolódása következtében függőleges helyzetükből kibillennek, esetleg gyökerestől kifordulnak. Úgy tűnnek fel ezek pl. a „múzeum”-ban, mintha valami elhagyatott temető dűledező sirkövei lennének.

Van még végül egy érdekes következménye a cseppkövek homokra való épülésének, melynek szép példái láthatók a 46—48. fixpontok között. Itt a mennyezetről eredetileg a földig érő és sűrűn egymás mellett álló karcsú cseppkő oszlopok szintén homokon, illetve kavicsos állottak, melyet azonban alóluk később kimosott a víz. Ezek az oszlopok tehát széles nagy talpukkal a levegőben függve maradtak s nem is szakadtak el, mert sűrűn állva, hosszukban több helyen össze is vannak növe egymással, így a húzási erőnek jobban ellen tudnak állani. Ezek a széles cseppkő talpak, melyek alsó felülete alatt a barlang fenekéig még mintegy 40—80 cm.

hézag van, új cseppkőképződésnek lettek bázisai s róluk a vékony cseppkő-csapoknak egész erdeje nyulik lefelé. Úgy tűnnek fel ezzel ezek a többé-kevésbé domború hátú cseppkőtálpak, mintha valami csudálatos meduzák lennének.

Egyébként a cseppkőképződés jelenleg is elég intenzív folyamatban van. Több mellékfülke végét zárják el, vagy teszik tovább járhatatlanná a ma is növekvő olyan cseppkő tömegek, melyek mögött a folyosó tovább folytatása gyanítható. Ilyenek pl. 27, 51 és 54. fixpontoknál levő mellékágak, továbbá a „szűzek terme“. Ilyen cseppkő tömeg majdnem teljesen elzárta a barlang belső részeibe az útát már a 25. fixpontnál, továbbá a „szűzek termé“be is.

Érdekes a barlangban a hőmérséklet eloszlása is. Nyári meleg időben amint az ember a bejárat küszöbén megáll, már ott is szokatlan hideg csapja meg, a meredek lépcsőn pedig lejutva, ott meg épen olyan hideg fogadja, mintha csak jégveremben lenne. Beljebb menve azonban a hőmérsék már észrevehetőleg magasabb. Az alább közölt hőmérsékleti adatokra vonatkozólag előre kell bocsátanom, hogy csak egyszerűbb szoba hőmérőm volt, melynek leolvasásánál a tizedfokokat csak becsléssel állapíthattam meg. A közölt adatok abszolút értékéhez tehát szó férhet, de azok relatív viszonya általában megállhatja a helyét. Méréseknél a hőmérő a barlang alja fölött 1 m. magasságban függött a barlang falán. Az 1933. VII. 23-án mért hőmérsékletek a következők voltak ugyanazon időtájtban, mikor kint 21° volt a hőmérséklet.

2 fixpontnál	+ 8° C.	22 fixpontnál	9.5° C.
3 " 	7.5° C.	29 "	9° C.
5 " 	7.8° C.	36 "	9.5° C.
6 " 	8° C.	60 "	9.3° C.
8 " 	9° C.	82 "	12° C.

Ezek szerint a barlang belső részeiben $9-9.5^{\circ}$ a hőmérsék. Körülbelül a 75. fixponttól tovább a kijárat felé a hőmérsék emelkedik, előbb lassan, azután rohamosan. Ez természetesnek is látszik, annál feltűnőbb azonban a barlang bejáratí részén a szokatlan alacsony hőmérsék, aminek azonban egyszerű a magyarázata.

A barlangnak ugyanis ez a legalacsonyabb része nem lejt tovább akadálytalanul kifelé a külvilágra, mint az a legtöbb többi barlangnál a rendes helyzet, hanem itt a nyílás küszöbén egy 6.60 m. magas torlaszgát van. Ennek szükségképen a következménye az, hogy a téli nehéz hideg levegő ide lefolyik s a barlang eme legmélyebb részében megreked. Ugyanis hiába melegszik kint fel az idő, ez a bent levő hideg levegő akkor sem tud se előre se hátra mozdulni, mert ebben mindenfelé magasabb emelkedések akadályozzák. Hogy ez a bent levő alacsony hőmérséklet tényleg a téli hideg relikta, abból is bizonyos, hogy enélkül nem lehet cseppkőbarlangokban legalább is nyáron kisebb hőmérsék, mint az illető hely évi középhőmérséklete. Közelebbről nem tudom ugyan a komarniki barlang környékének évi középhőmérsékletét, de az 7.5° -nál bizonyosan nagyobb, legalább is $9-10^{\circ}$.

A barlang e hideg levegőjének megmaradását kedvezően befolyásolja továbbá, hogy a barlang nyílása itt a külvilág felé majdnem észak felé néz

s a hegy lejtőjének erdővel is beárnyékolt olyan bevágódásába esik, hogy soha nap nem éri. A helyzet tehát az, hogy a barlangnak eme legmélyebb része könnyen jégbarlang lehetne, ha valamivel mélyebb lenne és felülről a mennyezetről megfelelő mennyiségű víz juthatna bele.

Ezzel kapcsolatban meg kell említenem, hogy a barlang bejáratától K-re körülbelül 200—250 m. távolságra van még egy barlangnyílás, mely a hegyoldalon körülbelül ugyanolyan magasságban fekszik, mint a bejárat. Ennek a 6—8 m. széles és boltozatos barlangszájának szintén magas omladéktorlasz alkotja a küszöbét, ahonnan a leszakadt nagy tuskók között lefelé menve egy darabig beljebb is lehet jutni. „Jégverem“-nek nevezik ott ezt a helyet, melynek egyik elfalazott részében a komarniki erdőházban lakók a romlandó élelmiszereket szokták nyáron tartani. Az UDR kataszteri térképéről hiányzik ez a barlangkapu, én sem tüntettem fel, helyének pontos megjelölése egyelőre nem látszott szükségesnek.

Csak futólagosan nézhettem meg ezt a helyet, hőmérsékletét sem mérhettem meg, de mintha még hidegebbnek tűnt volna fel, mint a barlangnak előbb említett helye. Természetes, hogy ha a leszakadt kőtuskók közötti nyílásokon ki lehet erőszakolni majd a még mélyebbre való bejutást, a hőmérsék további süllyedésére lehet számítani. Különben a „hideg raktározás“ szempontjából ez még alkalmasabb helynek látszik, mert nyílása, mely szintén sűrű erdőben van, épen É-ra szájadzik.

Kétségtelen, hogy ez a kapu egy olyan szélesebb folyosó kijárata, mely valamikor a komarniki barlang belsejével volt összeköttetésben. A barlang főfolyosójából ez az ág bizonyosan a 10. fixpontnál indult ki, innen nyulik ugyanis K-felé, tehát általában megfelelő irányban egy hasonló széles oldalág, melynek folytatását beomlás zárja el.

A komarniki barlang kialakulásának kérdésével nevezett tanulmányában dr. Schréter Zoltán foglalkozott. Megállapítja, hogy a *Ponikva-patak*, mely a barlangot létrehozta, eredetileg a mai föld alá tűnési helyétől nyugatra azon a nyakon folyt át, ahol a *Naves mic* D-i részén a *resica-aninai* műút hágója van. Innen aztán a ma már szárazon álló völgyön folyt egyenesen a *Karasba*. A jelzet hágón meg is található még a *Ponikva-patak* régi kavicsa. A *pleisztocen*ban történt aztán, hogy a *Ponikva-patak* vize a *Naves* mészkövében repedést talált, melyen rövidebb uton levezethette vizét. Elhagyta tehát régi medrét s a *komarniki patak* felé vette útját a *Naves* mészkövének hasadékain át, melyeket azóta barlangjáratokká tágított ki.

A Schréter tanulmánya tehát a barlang keletkezésének tulajdonképpen csak kezdő fázisára vonatkozik. Többet nem is igen mondhatott, hiszen akkor még végig se lehetett menni a barlangon, mellékáigai pedig mostanig kikutatlanok voltak. Az alábbiakban magának a mai barlangrendszernek szorosabb értelemben vett kialakulásáról szölok, mondhatnám, hogy ott folytatom, ahol Schréter abbahagyta. Bizonyos kérdések közelebbi tisztázása természetesen még több adatot kíván, melyek azonban az itthon elkészített térkép részleteinek közelebbi mérlegelésével már csak utólag vetődhetek fel. Egyébként magát a mellékelt barlangtérképet se lett volna felesleges véglegesítése előtt a barlanggal való összehasonlítás alapján még revideálni, bár nem hinném, hogy lényegesebb hibák lennének benne.

A kialakulás történetét illetően a barlangnak legérdekesebb része az, mely az 53—59. fixpontok közé esik. Itt folyt az ősi *Ponikva* már akkor, mikor legelőbb föld alá került a vize és itt folyik ma is. Magasabb szintben itt ugyanis semmi régibb vízjárás nyoma nincs, még csak dolinák sem nyílnak felülről be. Ebbe az ősmederbe három helyről torkollik a 59. fixpontnál vízjárás, illetve barlang folyosó. Egyik az a lapos alagút, amelyen át a *Ponikva* vize jön be a barlangba, mellette egy szűk sziklás folyosó s a harmadik a „szűzek termé“-nek barlangjárata.

Kétségtelen, hogy ezek közül ez az *utóbbi jelzi a Ponikva legrégebben elhagyott járatát*. Ha valaki az 59. fixpontnál megáll és szemügyre veszi a helyzetet, rögtön megállapíthatja, hogy a barlang tulajdonképeni főjárata innen a „szűzek terme“ felé vezet. Igaz, hogy ez a folyosó beljebb itt-ott nagyon összeszűkül, de az összeszűkülést főképen a leomlott sziklatorlaszok okozzák, melyeknek zürzavaros tömegében arról sem szerezhetni kellő tájékozódást, hogy e részek alaprajzának helyes határvonalát hol kellene vezetni. Hogy azonban ez az ág mégis csak tekintélyesebb barlangjárat lehetett a beomlások előtt, eléggé mutatja már a „szűzek termé“-nek hatalmas mérete is. Hatalmas tömeghiány van itt, ami csak azzal magyarázható, hogy ez az ág nagyon hosszú ideig ki volt téve a víz munkájának.

Kétségtelen, hogy a „szűzek terme“ nem lehet ennek a barlangágnak természetes végződése. Az sem látszik valószínű folytatásának, hogy visszakanyarodna abba a folyosóba, mely a kijáráshoz vezet. A térképen a „szűzek termé“-nek iránya ugyanis úgy tűnik fel, mintha az épen nekitartana a főfolyosó 77. fixpontjánál levő nagy beomlott udvarnak, ahonnan további folytatása a barlang mai kijáratú szakasza lenne. Ennek azonban ellent mond e barlangszakasznak aránylag gyengén kidolgozott volta, mert pl. a 81. fixpontnál ennek a folyosónak alig 2 m. a szélessége. A valószínűség tehát amellett szól, hogy a „szűzek termé“-nek a folyosója az u. n. főjárat többi részétől független s így egész külön kijárata is volt. Ez a kijárat volt mindenestre a *Ponikva-patak* első eltűnési helye, mely a mostani kijárártól K-re vagy ÉK-i irányban keresendő valahol.

Döntő lehetne ebben a kérdésben, ha meg lehetne határozni a „szűzek termé“-ben a barlang fenekének a magasságát. Csakhogy sejteni se lehet, hogy a barlang tulajdonképeni feneké hol van itt a leszakadt törmelék alatt, hiszen még maga ez a törmelék sem látható a vastag cseppkőburok alatt.

A *Ponikva-patak* jelenlegi eltűnési helye mellett D-re és mintegy 7—8 m. magasságban már említettem egy kanyargó szűk folyosót, mely a barlang kijáratú vége fölött halad el keresztben s a 84. fixpontnál bevezet a barlang főfolyosójába. Világos, hogy ezt is a *Ponikva-patak* mosta ki, de ez annyira keskeny, hogy soká nem folyhatott benne. Mintegy csak előkísérletnek látszik, mielőtt megtalálta és kidolgozta volna mai eltűnési helyét.

A *Ponikva-patak* a barlang kijáratú szakaszát az 59. fixpontig nem régen hagyhatta el s új medre — úgy látszik — általában a régi mellett folyik. A 71—72. fixpontok között a barlang fala tövével levő nagyon keskeny résen benyulva el is érhetni a vizet. A víz színe tehát itt csak néhány cm.-rel van alacsonyabban, mint a barlang feneké. Ha tehát a vízállás kissé nagyobb, a víz itt bejön a barlangba s ennek szűk sziklafolyosóján vezetődik le az 59. fixpontnál levő nagy tágulatba. Igen nagy vízállás esetén hatalmas

víztömeg zúdul itt le, mely a barlang e szakaszából minden törmeléket ki-sodor. A falak sziklaegyenetlenségei között 1—1½ m.-nyi magasságban fennakadt fadarabok már figyelmeztetnek, hogy a barlangnak ez a szakasza, hiába száraz az teljesen rendes körülmények között, a barlang látogatóknak esetleg kellemetlen, sőt életveszélyes meglepetést hozhat. Ilyen történt pl. 1933. jun 29-én, amikor egy társaság a barlangban huzamosabb nézegetés után ide a 59. fixponthoz jutott s gyanútlanul tért be ebbe a kanyargós szűk szikla folyosóba. Azt persze, hogy ezalatt kint egy hirtelen óriási zápor volt, nem is sejtették. Alig haladtak azonban valamit befelé a folyosón, olyan gyorsan emelkedő piszkos vízáradattal találták magukat szemben, hogy szinte csak különös csodaképen tudtak megmenekülni.

A barlangnak az 59. fixponton túli végső része tehát a kialakulása szempontjából a következőleg értelmezhető. A Ponikva ezen a szikla folyosón haladt végig először, de különösen a 82. fixpontonál bekövetkezett sziklaomlások, beszakadások s majd ennek oldalára odamosott homoktorlaszok szabad folyásában feltartóztatták és ezt kikerülendő mosott magának új folyosót a régi mellett. Csakis eme torlaszok miatt volt szükség új folyosóra, nem pedig azért, mert ezt az erózióbázis mélyülése tette volna szükségessé, hiszen úgy a régi szikla folyosónak, mint az új medernek eróziós bázisa egyformán az 59. fixpont magasságában van. Az új és régi folyosó lejtése szinte ugyanaz s ezért van, hogy kissé nagyobb vízállás esetén a régi folyosó egy része is részt vesz a víz levezetésben. A víz eróziós munkájának ez a megosztottsága okozza, hogy mindkét folyosó mindeddig csak kevésbé kidolgozott.

A barlang 53—59. fixpontok közé eső részéről már említettem, hogy ez a rész a Ponikva-pataknak nemcsak mai, hanem egyuttal ősi medre is. E hosszú idő alatt a meder szintje itt alig változhatott valamit. Két jelenség is igazolja ezt. Az egyik az, hogy ezen a szakaszon a mennyezet aránylag alacsony, egyes helyeken 3 m. sincs s ez a magasság sem annyira a felülről lefelé történt kimosás eredményének látszik, hanem inkább a mennyezet beszakadásának. A másik az, hogy a patak e helyen feltűnő oldalas erózióra hajlamos. Ennek tekintendő ugyanis az, hogy eme rövid szakaszon két helyen is új utat mosott magának a régi mellett ugyanazon szintben.

Az 53. fixpontonál a patak elhagyja a barlang főfolyosóját s eltűnik egy 2—3 m. magas és 4—5 m. széles alagútban, melybe azonban a magas víz-állás miatt messze nem mehettem. Kétségtelen, hogy a patak eredetileg a barlang főfolyosóján folyt tovább s itt az első hely, hol ebben az útjában a főfolyosót elhagyta, a 35. fixpontonál van. Itt indul le egy szűk és elég meredek sziklameder, mely a főfolyosóból a vizet annak idején a patak mai medréhez vezette. Ez a szűk sziklafolyosó nem lehetett sokáig használatban, mert kidolgozottsága elég kezdetleges. Szerepe lassanként csökkent olyan arányban, ahogy nőtt vízlevezető képessége annak a folyosónak, amelyben a patak most az 53. fixpontonál eltűnik. Úgy látszik azonban, hogy szerepe még ma sem szűnt meg teljesen. Kétségtelen ugyanis, hogy nagy áradások alkalmával a patak vizének egy része az 53. fixpontonál még mindig eljut a főfolyosóba s azon tovább folyva, a 35. fixpontonál ez a szűk sziklafolyosó vezet vissza a patak medrébe. Megjegyzem itt, hogy a barlang hosszlevénye e helyen is olyan dombosnak és egyenetlennek tünteti fel a

barlang fenekét, amiből kétségesnek látszik, hogy itt vízlefolyás lehetne. A hosszalvénny azonban a fixpontokon halad át, mérési könnyebbség végett pedig a fixpontokat a barlang adott helyén sok esetben emelkedéseken kellett kitűzni. A valóságban a 53. fixponttól kezdve a főfolyosón a 35. fixpontig egy olyan állapotban levő kavicsos-homokos meder vezet, amiből következtethetni, hogy e mederben, mely itt-ott a barlang falának tövéhez szorul, legalább ritkán ma is szokott víz folyni.

Származásilag problematikus a barlangnak 21—28. fixpontok közé eső része. Ez ugyanis aránylag feltűnő szűken kezdődik, azután szinte abnormalisan kitágul. A szűk szakasz egy részéről még el lehetne képzelni, hogy azt a dús cseppkőképződés szűkítette össze (a 28—24. pontok között), de már a 23—24. fixpontok között levő szűk folyosó részlet, melyben cseppkő nincs is, több olyan vonást mutat, mely valószínűvé teszi, hogy ez a barlang főfolyosójának csak egy utóbb képződött ága. Nagy a valószínűsége, hogy az eredeti főfolyosó a 27. fixponttól egyenesen É-nak tartott s folytatását ez irányban épen a szomszédságában levő nagy köralakú terem (mondjuk röviden „körudvar“-nak) képezi s innen tovább szintén É-ra a 22. fixponton keresztül torkolt be a főfolyosóba. Lehet, hogy egy ág innen a B. fixpont folyosóján haladt tovább és a 20. fixpontnál levő nagy kőudvar Ny-i részébe vezetett.

A 27. fixponttól É-ra levő nagy körudvar leomlott törmelékkal magasan fel van töltve s feneké erősen lejt épen a 22. fixpont felé, ami e két hely szorosabb kapcsolatát gyaníttatja, viszont a 27. fixpontnál levő fülke végződése is olyan, mely meg ennek a körudvar felé való természetes folytatására mutat. A körudvarba egyébként csak a 23. fixponttól DNy-ra eső kis nyíláson lehet bejutni, leszakadt óriási sziklák halmazán felkapaszkodva. A körudvarból tehát itt is vezetett egy átjáró a 21, 22 és 23. fixpontokkal jelzett kitágulásba. Ennek nagyságát épen az magyarázhatja, hogy a barlang fejlődési ideje alatt e hely három oldalról is ki volt téve a víz romboló munkájának.

E hely kialakulásának folyamata tehát a következőleg képzelhető el. A barlang eredeti főfolyosója a 27. fixponttól É-ra a körudvaron át a 22. fixponthoz vezetett. Lehet, hogy innen legalább is rövid ideig egy ág a B. fixpont folyosóján tovább haladt a 20. fixpontnál levő nagy kőudvar Ny-i részébe. Ennek a régi főfolyosónak egyes részei egymás után beomolván, kénytelen volt a barlangban folyó víz a 27. fixponttól új útát keresni magának, melyet a 23—26. fixpontokkal jelzett vonal mentén talált meg.

Egy másik a kialakulást illető érdekes hely a 20 fixpont körüli nagy kőudvar. Ennek óriás sziklatörmelék tömege meredeken lejt a patak mai medre felé, ahova ennek az udvarnak Ny-i részéből két, illetőleg három keskeny vízlevezető alagút is vezet. Nyilvánvaló, hogy a főfolyosónak eredetileg itt ekkora kiöblösödése nem volt, hanem az egyenesen a 20—19—18. fixpontok irányát követte. A patak mostani alsó medrének képződése alkalmával azonban a főfolyosóból az alsó mederhez három felé is ágazó folyosó mosódott ki ezen a helyen, amelyre tehát, mint ezekkel az alagutakkal átfurkált helyekre, a főfolyosó mennyezetének beomlásai könnyen átharapítottak. A sziklatörmelék említett lejtéséből az is nyilvánvaló, hogy a beomlott kötömeg nagy része már az új patakmederben szállítódott le, vagyis

más szóval a jelek azt mutatják, hogy mikor itt a nagy omlások bekövetkeztek, a főfolyosó vizei legalább is nagy részben e helyen már a mostani új mederhez futottak le.

A barlangnak végül még érdekes része a 10. fixpontnál levő hely. Erről már említettem, hogy innen az A. fixpont felé nyuló kiágazás minden valószínűség szerint kint a hegyoldalon a „jégverem“-hez vezet. Ez tehát a barlangnak egy régi bejárata, melynek folyosója azonban beomlott. A *Ponikva-patak* vize eredetileg tehát ezen át jutott először a külvilágra, csak később, talán épen enek a beszakadása miatt tért át a másik útra, mely innen ma is kivezet. Ez utóbbi barlangszakasz, különösen annak a 4—5. fixpont közötti része szűk és kidolgozatlan voltánál fogva egyébként is igazolni látszik, hogy nem lehet a barlang belsőbb részeivel egyidős képződmény.

A *Ponikva-patak* mai lefutása a következő. Amint a főfolyosóból az 53. fixpontnál befut új alagútjába, bizonyosan ama mély dolina alatt, legalább is annak közvetlen közelében halad el, amely a barlang főfolyosójának 50. fixpontjánál van. Ez a dolina, melynek oldalát rendkívül meredek s főként finom iszapos homokból álló olyan omlós anyag alkotja, hogy peremét is veszélyes megközelíteni, itt körülbelül 5—6 m. mély. Minthogy a patak az 50—53. fixpontok közé eső útjában, mely — hacsak e szakaszon valami nagy kanyarulatot nem tesz — mindössze 50—55 m. hosszú lehet, leglább is $4\frac{1}{2}$ m.-t esik, világos, hogy a meder lejtése itt szokatlan nagy. Arra mutat ez, hogy a patak intenzívebb hátráló eróziójának itt van jelenleg a felső határa.

Hogy a Ponikva e dolinától kezdve tovább milyen úton folyik a mélyben, egyelőre még ismeretlen a 35. fixpontnál a főfolyosóból levezető keskeny sziklaalagút végéig, ahol ismét rátalálunk és folyása mentén nem tulajdonképpen vízállás esetén jó darabra követhető is. E szakasz ugyanis 3—6 m. szélességével és átlag ugyanilyen magasságával már kész barlang, melyben gyéren cseppkövek is vannak s amelyben a tovább való haladást már csak a patak vize akadályozza.

A Ponikva-patakhoz a barlang főfolyosójából még csak a 20. fixpont nagy kőudvarából vezet lefelé két keskeny lejárata. A patak itt feltűnően keskenyebb és alacsonyabb folyosóban folyik, mint az előbbi helyen, de még mindig $1\frac{1}{2}$ —2 m. széles és 2— $2\frac{1}{2}$ m. magas. Érdekes, amit a térkép is mutat, hogy itt a patak visszafelé egy éles kanyarulatot tesz, aminek közelebbi kutatása, mikor erre a kisebb vízállás alkalmat ad, különösen megérdemelné a fáradságot. Ugyanitt a pataknak — amint azt a meg nem közelíthető hely miatt csak távolabbról lehetett látni — egy még szűkebb alagútból kilépő 1— $1\frac{1}{2}$ m. magas vízesése is van, melynek zugása a barlang főfolyosójában is messzre hallható. A 20. fixpont kőudvarából vezet lefelé, általában ÉNy-i irányban egy harmadik folyosó is. Ennek az alján levő kavics vagy más helyén a friss kimosású sziklameder azt mutatja, hogy ma is szokott benne víz lefolyni. Bizonyos, hogy ez is a patakhoz vezet, de mielőtt még elérné azt, járhatatlanul szűkké, illetőleg alacsonnyá lesz. Az utóbbi visszakanyarodás után, hogy mi a patak további útja addig, míg a barlang bejárata alatt ismét a felületre kerül, egyelőre még ismeretlen.

A Ponikva-patak mai földalatti medrének azok a részei, amelyekre eddig sikerült ráatalálni, a víz okozta akadálytól eltekintve teljesen járható folyosóban vannak. Állítható tehát, hogy ez a folyosó más részeiben is annyira kidolgozott már, hogy teljes hosszában járható, legfeljebb beomlások zárhatják itt-ott el az utat. Vagyis a *komarniki barlang* mai állapotában két fő folyosóból áll: a felsőből és az alsóból, mely utóbbinak külön bejáratát is meg lehetne nyitni a barlang mostani bejárata alatt a víz előbukkanásnál, ha onnan a leomlott sziklatörmelékeltakarítanak. A felsőemeleti és az alsó-földszinti folyosó között nagyobb szintkülönbség csak az 53. fixponttól lefelé menőleg kezdődik, ettől felfelé a víztünetig a két folyosó általában ugyanazon szintben halad, sőt ez a két folyosó az 53—59. fixpontok között teljesen közössé is válik. Hogy az 59. fixponttól a „szűzek termé”-ig haladó legrégebbi ág milyen magasan haladhat az előbbieke felett, arra egyelőre nincs biztos adat.

Röviden összefoglalva a Ponikva-patak földalatti folyásának változásai a következők lehettek.

1. Először a „szűzek termé”-nek folyosóján jutott a patak be a főfolyosóba, melyen teljesen végigfolyva, a vízkilépés a mai jégveremnél volt. Az akkori főfolyosó azonban a 27. fixponttól egyenesen a körudvaron át a 22. fixpontnak tartott s a barlangnak mai 1—9. fixpont közötti része még nem volt meg.

2. A Ponikva-patak a „szűzek termé”-nek a folyosóját elhagyva a mai eltüneti helyén bukott a föld alá. Innen azonban először a ma már elhagyott folyosón jutott az 59. fixpontig s innen tovább a főfolyosón végig, de az 53. fixpontnál már ráatalált arra a helyre, hol a mai alsó vízjáratát kezdte kimosni. Ezt megelőzően történhetett, hogy a jégverem felől elzáródva a patak kilépési helye, kialakult a barlang 1—9. fixpont közötti része, továbbá hogy a 22—27. fixpontok közötti egyenes összeköttetés beomolva, helyette a 23, 24, 25 és 26. fixpontokon át egy új összeköttetés létesült.

3. Az 53. fixpontnál kezdődő új meder vízlevezető képessége fokozódván s eme új mederhez a víz a főfolyosó más helyéről is utat találva, a főfolyosó a víz levezetésére lassanként feleslegessé vált s abból fokozatosan hátrafelé visszahúzódott. A visszahúzódás első határának a 20. fixpontnál levő nagy kőudvar vízlevezető csatornáinak látszanak, a másodiknak a 35. fixpontnál kiinduló folyosó.

Nagyobb áradások vizei természetesen e véghatároknál is túmentek és e helyekre ilyen alkalmakkor tetemes mennyiségű homokot sodortak fel. A barlangban található nagy homoktömegek felhalmozódását egyébként elősegítette az a körülmény is, hogy a beszakadásokból származó nagy sziklabarrikádok a víz szállító képességét nagyban gátolták.

A barlang kiképződését felülről a dolinákon át bejutó vizek nem sokban befolyásolták. Ilyen felfele nyíló számottevőbb kürtők találhatók a 30, 31, 37, 38 és 47. fixpontoknál, de egyiknél sem vehető észre a barlangban valami olyan jelenség, melyből ezek jelentékenyebb alakító hatására lehetne következtetni. Kivétel a 38—39. fixpontok között az a felfele nyíló óriási kürtő, melyről úgy látszik, hogy fent szintes folyosóba megy át s amelyről más helyen részletesen megemlékeztem.

A barlang környékét feltüntető térképen a *Clonțu Putnatától* DNy-ra az oldalban két dolina látható egymás mellett. E két dolinát a valóságban nem láttam, azon a kataszteri térképen sem volt meg egyik sem, melyről ezt a térképvázlatot másoltam, hanem az 1:25000 tábornoki térképen fel van tüntetve, onnan vittem át erre a térképvázlatra. E két dolina a barlang 44—56. fixpontja fölé esik valahova, a barlang e részein ezek beszajadásait azonban nem vettem észre. Hogy mennyiben van közülük a barlanghoz, az még később megoldandó feladat.

Már *Schréter* említi, hogy a barlangból eddig még *sem ősszállat maradvány*, sem az *ősemléknek semmi nyoma* nem ismeretes. Ilyenekre én sem akadtam, sőt létezésüket nem is tartom valószínűnek, legfeljebb csak bizonyos megszorításokkal.

A mostani vízeltűnés helyén szinte felesleges is ilyeneket keresni. A barlang eme részén ugyanis az alluvium elején még víz folyt, tehát ez az egyébként is szűk rész zavartalan tanyahelyet embernek, állatnak egyaránt csak oly későn adhatott, mikor a barlangi őselet ideje már rég leűnt. A barlang másik végét pedig É-i helyzete tette olyan barátságatalanná, hogy annál kellemesebb fekvésű menedék eme messze terjedő karsztos vidéken fölös számmal kínálkozott. Egyedül a „szűzek termé“-nek folyosójában, illetve ennek további ismeretlen szakaszában és kijáratí részében lehet még remény, hogy ilyen ősmaradványok esetleg előkerülnek.

Nagyon szegényes a barlang mai élővilága is. A barlangokban még az annyira közönséges *denevér* is majdnem teljesen hiányzik innen, kilenc napi barlangjárásom alatt csak egyetlen egyet vettem észre. Igaz, hogy a barlang be- és kijáratá el van zárva, de a nyitott mellékkijárat elegendő forgalmi útát nyújthatna nekik. E mellékkijárat szűk folyosójában valamikor tartózkodtak is, mint azt itt levő régibb guánójuk igazolja, de jelenleg már itt sincs belőlük még hírmondó sem.

Alsóbb rendű állatok is csak gyéren lehetnek. Amennyire főcéloim engedte, érdeklődtem ezek iránt is, de az a pár *pók*-, *légy*- és *kérészféle*, melyet gyűjtöttem, nem bizonyult valódi barlanglakónak. *Jeannel* innen *Coleopterákat* (*Duvalius Milleri*), *Dipterákat*, *Trichopterákat*, *Thysanurákat*, *Collembolákat*, *Myriapodákat*, *Araneidákat*, *Opilionidákat* és *Ixode-seket* említi.⁸

Végül felvetődhet az a kérdés, hogy a barlang további alakulásából milyen változások várhatók a barlang topografiáján. Eltekintve az állandó cseppkő képződéstől s helyenként a mennyezet további beszakadásaitól, melyek a barlang egyes részeinek teljes elzáródását eredményezhetik, a következő lényegesebb változásokra lehet számítani.

Valószínű, hogy időrendben első lesz az 50. fixpontnál levő dolina teljes beszakadása, amellyel itt is közvetlen lejárát nyílik az emeletről a Ponikva mai medrének a folyosójába, a földszintre. Ugyanez ismétlődik a 28—29. fixpontok között levő, DNy felé nyíló fülkénél is, amelynek befelé a patak meder felé szintén olyan rogyadozott és meredek a lejtője, hogy

⁸ R. Jeannel et E.-G. Racovitza. Enumération des Grottes visitées 1918—1927. Biospeleogica. Archives de Zoologie expérimentale. Paris, 1929. Tom. 68. Fascicule 2. 503. 1.

nyílt összeköttetés már itt is hamar várható. A 20. fixpontnál levő kőudvar beszakadásai tovább tartanak, de ezek nem vezetnek e barlangrész elzáródására, mert az itt haladó patak gondoskodik a törmelék eltakarításáról. Vagyis a jövő itt az, hogy a beszakadások és a patak eróziója a mostani kőudvart annyira kitágítják, hogy az magába foglalja majd a patak mostani medrének folyosóját is. Gyanus hely a 18—19. fixpontok között levő fülke, melynek roskadozó és lefele mélyebb nyílásokat mutató feneke arra vall, hogy alulról valami vízfolyás bontogatja. Nem lehetetlen, hogy a Ponikva-patak jelenlegi medre éppen ez alatt halad el és ez esetben itt is lehet számítani az emeletet és földszintet összekötő lejárati képződésére.

Mindezek természetesen elsősorban a Ponikva-patak eróziós munkájától függenek. E tekintetben a helyzet ma az, hogy a patak vize alulról fel az 53. fixpontig tekintélyes eróziós munkát fejt ki, innen felfele a kijáratig a meder szinte változatlanul látszik, vagyis az eróziót illetően a patak munkája itt egyensúlyban van, azaz a meder középső szakasz jellegű. Ismét nagy erózió működik a legvégső helyen, a kijárat kapuzatában, ahol csak a küszöbre felülről állandóan omló sziklák gátolják a patakot abban, hogy hátráló eróziójával tovább is mehesse visszafelé. A küszöbre leszakadó törmeléktömegekkel az aránylag kis vízi patak nem tud kellőképpen megbirkózni s ennek a következménye az, hogy medrét felülről lefelé az 53. fixpontig mélyíteni nem képes. Minthogy a barlang kijárat kapuja fölött levő nagy sziklafal további omlásának feltételei állandóan megvannak, itt a helyzet a jövőben sem sokat változhat. A hátráló erózió munkájának megfelelő eredménye inkább az 53. fixpontnál várható.

A barlangrendszer további kialakulásában azonban egy más körülmény idézheti elő a leglényegesebb fordulatot. A *Ponikva-patak* ma 423 m. tengerszín feletti magasságban lép ki a felületre s innen meredeken fut le a *komarniki völgybe*, melynek talpát körülbelül 408—409 m. tengerszín feletti magasságban éri el. A kilépési helytől a patak eróziós bázisa tehát már 14—15 m. mélyen van.

Tudvalevőleg az ilyen barlangi patakok a mélyebb eróziós bázisra rendszeresen ugrásszerűleg szoktak letérni úgy, hogy már bent a föld alatt megfelelő mélyebb szintben keresnek új utat maguknak. Az eróziós bázis itt mélyen van már annyira, hogy esedékes lehet ilyen új út nyitása. Sőt talán ez már folyamatban is van, amire esetleg döntő bizonyítékot szolgáltatna a Ponikva-patak vízmennyiségének pontos megmérése a ki- és belépés helyén.

Dr. Balogh Ernő.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület“ kiadása

1. Bass Károly: Reményik Sándor	40.—
2. Párvan Bazil: A dákok Trójiában	30.—
3. Dr. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	30.—
4. Dr. Bitay Árpád: A moldvai magyarság	40.—
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	40.—
6. Dr. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben	40.—
7. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év	50.—
8. K. Sebestyén József: A brassai fekete templom Mátyás-kori címerei	49.—
9. Dr. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	50.—
10. Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen	50.—
11. Dr. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	49.—
12. Dr. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	60.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	50.—
14. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	50.—
15. Dr. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valacherum	50.—
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye	50.—
17. Dr. György Lajos: Egy állítólagos Pancsatantra-szarmazék irodalmunkban	50.—
18. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1927. év	60.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	60.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei	50.—
21. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. ¹ ötletessel az 1919—1928. évekről	50.—
22. Dr. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	50.—
23. Dr. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	50.—
24. Dr. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásban	50.—
25. Dr. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása	50.—
26. Dr. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	50.—
27. Dr. Csúry Balint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	50.—
28. Dr. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében	50.—
29. Dr. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	50.—
30. Dr. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	50.—
31. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	50.—
32. Dr. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán	50.—
33. Dr. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye	50.—
34. Dr. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	50.—
35. Dr. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy-fejedelmek idejében	50.—
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadai Hegedüs-kódexe	50.—
37. Dr. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	50.—
38. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év	50.—
39. Dr. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	50.—
40. Dr. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	80.—
41. Dr. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	50.—
42. Dr. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	80.—
43. Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	80.—
44. Dr. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	50.—
45. Dr. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	50.—
46. Dr. Varga Béla: Az individualitás kérdése	80.—
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók	80.—
48. Dr. Dömötör Sándor: Vida György facetái	50.—
49. Dr. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	50.—
50. Szabó T. Attila: Közép-szamos-vidéki határnevek	50.—
51. Dr. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	30.—
52. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	50.—
53. Dr. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	50.—
54. Dr. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	50.—
55. Dr. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	120.—
56. Dr. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	30.—
57. Dr. Tavasz Sándor: A lét és valóság	60.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	60.—
59. Dr. Imre Lajos: A falunévelés irányelvei	80.—
60. Dr. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	80.—
61. Dr. Boros György: Carlyle	40.—
62. Dr. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században	50.—
63. Dr. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blauemann	60.—
64. Dr. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1932. év.	50.—

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában, Cluj Str. Baron L. Pop 5.
Az 1—10. szám elfogyott.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(MUSÉE DE TRANSYLVANIE)

Tome XXXIX.

1934.

Nouvelle série V. n. 1—6.

Rédacteur: **LOUIS GYÖRGY**. Éditeur: Société du Musée de Transylvanie.
Rédaction: Cluj, Str. Universităţii 10. Roumanie.

Alexandre Tavaszy: Entre l'Occident et l'Orient.

Louis Kelemen: Miklós Ferenczi (1886—1933).

Louis Kántor: La Transylvanie dans la littérature roumaine reflétant la guerre mondiale.

André Veress: L'origine et le nom des „Csángók“ de la Moldovie.

Elemér Jancsó: Les principes les plus récentes de l'histoire littéraire.

Joseph George Oberding: La Société de Secours de Cluj (Kolozsvár).

Jolán Balogh: Les sculpteurs de Martin et George de Kolozsvár.

PETITES COMMUNICATIONS. *Francois Kovács*: Les instruments pour les travaux de bois des forêts à Ciumani (Gyergyócsomafalva).

RECUEIL DE DONNÉES. *Béla Baráth*: Les projets d'Académie de Ignác Batthyányi.

SOCIÉTÉ DU MUSÉE DE TRANSYLVANIE. *Baron Jean Jósika*: Inauguration de président à l'assemblée générale de l'année 1934. — *Louis György*: Rapport du secrétaire en chef de l'année 1933 du „Erdélyi Múzeum“. — *Louis Kántor*: Rapport du secrétaire de l'activité de la Société pendant l'année 1933.

SECTION DE SCIENCES NATURELLES. *Jules K. Szádeczky*: La carte géologique de la terre. — *Ernest Balogh*: La caverne de Komarnik.

„ERDÉLYI MÚZEUM“

(SIEBENBÜRGISCHES MUSEUM)

XXXIX. Band.

1934.

Neue Folge V. No. 1—6.

Redigiert von **LUDWIG GYÖRGY**. Herausgegeben vom Siebenbürger Museum-Verein.
Redaktion: Cluj, Str. Universităţii 10. Rumänien.

Alexander Tavaszy: Zwischen West und Ost.

Ludwig Kelemen: Dr. Nikolaus Ferenczi (1886—1933).

Ludwig Kántor: Siebenbürgen im Spiegel der rumänischen Literatur aus dem Weltkrieg.

Andreas Veress: Die Abstammung und Benennung der „Csángó“-s aus der Moldau.

Elemér Jancsó: Die neuesten Richtungen im Schreiben der Literaturgeschichte.

Georg Joseph Oberding: Die Klausenburger Unterstützende Gesellschaft.

Jolán Balogh: Die Klausenburger Bildhauer Martin und Georg.

KLEINERE MITTEILUNGEN. *Franz Kovács*: Instrumente für Waldholzarbeit in Ciumani (Gyergyócsomafalva).

DATEN. *Adalbert Baráth*: Akademische Entwürfe von Ignaz Batthyányi.

SIEBENBÜRGER MUSEUM-VEREIN. *Baron Johann Jósika*: Präsidial-Eröffnungsrede an der Sitzung im Jahre 1934. — *Ludwig György*: Meldung des Generalsecretärs über den Jahrgang 1933 der Zeitschrift „Erdélyi Múzeum“. — *Ludwig Kántor*: Meldung des Secretärs über die Tätigkeit des Vereins im Jahre 1933.

NATURWISSENSCHAFTLICHE ABTEILUNG. *Julius K. Szádeczky*: Geologische Landkarte der Erde. — *Ernst Balogh*: Die Grotte von Komarnik.